

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2025



TERAZI
YAYINCILIK

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine
ÖMER ENGİN LÜTEM
KONFERANSLARI
2025

Editör: Alev KILIÇ

Nisan, 2026



TERAZİ
YAYINCILIK

Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2025

ISBN: 978-625-94066-5-7

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • Faks: 0 (312) 438 50 26
E-mail: teraziyayincilik@gmail.com
www.teraziyayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN

Seyda Nur Osmanlı

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Nisan 2026

BASKI

Pratik Dijital Basım Yayın
Zübeyde Hanım Mahallesi Kazım Karabekir Cad. 7/18 Altındağ / ANKARA
Tel: +90 501 063 40 40
Sertifika No: 75125

© Terazi Yayıncılık - 2026

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	V
Önsöz	XI
Ermeni Diasporasının 1915 Olayları Bağlamında İncelenmesi.....	1
Hande DOLUNAY	
Yunanlar ve Ermeniler: İlk Temastan Bugüne.....	29
Birsen KARACA	
Ziya Gökalp ve Turan Düşüncesi.....	57
Ali Engin OBA	
Rus İhtilâlleri Sonrası Kafkasya’da Türkler ve Ermeniler.....	69
Enis ŞAHİN	
Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Jeopolitik Dönem.....	87
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ	
Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını.....	113
Nejla GÜNAY	
Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını-Kitap İncelemesi.....	113
Ahmet Can ÖKTEM	
Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri.....	119
Numan HAZAR	
Yeni Azerbaycan–Ermenistan Dinamikleri ve Türkiye’nin Bölgesel Rolü: Güney Kafkasya’da Jeopolitik Dönüşüm ve Bölgesel Entegrasyon Perspektifi.....	147
Toğrul İSMAYIL	

Yazarlar

Hande DOLUNAY

Arş. Gör. Dr. Hande Dolunay, Ankara Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan 2010 yılında mezun olmuştur. 2015 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda "Ermeni Edebiyatında Milliyetçilik: Paruyr Sevak Örneği" başlıklı yüksek lisans tezini savunmuştur. 2024 yılında "İngiltere'de Ermeni Diasporası ve Propaganda Faaliyetleri (Garabed Tumayan ve Avetoon Pesak Hacobian Örnekleri)" başlıklı doktora tez çalışmasını Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Ermeni Dili ve Kültürü Bilim Dalı'nda tamamlamıştır. Arş. Gör. Dr. Hande Dolunay, 2018 yılından bu yana Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Birsen KARACA

Prof. Dr. Birsen Karaca, Ankara Üniversitesi DTCF Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan 1989 yılında mezun olmuştur. 1989-90 tarihlerinde Moskova'da dil geliştirme kurslarına katılmıştır. 1994 yılında yüksek lisansını Ankara Üniversitesi SBE'de tamamlamıştır. Prof. Dr. Birsen Karaca, 1996 yılında Ankara Üniversitesi tarafından YÖK kararıyla doktora yapmak üzere Moskova Devlet (M.V.Lomonosov) Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne gönderilmiştir. 1999 yılında Rus dili ve edebiyatı ile Ermeni dili ve edebiyatı alanlarında "Bryusov kak perevodçik armyanskoy literaturı" başlıklı tezi ile doktorasını tamamlamıştır. 2002 yılında Doçent, 2008 yılında Profesör unvanını almıştır. Prof. Dr. Karaca; Rus, Ermeni ve Türk edebiyatları, çeviribilim ve Ermeni Sorunu üzerine çok sayıda makale ve kitabın yazarıdır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Birsen Karaca, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü ve Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı başkanlıklarını yürütmektedir.

Ali Engin OBA

Büyükelçi (E) Prof. Dr. Ali Engin Oba, Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış İlişkiler Bölümü ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirmiştir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Tiyatro Bölümü'nde dramatik yazarlık konusunda yüksek lisansını tamamlamış ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Siyaset Bilimi alanında doktora yapmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde felsefe alanında ikinci doktorasını tamamlamıştır. Belgrad Üniversitesi ve Göttingen Üniversitesi'nde dil ve tarih alanlarında çalışmalar yürütmüş, NATO bursuyla Londra'daki King's College'da Savaş Bilimi eğitimi almıştır. 1991'de İngiliz Kraliyet Savunma Koleji'ni bitirmiştir. 1993 yılında Uluslararası İlişkiler alanında Doçent, 2010 yılında ise Profesör olmuştur. Dışişleri Bakanlığı'nda 41 yıl Meslek Memuru olarak görev yapmıştır. Misyon şefi olarak üstlendiği görevler ise şunlardır: UNESCO Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği Maslahatgüzarlığı, Paris Başkonsoloslugu, Belgrad, Hartum ve Kinşasa Büyükelçilikleri. Çad Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Sudan Cumhuriyeti'nden Devlet Nişanı sahibidir. Ankara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi'nde dersler vermiş, Atılım Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. 2018 yılında Tayvan Hükümeti Burslusu olarak Chengi-Chi Ünivesitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak dersler vermiştir. 2023 yılında Türk Tarih Kurumu Haberleşme Üyesi seçilmiştir. Diploması tarihi, Türk dış politikası, büyük güçler politikası, Afrika ve Balkanlar alanlarında çok sayıda akademik çalışmaları ve ayrıca beş kitabı bulunmaktadır. Büyükelçi (E) Prof. Dr. Ali Engin Oba, Çağ Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Enis ŞAHİN

Prof. Dr. Enis Şahin, 1989 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlamıştır. 1989 yılında Atatürk Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine başlamış, ardından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olmuştur. 1991 yılında "İstanbul Basınında Vilâyet-ı Şarkiye Meselesi" adlı tez ile yüksek lisansını tamamlamıştır. "Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-

1918)” adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. 1996 yılında Sakarya Üniversitesi’nde Yardımcı Doçent Doktor, 2006 tarihinde Doçent ve 2011’de ise Profesör unvanını almıştır. 2009–2014 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu bünyesindeki Ermeni Masası’nda görev yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk İnkılabı Tarihi, Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Eski Türkçe Metinler ve Belgeler (Osmanlıca), I. ve II. Dünya Savaşları Tarihi, Kafkasya Tarihi, Türkiye ve Kafkasya İlişkileri Tarihi, Ermeni Meselesi ve Tarih Boyunca Türk–Ermeni İlişkileri başlıca çalışma alanlarını oluşturmaktadır. Prof. Dr. Enis Şahin, halen Sakarya Üniversitesi’nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta ve Cumhuriyet Tarihi’nin çeşitli dönemlerine ilişkin lisans ve lisansüstü düzeyde dersler vermektedir.

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş; Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Ankara Üniversitesi’nde tamamlamıştır. 2012 yılında YÖK bursuyla doktora sonrası araştırmacı olarak University of California, Los Angeles (UCLA) bünyesinde Ermeni sorunu, diaspora ve Ermeni dili üzerine çalışmalar yapmıştır. 2015 yılında Doçent unvanını alan Deveci Bozkuş, 2019 yılında TÜBİTAK Doktora Sonrası Araştırma Bursu ile İngiltere’de University of London, School of Oriental and African Studies (SOAS)’te Osmanlı Devleti’nde Ermeni modernleşmesinin tarihi ve gayrimüslimlerin, toplumdaki rolü üzerine akademik çalışmalar gerçekleştirmiştir. 2022 yılında ERASMUS bursiyeri olarak konuk bilim insanı statüsünde Tübingen Üniversitesi’nde Çanakkale Savaşları üzerine dersler vermiştir. Tarih, uluslararası ilişkiler, dil ve edebiyat disiplinlerini bir araya getiren çalışmalar yürüten Prof. Dr. Deveci Bozkuş’un akademik ilgi alanları arasında Türk-Ermeni ilişkileri, Güney Kafkasya, Karabağ sorunu, insanlığa karşı suçlar ve Ermeni tarihi gibi konular yer almaktadır. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın Asılsız İddialar Özel Komisyonunda çalışmış ve Polis Akademisi ile Türk Tarih Kurumu’nda görevli araştırmacılara yönelik çeşitli eğitimler düzenlemiştir. TÜBİTAK, European Cooperation in Science and Technology (COST), Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) gibi kurumların desteğiyle çok sayıda proje yürütmüş; ulusal ve uluslararası platformlarda Türkiye’yi temsil ederek 1915 olaylarına dair parlamento kararları, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Güney Kafkasya üzerine çalışmalar

gerçekleştirmiştir. Kitap, edisyon ve çevirilerinin yanı sıra Kafkasya bölgesinin tarihi ve kültürüne dair çok sayıda akademik ve popüler makaleleri bulunan Prof. Dr. Deveci Bozkuş; İngilizce, Almanca, Ermenice (Doğu, Batı, Grabar), Farsça ve Osmanlıca (matbu ve rika) dillerine hakimdir. 2024 yılında Türk Tarih Kurumu Asli Bilim Kurulu Üyeliğine seçilmiştir. Prof. Dr. Deveci Bozkuş, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi öğretim üyesi olup aynı zamanda Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmektedir.

Nejla GÜNAY

Prof. Dr. Nejla Günay, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'ndan mezun olmuştur. Yüksek lisans eğitimini "XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri" adlı teziyle, doktora eğitimini "Maraş Ermenileri" adlı tezi ile tamamlamıştır. 2011 yılında Doçent, 2018 yılında Profesör unvanını alan Nejla Günay'ın çok sayıda bilimsel kitap ve makalesi bulunmaktadır. Çalışmaları, Osmanlı ve Rus Ermenilerini konu almaktadır. Prof. Dr. Günay; İttihat Terakki ve Ermeniler, Taşnaksutyun Cemiyeti ile ilişkiler, Azerbaycan ve Ermeniler konusu ekseninde Osmanlı-Rus, Osmanlı-İngiliz ilişkileri, Maraş ve Zeytun Ermenileri, Ahıska Türkleri, Müslümanların Anadolu'ya göçleri, Osmanlı toplum yapısı, millî mücadele ve spor tarihi konularında çok sayıda makale ve kitap yayımlamıştır. TÜBİTAK'tan sekiz kez yayın teşvik ödülü alan Nejla Günay'ın bazı çalışmaları da en iyi araştırma dalında ödüllendirilmiştir. Prof. Dr. Günay; Ulakbim TR Dizin Komite üyesi, ve Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesidir. MEB Talim Terbiye Kurulu'nda Asılsız İddialar Komisyonu'nda görevlendirilmiştir. Prof. Dr. Nejla Günay Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü öğretim üyesidir.

Ahmet Can ÖKTEM

Ahmet Can Öktem lisans eğitimini, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin İktisat Bölümü'nde yaparak 2013 yılında mezun olmuştur. 2014 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nin Avrupa Bütünleşmesi Yüksek lisans programına kabul edilmiş ve bu eğitimini 2018 yılında tamamlamıştır. 2016 yılında katıldığı CIFE'nin, Centre International de Formation Européenne, Gelişmiş Avrupa ve Uluslararası İlişkiler Araştırmaları diploma programını 2018 yılında sonuçlandırmıştır.

Numan HAZAR

Büyükelçi (E) Numan Hazar, 1966 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Diploması ve Dış İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuştur. 1967 yılında Dışişleri Bakanlığı meslek memurluğu sınavını kazanmıştır. Yurt dışında Ottawa, Kıbrıs, Washington, (iki kez); Hindistan'da T.C. Büyükelçiliklerinde görev yapmıştır. Bonn, Federal Almanya'da Elçi-Müsteşar, Nijerya'da Büyükelçi, Avrupa Konseyi (Strazburg) ve UNESCO'da (Paris) Daimi Temsilci/Büyükelçi olmuştur. Yurt içinde Cumhurbaşkanlığı Özel Kaleminde çalışmış, Dışişlerinde Genel Müdürlük, Milli Savunma Bakanı Dış Politika Danışmanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı yapmıştır. Emekli olduktan sonra merkezi Tahran'da bulunan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) yeniden yapılandırılması ile görevli Akil Adamlar Grubu'nun (EPG) Başkanı olmuştur. Dış ilişkiler konusunda Türkiye'de ve yurt dışında yayınlanmış elli dolayında Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinde çeşitli makaleleri, dört monografisi ve Türkçe on bir kitabı vardır.

Toğrul İSMAYIL

Prof. Dr. Toğrul İsmayıl, 1982 yılında liseyi üstün başarı (Altın Madalya) ile tamamlamasının ardından Azerbaycan Devleti tarafından M.V. Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'ne gönderilmiş; lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini burada tamamlamıştır. Bu eğitim süreci, kendisine Rus siyasi tarihi ve devlet geleneğini birincil kaynaklar ve Sovyet arşivleri üzerinden derinlemesine inceleme imkanı sağlamıştır. 1991 yılında ise İstanbul Üniversitesi Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme alanında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamıştır. 2003–2010 yılları arasında Bakü Slavyan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmış; 2004 yılında Başbakanlık Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi'nin desteğiyle Türkiye Araştırmaları Merkezi'ni kurarak müdürlüğünü üstlenmiştir. 2010–2018 yılları arasında TOBB ETÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde görev almıştır. Prof. Dr. İsmayıl'ın akademik çalışmaları; Rusya ve post-Sovyet coğrafyası, Kafkasya, Avrasya jeopolitiği, Türk dünyası siyaseti, bölgesel güvenlik ve küresel güç dengeleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışmalarında Rus devlet geleneğinin sürekliliğini Çarlık Rusya'sından Sovyetler Birliği'ne ve günümüz Rusya Federasyonu'na uzanan bir perspektifle ele almakta; özellikle Vladimir Putin dönemindeki “dikey iktidar” yapılanması ve Rus güvenlik algılarını analiz etmektedir. Dünya Politikasında Avrasya, Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia başta olmak üzere çeşitli yayınları ayrıca Rusya-Çin rekabeti, Karadeniz güvenliği ve Türk dünyası-Rusya ilişkileri üzerine uluslararası akademik dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Prof. Dr. İsmayıl, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine ve Türk dünyası çalışmalarına katkılarından dolayı Azerbaycan Devlet Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca, Rusya, Kafkasya ve Türk dünyası konularında televizyon programları ve akademik platformlarda sıkça uzman görüşü bildirmektedir. Prof. Dr. İsmayıl, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmaktadır.

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından itibaren düzenlediği “Ermeni Konferansları” serisi kapsamında; “Türkiye-Ermenistan ilişkileri”, “1915 Sevk ve İskân süreci etrafında şekillenen Türk-Ermeni söylem uyumsuzluğu” ve “asılsız Ermeni iddiaları” gibi konuları; tarihi, sosyolojik ve hukuki boyutları başta olmak üzere; çeşitli boyutlarıyla ele alan akademisyen, araştırmacı, yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı olan Büyükelçi (E) Ömer Engin Lütem’in, 6 Ocak 2018’de vefat etmesinin ardından söz konusu konferans dizisi, onun anısını yaşatmak amacıyla “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla sürdürülmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler, yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayımlanmaktadır. “Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları-2025” başlıklı bu kitapta, 2025 yılında gerçekleştirilen konferansların metinleri ve kitap incelemesi yer almaktadır.

Arş. Gör. Dr. Hande Dolunay; “Ermeni Diasporasının 1915 Olayları Bağlamında İncelenmesi” başlıklı sunumda, Ermeni diasporasının tarihsel oluşumunu, yapısal özelliklerini ve kimlik üretim süreçlerini ele almıştır. Çalışmada diaspora kavramının teorik çerçevesi incelendikten sonra, Ermeni diasporasının ortaya çıkış dinamikleri, tarihsel gelişimi ve farklı coğrafyalardaki yapısı değerlendirilmiştir. Ayrıca diasporanın Ermeni kimliğini koruma stratejileri üzerinde durularak özellikle 1915 Olayları’nın diasporik söylemde nasıl bir “kurucu olay” olarak kullanıldığı ve bu söylemin diaspora içinde kolektif kimlik ve propaganda faaliyetleri açısından nasıl işlev gördüğü analiz edilmiştir.

Prof. Dr. Birsen Karaca’nın “Yunanlar ve Ermeniler: İlk Temastan Bugüne” başlıklı konuşmasında, Yunanlar ve Ermenilerin farklı zaman dilimlerinde kurdukları ilişkiler antik dönemlerden günümüze kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde incelenmiştir. Antik Dönem kaynaklarında *Armenia*’nın konumu, *Armenialıların*/Ermenilerin etnik yapısı ele alınmıştır. Prof. Dr. Karaca, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında farklı dönemlerde ortaya çıkan siyasal güçler çerçevesinde iki toplumun temaslarını ele almış; Pers, Helenistik, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde Ermenilerin konumu ve Yunan kültürüyle

etkileşimlerini değerlendirmiştir. Yunanlar ve Ermenilerin farklı zaman dilimlerinde kurdukları ilişkiler hakkındaki gelişmeler analiz edilmiştir.

Büyükelçi (E) Prof. Dr. Ali Engin Oba; “Ziya Gökalp ve Turan Düşüncesi” başlıklı konuşmasında, Ziya Gökalp’in Türk milliyetçiliği, Türkçülük ve Turancılık anlayışını tarihsel ve düşünsel boyutlarıyla ele almıştır. Çalışmada Gökalp’in milliyetçilik anlayışının ırk temelli değil, dil ve kültür temelli bir yaklaşım olduğu vurgulanarak Türkçülüğün esasen kültürel bir proje olarak tasarlandığı belirtilmiştir. Ayrıca Turan düşüncesinin ortaya çıkışı, Macar Turancılığı ve Rusya Türkleri arasındaki gelişimi gibi tarihsel arka planlar incelenmiş; bu düşüncenin Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Makalede aynı zamanda Gökalp’in fikirlerine yönelik Ermeni iddiaları tartışılarak bu iddiaların tarihsel bağlamı analiz edilmiştir.

Prof. Dr. Enis Şahin’in “Rus İhtilâlleri Sonrası Kafkasya’da Türkler ve Ermeniler” başlıklı metni, 24 Nisan 2025 tarihinde sunduğu konferans konuşmasının yazıya geçirilmiş halidir ve büyük ölçüde Prof. Dr. Şahin’in, “Rus İhtilâllerinden Cihan Harbi’nin Sonuna Maverâ-yı Kafkasya’da Türkler ve Ermeniler” adlı eserine dayanmaktadır. Konferansta, 1917 Rus İhtilâlleri sonrasında Güney Kafkasya’da ortaya çıkan siyasal gelişmeler ve bu süreçte Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler tarihsel süreç içinde ele alınmıştır. Bolşevik İhtilâli’nin ardından, ZAKAVKOM’un kurulması, Kafkasya’daki bağımsızlık girişimleri ve Brest-Litovsk Antlaşması’nın bölge üzerindeki etkileri, Rusya’nın bölgedeki politikaları ve bu gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkisi değerlendirilerek Ermenistan Cumhuriyeti’nin kuruluş süreci ve Osmanlı Devleti ile yürütülen diplomatik ve askerî gelişmeler incelenmiştir.

Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş, “Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Jeopolitik Dönem” başlıklı konuşmasında, Karabağ Savaşı sonrasında Güney Kafkasya’da ortaya çıkan yeni jeopolitik dengeleri ve bu gelişmelerin “Türkiye-Azerbaycan” ve “Türkiye-Ermenistan” ilişkilerine etkilerini ele almıştır. Çalışmada, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bölgedeki güç boşluğu, enerji hatları ve koridor projeleri bağlamında, Güney Kafkasya’nın özellikle Karabağ Savaşı sonrası artan stratejik önemi incelenmiştir. Bölgesel ve küresel aktörlerin bölgeye yönelik politikaları ele alınmıştır.

Prof. Dr. Nejla Günay’ın, “Türk Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü ve Yarını” başlıklı konferansında Prof. Dr. Günay, aynı isimli kitabının tanıtımını yapmış;

bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçmişten günümüze gelişimini değerlendirmiştir. Prof. Dr. Nejla Günay'ın, "Türk Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü ve Yarını" başlıklı konferansında Prof. Dr. Günay, aynı isimli kitabının tanıtımını yapmış; bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçmişten günümüze gelişimini değerlendirmiştir. Kitabımızda ise, Prof. Dr. Günay'ın eserine ilişkin, Ahmet Can Öktem tarafından kaleme alınan kitap incelemesine yer verilmiştir.

Büyükelçi (E) Numan Hazar'ın, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri" başlıklı konuşmasında, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinin kazandığı yeni boyut ele alınmıştır. Büyükelçi (E) Hazar, Ermenistan Cumhuriyeti'nin tanınmasıyla sonuçlanan süreci ifade etmiştir. Ayrıca, Ermenistan Cumhuriyeti'nin daha sonraki süreçte Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyet haline dönüşmesi değerlendirilmiştir. Konferansta, 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Mütareke döneminde yaşanan gelişmeler üzerinde durulmuş, bu gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkilerine etkileri ve günümüze kadar uzanan yansımaları kapsamlı biçimde ele alınmıştır.

Prof. Dr. Toğrul İsmayıl, "Yeni Azerbaycan-Ermenistan Dinamikleri ve Türkiye'nin Bölgesel Rolü: Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dönüşüm ve Bölgesel Entegrasyon Perspektifi" başlıklı konuşmasında, 2020 İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ortaya çıkan yeni dinamikleri analiz ederek Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki rolünü güvenlik, diplomasi ve ekonomik bağlantısallık çerçevesinde değerlendirmiştir. Prof. Dr. İsmayıl, bölgenin Avrasya jeopolitiği içindeki yerini; enerji güvenliği, ulaştırma koridorları ve büyük güç rekabeti bağlamında incelemiş, Türkiye'nin Azerbaycan ile kurduğu stratejik ortaklık sayesinde yeni düzenin kurucu aktörlerinden biri hâline geldiğini ifade etmiştir.

2025 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları'nda sunumlarıyla katkı sağlayan kıymetli konuşmacıları içtenlikle kutlar; eserin hazırlanması ve yayımlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ederek okuyuculara faydalı bir okuma temenni ederim.

Alev KILIÇ
E. Büyükelçi
AVİM Başkanı

ERMENİ DİASPORASININ 1915 OLAYLARI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ*

Hande DOLUNAY**

Özet: *Ermeni diasporasının oluşumunun başlangıcı olarak on birinci yüzyıl işaret edilmektedir. Geçmişten günümüze farklı motivasyonlarla oluşan Ermeni diasporası; Asya'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Amerika'ya kadar dünyanın birçok coğrafyasında bulunmaktadır. Bununla birlikte Ermeni diasporasının, Osmanlı Devleti tarafından toprakların bütünlüğünü korumak amacıyla, 1915 yılında çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle oluştuğu algısı yaratılmaktadır. Ermeni diasporası, bu algıyı kullanarak 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde yaşanan göçü "kurucu olay" olarak nitelendirmektedir. Bu çalışma, yukarıda işaret edilen iddialardan hareketle, Ermeni diasporasının farklı coğrafyalardaki Ermeni kimliğini korumak ve sürekliliğini sağlamak amacıyla 1915 Olayları'nın Türkiye'ye karşı yürütülmekte olan propaganda faaliyetleri için referans olarak nasıl kullandığını görünür kılmayı amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için birincil ve ikincil kaynaklar metne bağlı analiz yöntemiyle incelenecektir. Veri toplama ve inceleme aşamalarında, Ermeni topluluklarının, Ermeni kimliğini korumak için oluşturdukları direnç noktalarının neler olduğu ve diasporalaşma sürecinde yaratmak istedikleri tek tip bir Ermeni kimliği inşasının mümkün*

* Bu çalışma, Prof. Dr. Birsen Karaca danışmanlığında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 25.07.2024 tarihinde savunulan "İngiltere'de Ermeni Diasporası ve Propaganda Faaliyetleri (Garabed Tumayan ve Avetoon Pesak Hacobian Örnekleri)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Tezin tamamı için bkz. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

** Dr., Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, hdolunay@ankara.edu.tr.

olup olmadığı sorgulanacaktır. “Neden dünyanın birçok farklı noktasında Ermeni toplulukları var?”, “Hangi koşullar altında bu topluluklar oluştu?” gibi sorulara cevap aranarak Ermeni diasporasının tarihsel süreçteki oluşum dinamikleri, tipolojisi, gelişim süreçleri ve bu süreçleri etkileyen faktörler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni diasporası, Ermeni kimliği, Ermeni propagandası, Kurucu Olay, 1915 olayları.*

Giriş

Bu çalışmanın odağında Ermeni diasporasının 1915 Olayları'nı neden diasporanın "kurucu olay"ı olarak tanımladığı sorusu olacaktır. Ayrıca Ermeni diasporası tarafından, travmatik bir olay olarak idealize edilerek Ermeni kimliği ve tarihi için koruyucu unsur olarak içselleştirilen 1915 Olayları'na yüklenen rolün niteliği değerlendirilecektir.

Diaspora örgütleri ve kurumları 1915 Olayları'nı "travmatik olay" çerçevesinde temel anlatı olarak benimseyip kolektif hafıza yoluyla diasporada Ermeni kimliğini korumaya çalışmışlardır. Diaspora elitleri, yeni kuşaklar üzerindeki asimilasyon etkisini azaltmayı hedefleyerek, diasporik Ermeni kimliğini muhafaza etme stratejilerini travmatik olaylar üzerinden biçimlendirmektedir.

Söz konusu diasporanın farklı coğrafyalardaki toplulukları ve kurumları, otuz beş yıla yakın bir süredir resmî olarak anavatan kabul edilen Ermenistan Cumhuriyeti'yle kurduğu diasporik ilişkiler yoluyla kalıcı bir diaspora görüntüsü çizerken aynı zamanda var olan politikalarını da değişen Ermeni diasporası profiline göre şekillendirmektedir. Bugün Ermeni diasporasına mercek tutulduğunda tek tip bir diasporadan bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Ermeni diasporasının dünden bugüne geçirdiği süreçlerle ulusötesi olarak nitelendirilebilecek bir diasporaya evrildiği gözlemlenmektedir. Ermeni diasporasının hem etnik hem de kültürel bağlamda gittikçe melezişmesi Ermeni kimliğini koruma açısından yeni stratejiler geliştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, diasporayı kolektif kimlik bağlamında yeniden şekillendiren diasporik kurumların, toplulukların, siyasi liderler ve entelijansiyanın bütün Ermenileri birleştirici bir söylem belirlemesi gerekliliğini meydana getirmiştir. Ermeni diasporasına yön verenler tarafından geliştirilen bu söylemlerin en belirginlerinden biri, "soykırım" iddiasından hareketle 1915 Olayları'nın Ermeni diasporasını oluşturan "kurucu olay" olarak tanımlanmasıdır. Ermeni kimliğini yitirmeden varlığını güçlü bir biçimde sürdürmek isteyen Ermeni diasporasının "soykırım" iddiasından ve söyleminden vazgeçmesi imkansız gibi görünmektedir. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru Karabağ'da yaşanan olayları devam eden bir "soykırım" olarak yansıması bu durumun en çarpıcı göstergelerindedir. Bu bağlamda araştırmamızda Ermeni diasporasının geçmişin travmalarından beslenerek, diasporik Ermeni kimliğini koruma çabasının 1915 Olayları üzerinden nasıl temellendiğine ve nasıl devam ettirdiğine odaklanıyoruz.

Diaspora Kavramına Kısa bir Bakış

Diasporayı konu alan birçok araştırmada da belirtilen ve açıklandığı şekilde diaspora “saçmak, yaymak ve dağılmak” anlamına gelen Yunanca “diaspeiro” fiilinden türetilmiştir. Diaspora kelimesinin kullanıldığı ilk kaynak, Kitab-ı Mukaddes’in İskenderiyeli Yahudi tercümanlar tarafından İbraniceden Yunancaya yapılan çevirisi olan Septuagint’tir. Septuagint referans alındığı zaman Yahudi topluluklarını tanımlayan diaspora kelimesinin ortaya çıkışı ve kullanımı MÖ 3. veya 2. yüzyıllara kadar gitmektedir. Kavramın ortaya çıkışıyla ilgili işaret edilen ikinci ve iktisadî temelli referans da Yunanca kaynaklıdır. Yunanlı yazarların eserlerinde “ekonomik nedenlerden ötürü Yunanistan dışında kolonileşme” bağlamında kavramın kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Diaspora kavramının geçmişi iki bin yıllık bir sürece dayansa da sosyal bilimler alanında, 20. yüzyılın son çeyreğine (1960-1970’li yıllar) doğru yer bulduğu gözlemlenmiştir. Bu dönemde diaspora üzerine yapılan çalışmalar, konusal olarak Afrikalı-Siyahî göçmenler ve kutsal topraklar dışında yaşayan Yahudilerle sınırlı kalmıştır. 21. yüzyıla gelindiğinde, diaspora olgusu; tarih, edebiyat, antropoloji, sosyoloji, din, felsefe, iletişim, folklor, eğitim, sanat tarihi, sinema, dans ve müzik gibi birçok alanın araştırma konusu olarak çalışılmaya başlanmıştır. Bu durum “Diaspora” kavramının kullanım alanının genişlemesine neden olmuştur. Rogers Brubaker 2005 tarihli “The ‘Diaspora’ Diaspora” adlı makalesinde durumu şöyle özetlemektedir:

(...)Akademide, bu terim artık sosyal ve beşeri bilimlerde kullanılmaktadır. Yakın zamanda diaspora üzerine yapılmış çalışmaların son kırk tezdenden oluşan örnekleminde tarih, edebiyat, antropoloji ve sosyolojinin çeşitli alt alanlarından olan siyahi çalışmaları, kadın çalışmaları, din, felsefe, iletişim, folklor ve eğitimden sanat tarihi, sinema, dans ve müziğe kadar uzanan kırk beş farklı alan ve alt-alan arasında dağıldığını gösterdi (...)¹

Sosyal ve beşerî bilimlerinin farklı alanlarına konu olan diaspora kavramının tanımı da bu duruma bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Kim Butler

¹ Rogers Brubaker, “The ‘Diaspora’ Diaspora,” *Ethnic and Racial Studies* 28, no. 1 (2005): 4; ayrıca bkz. Kim Butler, “Defining Diaspora, Refining a Discourse,” *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 10, no. 2 (2001): 189.

“diaspora kelimesi, en basit biçimde insanların kökenlerinin bulunduğu anavatanından dağılması olarak tanımlanmıştır.”² derken, Minoo Alinia, “Diasporalar karmaşık sosyal süreçlerin bir yandan dağılma, yerinden edilme ve toplumsal dışlanma ile bir yandan da en iyi şekilde gözlemlenebilen mekânsal hareketlerle karakterize edildiği bir sosyal fenomen türüdür.”³ diyerek diasporanın sosyolojik kökenine göndermede bulunmaktadır. Ortak yazarlı bir eser olan “Göç Meselesinde Temel Kavramlar” adlı kitapta da Minoo Alinia’yı doğrular bir tarzda diasporanın, “Ortak köken, kimlik veya anavatan ile sağlam ve belirgin (talep, uygulama ve/veya sadakat bütünlüğünden oluşan) ilişkiye sahip birden fazla bölge üzerinde dağılmış nüfustur.”⁴ şeklinde yapılan tanımla anavatanından ayrılan göçmen nüfusun ev sahibi ülkelerde oluşturdukları kurumlarla sosyal bir fenomene dönüştüğü vurgulanmıştır. Bu tanımları referans alarak diasporayı zorunlu veya gönüllü birçok sebebeyle anavatanından ayrılan ve ev sahibi ülkelerde, din, etnik köken veya dil gibi benzerlikler üzerinden tanımladıkları bir kimlik etrafında kümelenmiş, anavatan-ev sahibi veya ev sahibi-kendi toplulukları arasında iletişim sağlayan, dayanışma duygularını oluşturdukları örgütlenmelerle pekiştiren ve süreklilik arz eden topluluklar olarak tanımlayabiliriz. Bu bağlamda bir topluluğun diaspora olarak adlandırılması için söz konusu toplulukta bazı temel özelliklerin mevcut olması da beklenmektedir. Bunlar, anavatanından göç etmiş olmak, (inanç, köken, dil gibi) ortak bir kimlik unsuruna sahip olmak, dayanışma duygusunu canlı tutan ve süreklilik arz eden bir örgütlenme içinde olmak şeklinde sıralanabilir.

Aşağıda diaspora konusunda yaptıkları çalışmalarla dikkat çeken teorisyenlerden Cohen, Scheffer ve Safran’ın hangi toplulukların diaspora olarak değerlendirilebileceği konusunda geliştirdikleri ölçütleri karşılaştırmaya olanak veren bir tablo oluşturulmuştur.

2 Kim Butler, “Defining Diaspora, Refining a Discourse,” *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 10, no. 2 (2001): 189.

3 Minoo Alinia, *Diaspora Mekânları*, çev. Fahriye Adsay (İstanbul: Avesta Yayınları, 2007), 325.

4 David Bartram, Maritsa V. Poros ve Pierre Monforte, *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay (Ankara: Hece Yayınları, 2019), 111.

Diasporanın Özellikleri		
William Safran⁵	Robin Cohen⁶	Gabriel Sheffer⁷
Kendileri veya ataları, belirli bir merkezden iki veya daha fazla (çevre veya yabancı) bölgeye dağılmışlardır.	Kökenlerin bulunduğu anavatan-dan genellikle travmatik yollarla iki veya daha fazla yabancı bölgeye dağılmışlardır.	Gönüllü ya da zorunlu göçün bir sonucu olarak oluşmuştur.
Anavatana ilişkin (fiziki konumu, tarihi ve başarılarını da kapsayan) ortak bir hafıza, vizyon veya mitosus korurlar.	Alternatif veya ilave olarak, bir anavatan-dan iş arayışı içinde, ticaret veya kolonyal arzularla yayılabilirler.	Üyeleri kendilerini aynı etnik ulusal kökenden görür.
Misafir oldukları toplum tarafından tam olarak kabul görmediklerine ve muhtemelen de asla kabul görmeyeceklerine inanırlar ve bu yüzden kendilerini kısmen yabancı ve izole edilmiş hissederler.	Anavatanla ilgili konumunu, tarihini, acılarını ve başarılarını kapsayan kolektif bir hafıza ve mit vardır.	Anavatan dışındaki bir veya daha fazla ülkede ve azınlık olarak yaşayan sosyo-politik oluşumlardır.
Tarihsel anavatanlarını, kendilerinin gerçek, ideal evi olarak kabul ederler; şartlar uygun olduğunda kendileri veya sonraki nesiller, anavatana geri dönecektir/dönmelidir.	Gerçek ve hayali ata yurdunun idealize edilmesine ve korunmasına, ihya edilmesine, güvenliğine ve refahına, hatta yaratılmasına yönelik kolektif bir adanmışlık vardır.	Üyeleri, hem anavatanla hem de diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla temaslarını düzenli veya ara sıra sürdürürler.
Hep birlikte, anavatanın korunması veya yeniden yapılandırılması ve anavatanın güvenliği ve refahı için çalışmaları gerektiğine inanırlar.	Grup içindeki çoğunluğun, anavatanla dolaylı bir ilişki ve aralıklı ziyaretlerle yetinmelerine rağmen anavatana dönüş sıklığında kolektif bir onay alan artış göze çarpar.	Üyeleri kimliği korumak amacıyla hem diasporanın hem de hem de uluslarının tamamıyla dayanışma içindedir; kültürel, sosyal, ekonomik, ve politik alanlarda örgütlenmekle beraber bu alanlarda aktiftirler.

5 Bkz. James Clifford, "Diasporalar," çev. Mehmet Ali Yolcu, içinde *Diaspora ve Kimlik*, ed. Mehmet Ali Yolcu (Konya: Kömen Yayınları, 2015), 10; Ergin Ulusoy, *Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Tarihsel Bağlamda Türkiye'nin Diaspora Politikası* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 8.

6 Bkz. Robin Cohen, *Global Diasporas* (New York: Routledge, 2008), 17; Robin Cohen, *Küresel Diasporalar*, çev. Erdoğan Boz (Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2019), 21.

7 Gabriel Sheffer, *Diaspora Politikaları*, çev. Ahmet Demirhan (Ankara: GAV Perspektif Yayınları, 2020), 35–36.

Ermeni Diasporasının 1915 Olayları Bağlamında İncelenmesi

Anavatanla bağlarını korumaya devam ederler ve etnik bilinçleri ve dayanışmaları, önemli ölçüde bu ilişki üzerinden tanımlanır.	Ayrırt edici özellik hissine, ortak tarih, ortak bir kültürel ve dinsel miras aktarımına ve ortak bir kader inancına dayalı ve uzun süre korunan güçlü bir etnik grup bilincine sahiptirler.	Diğer birçok faaliyetlerinin yanı sıra, diaspora üyeleri diasporalar, ev sahibi devletler, anavatan ve uluslararası aktörler arasındaki kompleks ilişkiyi etkileyecek devlet-ötesi iletişim ağları kurmaktadır.
	Ev sahibi toplumlarla, kabul görmeme ve grubun başına bir başka felaket gelmesi olasılığını akla getiren sorunlu bir ilişki içindedirler.	
	Yurdun işlevini iyice kaybettiği zamanlarda bile, başka yerleşim ülkelerindeki aynı etnik grup üyeleriyle empati ve ortak sorumluluk duygusu geliştirmişlerdir.	
	Çoğulculuğa hoşgörü gösterilen ülkelerde kendine özgü yaratıcı, zenginleştirici bir yaşam olasılığı vardır.	

Tablo 1.1. Diasporanın özellikleri

Yukarıda sunulan tabloda görüşlerine yer verilen Safran, Cohen ve Scheffer'in üzerinde kesin mutabakata vardıkları tek nokta, diaspora olarak tanımlanan topluluğun gönüllü veya zorunlu bir biçimde göç yoluyla anavatandan ayrılmasıdır. Anılan uzmanların belirlediği ölçütler karşılaştırıldığında ayrırt edici ilk nokta Scheffer'in ölçütlerinin daha çok etnik-ulusal diasporayı tanımlamaya yönelik olmasıdır. Cohen'in diğerlerinden tamamen ayrıldığı iki ölçüt: a) Çoğulculuğa hoşgörü gösterilen ülkelerde kendine özgü yaratıcı, zenginleştirici bir yaşam olasılığıdır. b) Alternatif veya ilave olarak, bir anavatandan iş arayışı içinde, ticaret veya kolonyal arzularla yayılmadır. Scheffer'in de tamamen ayrıldığı iki ölçüt mevcuttur: a) Diğer birçok faaliyetlerinin yanı sıra, diaspora üyeleri, diasporalar, ev sahibi devletler, anavatan ve uluslararası aktörler arasındaki kompleks ilişkiyi etkileyecek devlet-ötesi iletişim ağları kurmaktadır. b) Anavatan dışındaki bir veya daha fazla ülkede ve azınlık olarak yaşayan sosyo-politik oluşumlardır.

Genel olarak bakıldığında diasporaların sınıflandırılmasının çok farklı yaklaşımlarla yapıldığı görülmektedir. Örneğin, yukarıda değerlendirmelerine yer verdiğimiz teorisyenlerden Scheffer, etnik-ulusal diasporaları dikkate alarak çağ faktörü temelli bir yaklaşım sergilemiştir: “(...)tarihsel (veya klasik), modern (veya yakın zamanlı) ve başlangıç aşamasındaki diasporalar (yani oluşmakta olan diasporalar, örgütlü diaspora oluşturmanın ilk aşamalarında olan göçmen grupları) (...)”⁸ Cohen ise kurban, emek, imparatorluk, ticaret ve yersiz yurtsuzlaşmış olmak üzere diasporayı beşli bir sınıflandırmaya tâbi tutmuştur. Bunlardan farklı olarak Michel Bruneau’nun yaptığı sınıflandırma da dikkate değerdir. Ona göre diasporalar; girişimci, politik, özel bir dil bağlantılı dini referans alan gruplar ve ırksal-kültürel gruplar biçiminde dört temel gruba ayrılabilir.⁹

Bu verilerden yola çıkarak diaspora kavramının anlam ve gelişim çizgisi izlendiğinde, 20. yüzyılın ortalarına kadar köklerinden koparak farklı ülkelere dağılmış belirli toplulukları tanımlamak için kullanılan diaspora kavramında 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra anlam genişlemesi olduğu, terimin hemen hemen tüm göçmen gruplarını tanımlar hâle geldiği ve sosyal bir fenomen olarak diasporaların birçok alanda çok farklı yaklaşımlar sergileyerek sayısız alana nüfuz eden bir sorunsala dönüştüğü gözlemlenmektedir.

Ermeni Diasporasının Oluşumu ve Günümüzdeki Durumu

Dünyanın birçok coğrafyasında çeşitli sebeplerle temelleri atılan Ermeni diasporasının izleri on birinci yüzyıla kadar takip edilebilmektedir. Günümüzde de varlığını devam ettiren Ermeni diasporasının oluşum sürecine bakıldığında söz konusu diasporanın hem gönüllü hem de zorunlu göçlerin ürünü olduğu gözlemlenmektedir. Zira, bugün Ermeni kökenli insanların büyük bir çoğunluğu resmi devletleri olan Ermenistan Cumhuriyeti dışında diasporada yaşamaktadır. Ermeni diasporası üzerine çalışmalar yapan Ermeni araştırmacılar, dünya üzerindeki Ermeni nüfusunun yaklaşık 10 milyon olduğunu iddia etmektedirler. Bu sayının 3 milyonuna yakınının Ermenistan

⁸ Gabriel Sheffer, *Diaspora Politikaları*, 133–134.

⁹ Michel Bruneau, “Diasporalar, Ulusötesi Mekanlar ve Topluluklar,” çev. Erdem Tazegül, içinde *Diaspora ve Kimlik*, ed. Mehmet Ali Yolcu (Konya: Kömen Yayınları, 2015), 77–79.

Cumhuriyeti'nde yaşadığını, kalan 7 milyonun ise diasporada hayatını sürdürdüğünü söylemektedirler.¹⁰

Ermeni diasporasının oluşumuna neden olan süreçlere değinmeden önce, anılan diasporanın yüzyıllar boyunca geçirdiği çeşitli dönüşümlerin kendi literatüründeki terminolojinin değişimine de yola açtığına değinmek yerinde olacaktır. Açıklamak gerekirse, “koloni” anlamına gelen գաղութ (gağut) ya da գաղթաշխարհ (gağtaşhar) terimleri 4. yüzyıldan 1915 Olayları'na kadar olan dönemdeki dağılmış Ermeni topluluklarını ifade etmekteydi. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren diaspora kelimesinin tam karşılığı olarak սփյուռք (spyurk) terimi kullanılmaya başlanmıştır.¹¹ Ancak գաղութ (gağut) kelimesi de bir süre daha dolaşımda kalmıştır. Claudia Yaghoobi bu terimsel dönüşümün durumunu “Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora” adlı kitabında şöyle açıklamaktadır:

(...)Kimlikleri, ideal bir vatan, ev sahibi ülkenin gerçekleri, diasporanın (...) ve modern kimliğin çokluğu arasında bir ara boşlukta yer alıyordu. Ermeni anavatanıyla olan bağlantıları, yükselen ulus adına siyasi bilinç ve ulusal seferberliği içeriyordu. Bu Ermeni grubunun anavatanlarına dönme konusunda gerçek bir arzusu olmayabilir ve ev sahibi ulusla daha fazla bağ kurabilirler. Sonuç olarak, diaspora kavramının anlamı değişti; bu sadece gağut kelimesinin yerine spyurk kelimesinin getirilmesinden değil, aynı zamanda 1960'lardan sonra ulusal kimlikler fikrinin değişmesinden de kaynaklandı. Diasporadaki Ermeniler kendilerini Antepli, Harputlu veya Bitlisli olarak görürken, zamanla Lübnanlı Ermeni, Suriyeli Ermeni veya İranlı Ermeni olarak anılmaya başladılar.¹²

10 Bkz. Edgar Hovhannisyan, Khachatur Stepanyan ve Avetis Harutyunyan, “The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk,” *Historia i Świat* 14 (2025):293; Tigran Yepremyan ve Nicolas Tavitian, “An Introduction to the Armenian Diaspora in Europe,” *European Journal of Minority Studies* 1–2 (2017): 32; Tatoul Manaseryan, “Diaspora the Comparative Advantage for Armenia,” *Armenian International Policy Research Group Working Paper*, no. 04/14 (January 2014): 3.

11 Bkz. Joseph Wahlang, “Armenian Diaspora and the Quest for Armenian Genocide Recognition,” *GRFDT Research Monograph* 73 (2021): 6; Edgar Hovhannisyan, Khachatur Stepanyan ve Avetis Harutyunyan, “The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk,” 293.

12 Claudia Yaghoobi, *Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 34.

Ancak Paris merkezli Ermeni günlük gazetesi Haratch'da (Հարաց)1998 yılında gerçekleştirilen bir söyleyişi de Krikor Beledian terimsel dönüşümün gerçekleşmediğine işaret eden bir yaklaşımla գաղութ (gağut) ve սփյուռք (spyurk) için başka bir açıklama yapmıştır:

Ermenistan'dan yeni göç edenlerin toplulukları gağutlardır. Diaspora ise farklı bir durumdur ve yerel entegrasyonu varsayar. Bu ayrım önemlidir çünkü yeni koloniler ve eski, yerleşik koloniler arasında pek fazla bağ yoktur. Los Angeles buna bir örnektir. Yeni gağutlar, ekonomik nedenlerle anavatanlarını terk eden insanlardan oluşur. Diaspora ise, Soykırım'ı başlangıç noktası olarak alır.¹³

Edgar Hovhannisyan ve diğerleri tarafından kaleme alınan “The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk” adlı makalede Pers ve Roma savaşları sırasında Armenia bölgesinin ikiye bölünmesiyle Armenialıların dağılımlarının MS 4. yüzyılda başladığına işaret etmektedir.¹⁴ Eldeki veriler, Bizans'ın yayılmacı politikasının Ermeni diasporasının genişlemesine yol açtığını göstermektedir. Nitekim, Agop J. Hacikyan ise, Ermeni diasporasının oluşumunu iki nedene dayandırmaktadır: Birincisi, Küçük Asya'da 11 ve 18. yüzyıla kadar devam eden süreçte çeşitli devletlerin yarattığı siyasî istikrarsızlık döngüsü; ikincisi, Ermenilerin egemenliği altında buldukları devletlerin kendilerine sunduğu koşullardan duydukları hoşnutsuzluklar. Hacikyan, bu durumun Küçük Asya'da yaşayan Ermenilerin farklı ülkelere (büyük oranlarda da zorunlu) göçüne yol açtığına işaret ederken, eğitim, ticaret ve ekonomik fırsatlara bağlı gönüllü göçlerin de yapıldığını söylemiştir.¹⁵ Yaşanan bu göç olaylarına ek olarak Ermenilerin Haçlı Seferleri sırasında (1096-1272) Avrupa'ya yakınlaştıkları ve anavatanlarından ayrılarak Batı'ya, özellikle de Fransa'ya göç etmelerinin kolaylaştığı gözlemlenmektedir. İrina Ghaplanyan, 15 ve 17. yüzyıllar arasındaki zaman diliminde Ermeni göçlerinin, Avrupa ülkelerine (günümüzdeki Polonya, Romanya ve Macaristan) yaptıkları yerleşimler, İran'a

13 Khachig Tölölyan ve Krikor Beledian, “Khachig Tölölyan and Krikor Beledian Speak With Haratch,” *Armenian Forum* 1 (Autumn 1998).

14 Edgar Hovhannisyan, Khachatur Stepanyan ve Avetis Harutyunyan, “The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk,” *Historia i Świat* 14 (2025): 293. Konuyla ek bilgi için bkz. Irina Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia*, (New York: Routledge, 2018), 182.

15 Agop J. Hacikyan, ed., *The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times*, vol. 3 (Detroit: Wayne State University Press, 2005), 29–30.

sürgün edilmeleri (1605) ve İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin devlet sistemine entegre olmalarıyla şekillendiğini söylemektedir.¹⁶ 17. yüzyıldan sonra da Yeni Culfa ve Hindistan merkezli ticaret ağının bir uzantısı olarak Amsterdam, Cenova, Venedik, Livorno, Viyana gibi Batı Avrupa'da da Ermeni toplulukları oluşmaya başlamıştır.¹⁷

Bu bilgilere rağmen Ermeni diasporası üzerinde çalışmaları olan bazı yazarlar, 1915 Olayları'nı Ermeni diasporasının oluşum nedeni olarak tanımlama eğilimindedirler. Bu eğilimler doğrultusunda oluşturdukları siyasi hedeflerini gerçekleştirmeye devam ediyorlar.

Ermeni topluluklarının göç hareketlerine bağlı olarak diasporalaşma sürecine ilişkin yukarıda daha önce bahsedilen verilerle birlikte Ermeni diasporasını sınıflandırarak incelemek eğiliminde olan *çalışmalardan* edinilen bilgiler *şöyle* bir tablo oluşturmaktadır. T. Kerem Tuncel, *Armenian Diaspora* adlı kitabında Ermenilerin diasporalaşma sürecini Modern Öncesi, Modern ve Geç Modern olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Modern Öncesi Dönem; Ermenilerin 11. yüzyılda Bagratuni Hanedanlığı'nın çöküşünden Ermenilerin İran üzerinden Madras ve Kalküta'ya ulaşmalarını ve de 1770'lerde Rusya'da Ermeni diasporasının temelini oluşturacak olan Rostov şehrine yerleşimlerini kapsamaktadır.¹⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyoner faaliyetleri ile ivme kazanan göç hareketleriyle başlayan Modern Dönem Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Orta Doğu'da meydana gelen İran Devrimi (Ocak 1978-Şubat 1979) ve Lübnan İç Savaşı (1975-1990) gibi karışıklıklardan kaynaklanan göçleri içermektedir.¹⁹ Geç Modern Dönem, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılıp Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlaşmasıyla yüz binlerce kişinin Rusya ve Sovyet sonrası bağımsızlığını kazanan diğer devletlere, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yönelen yeni göç dalgasıyla karakterize edilmiştir.²⁰ İrina Ghaplanyan ise bu süreçleri Eski ve Yeni Diaspora olmak üzere ikiye ayırmıştır. Eski Diaspora zaman dilimi 1915 öncesi ve sonrasını, Yeni Diaspora ise Sovyetlerin dağılması ile başlayan süreci kapsamaktadır.²¹ Ermenistan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı ve Noravank Bilim ve Eğitim

16 İrina Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia*, 183.

17 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: Hurst & Company, 2006), 82.

18 Turgut Kerem Tuncel, *Armenian Diaspora*, (Ankara: Terazi Publishing, 2014), 15.

19 Turgut Kerem Tuncel, *Armenian Diaspora*, 15.

20 Turgut Kerem Tuncel, *Armenian Diaspora*, 15.

21 İrina Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia*, 183.

Vakfı tarafından 2011 yılında basılan *Doğu Avrupa Ermeni Topluluklarının Sorunları/Արեվելյան Եվրոպայի Հայ Համայնքների Խնդիրները* (Arevelyan Yevropayi Hay hamaynkneri hndirneri) adlı kitapta ise Doğu Avrupa'daki Ermeni topluluklarını oluşumuna yol açan göçler kronolojik olarak ikiye ayrılmıştır: 1) 1915 yılından önce anavatanlarını terk edip Doğu Avrupa'ya yerleşen Ermenilerin tamamını ifade eden geleneksel diaspora, 2) Sovyet sonrası dönemde Ermenistan ve diğer ülkelerden göç edip Doğu Avrupa'ya yerleşen Ermenilerin tamamını ifade eden modern diaspora.²² Bu üç farklı bakış açısına kaynaklık eden görüşlerden hareketle Ermenilerin diasporalaşma sürecini tanımlayan bilgiler şu şekilde sınıflandırılabilir:

- 1) Ermeni diasporalaşması çok uzun bir zaman diliminin ürünüdür,
- 2) Zorunlu ve gönüllü süreçlerin ürünüdür,
- 3) 1915 Olayları dağılmış ve birçok yerde diasporalaşmış Ermenileri nicelik olarak abartmıştır,
- 4) 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasına kadar geçen sürede meydana gelen münferit siyasî olaylar Ermeni diasporasını yine nicelik olarak büyütülmüştür.

Razmik Panossian ise zamansal duruma atıf yapmadan Ermeni diasporasını İç ve Dış diaspora olmak üzere iki geniş kategoriye ayırmıştır. Panossian, İç diasporanın sınırlarını 1991 yılına kadar, Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti dışındaki bütün SSCB ülkeleri olarak çizerken; Dış diasporanın sınırlarını ise kökenleri Orta Doğu'ya dayanan dünyanın geri kalanında bulunan diasporalar olarak belirlemiştir.²³ Ancak bu sınıflandırma polemige açıktır. Çünkü tarihsel veriler dikkate alındığında cevap bekleyen çok sayıda soruyu da beraberinde getiriyor. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde göç eden Ermeni topluluklarını, geçmişteki siyasi koşullara göre mi, yoksa günümüzdeki siyasi oluşumları dikkate alarak mı sınıflandırmak gerekiyor? Bunlara ilave olarak, Ermeni diasporasının oluşumunu Ortadoğu coğrafyasında gerçekleşmiş olarak kabul etmek, gerçekçi olmaktan çok uzak ve manipülasyona açık bir yargıdır.

22 Աննա Շամակոյան և մյուսները, Արեվելյան Եվրոպայի Հայ Համայնքների Խնդիրները, (Երևան: Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ, 2011), 6.

23 Razmik Panossian, "Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia–Diaspora Relations," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 7, no. 2 (1998): 150.

Günümüzde Ermeni diasporasının kendi içinde Ermeni kimliğinin korunması bağlamında sorunları mevcuttur. Ermeni diaspora toplulukları için öngörülen en büyük tehlike, asimilasyon ve kültürleşme/akültürasyondur. Söz konusu sorunlar Ermeni önderler tarafından yeni tespit edilmiş değildir. Ermeniler tarafından millî kahraman olarak görülen Garegin Njdeh, 1930’lu yıllarda ABD’de bu sorunlara önlem almaya çalışırken ideolojisini Ermeni ırkçılığını kurmuş olan Tseğakron (Յեղակրոն)/ Klan Dini hareketini yaşama geçirmek üzerine kurmaya çalışmıştır. Tseğakron hareketinin amacı, “vatansız Ermenilerin yabancı asimilasyonun etkisine karşı koymak için manevi zırhla kuşatılması”²⁴ olarak belirlenmiştir. Ancak şu ana kadar olan süreçte asimilasyon ve kültürleşme/akültürasyon sorunları hâlâ devam etmektedir. Hratch Tchilingirian “Ermeni Kimliğinde ‘Ermeni’ Olan Nedir?” başlıklı makalesinde diasporadaki geleneksel Ermeni kimlik algısının değişimini şöyle ifade etmektedir:

“21. Yüzyılda kimlik anlayışı, gittikçe daha devingen ve küresel nitelik kazanan Ermeni diasporası açısından, algısal ve işlevsel olarak değişiyor. Bu noktada, kimi zaman birbirinin yerine kullanılan ‘Ermeni kimliği (yukarıda açıklanan isnat unsuru) ile ‘Ermenilik’ (kültürel unsur) arasında kavramsal bir ayrım yapılması önem taşıyor (...)”²⁵

Tatevik Arakelyan’ın “The Role of Armenian Language in the Preservation of Armenian Identity” adlı makalesinde asimilasyon ve kültürleşme/akültürasyonun nedenleri arasında Ermeni kimliğinin kilit noktası olarak gördüğü Ermenicenin Ermenistan’dan göç edenler tarafından kullanma kapasitelerinde düşüş yaşanması ve eğitim dili olarak kullanımının azalması olarak değerlendirilmektedir.²⁶ Bu durum modern Ermeni diasporasında giderek artan “tireli kimliklerin”²⁷ etkisiyle ve içinde yaşadıkları topluma giderek uyumlanan Ermenilerin geleneksel Ermenilikten sembolik Ermeniliğe

24 Էդիկ Մինասյան, “Գարեգին Նժդեհի Միլիտարյան Գործունեությունը”, Պատմություն և վշակույթ, (2014): 15.
<http://publications.yasu.am/wp-content/uploads/2015/11/2.Edik-minasyan.pdf> (Erişim Tarihi: 28.07.2019)

25 Hratch Tchilingirian, “Ermeni Kimliğinde ‘Ermeni’ Olan Nedir?,” çev. Altuğ Yılmaz, içinde *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılganlık, Direnç ve Dönüşüm*, ed. Altuğ Yılmaz (İstanbul: HDV Yayınları, 2020), 34..

26 Tatevik Arakelyan, “The Role of Armenian Language in the Preservation of Armenian Identity,” *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 15 (2015): 8.

27 Tireli kimlik: Birden fazla kültürel, ulusal veya etnik kökene sahip bireyleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Lübnanlı-Ermeni, Amerikalı-Ermeni gibi iki kimlik arasına bir tire işareti eklenerek ifade edilir.

geçişine işaret etmektedir. Ancak, giderek etnik kimlik özellikleri konusunda kan kaybeden Ermeni diasporasının bu kan kaybına karşı kurumlarının siyasî faaliyetlerini 1915 Olayları ekseninde ve Türk karşıtlığı etrafında birlik oluşturma çözümü diaspora açısından yeterli görülmemekte;²⁸ ek olarak Ermeni kimliğini koruma merkezli kültürel faaliyetler de yürütmektedirler.

Sonuç olarak, geçmişte dönemin siyasî ve sosyal koşulları ile ivme kazanan zorunlu göçlerle veya ekonomik nedenlerden kaynaklanan gönüllü göçlerle oluşan Ermeni diasporası, günümüzün küreselleşen modern dünyasında sadece iş ve eğitim gibi sebeplerle ana yurdundan ayrılmış olanları da diaspora üyesi olarak bünyesine kabul etmektedir. Ermeniler, diasporalaşma geçmişlerinden beslenerek 20. yüzyıldan itibaren geçmiş dönemlere ait geleneksel diaspora algılarını da içinde barındıran yepyeni bir diaspora anlayışı geliştirmişlerdir.²⁹

Ermeni Diaspoarasının Tipolojisi

Ermeni topluluklarının göçler sonucunda ikamet etmek üzere kabul edildikleri devletlerin sınırları içerisinde kurumsallaşarak örgütlenmeleri, Ermeni topluluklarının kolonileşme sürecini tamamlayarak diasporalaşma sürecine evrildiğine işaret etmektedir. Literatürde yer edinmiş diasporik olma ölçütleri ve sınıflandırmalar dikkate alındığında özellikle Gabriel Scheffer'in belirlediği ölçütler ve yaptığı ayrıntılı tanımlar, Ermeni diasporasını etnik-ulusal bir diaspora olarak nitelendirmeye olanak sunmaktadır:

(...)etnik-ulusal bir diaspora, gönüllü veya zorunlu bir göçün sonucu olarak oluşmuş üyelerinin kendilerini aynı etnik-ulusal kökenden gördükleri ve bir veya daha fazla ev sahibi ülkede kalıcı olarak azınlık statüsünde ikamet eden sosyal-politik bir kurumdur. Bu tür oluşumların üyeleri anavatanları olarak gördükleri yerlerle ve diğer ev sahibi ülkelerde ikamet eden aynı geçmişe sahip bireyler ve gruplarla düzenli yahut ara sıra olmak üzere çeşitli temaslar kurarlar. Ev sahibi ülkelerde kalıcı

28 Diasporadaki Ermeniler arasında yaşanan milli kimliğin kaybolma kaygısı ile “soykırım” söyleminin benimsenmesi konusunda bkz. Saime Selenga Gökgöz, “Siberuzayda Fransız-Ermeni Cemaatinin ‘Soykırım’ Söylemi Üzerine Bir Deneme”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı, II, 2000.

29 Hülya Eraslan, “II. Dünya Savaşı Sonrasında Günümüze Ermenilerin Ermenistan’a Gerçekleştirdiği Göçler”, *Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, ed: Alev Kılıç, (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2024), 97-115.

olarak yerleşmeye yönelik ortaklaşa aldıkları karara dayanarak ve öte yandan müşterek bir kimliği korumak amacıyla diaspora mensupları, kendi grupları ve uluslarının tamamıyla dayanışma gösterirler ve kültürel, sosyal, ekonomik ve politik alanlarda örgütlenmekle birlikte bu alanlarda aktiftirler. Çeşitli faaliyetlerde bulunmanın yanı sıra bu tür diasporaların üyeleri, diasporalar, ev sahibi ülkeleri, anavatanları ve uluslararası aktörler arasındaki karmaşık ilişkileri yansıtan devlet-ötesi ağlar kurmaktadır.³⁰

Bu ölçütlerden yola çıkarak Ermeni diasporasının etnik-ulusal yapıya sahip olduğunu gösteren veriler aşağıda sunulmuştur:

- 1) Anavatandan bir veya birden fazla yere gönüllü veya zorunlu göç Ermeni diasporasının en temel özelliğidir. Ermeni diasporasının oluşumuna yol açan göç süreçleri takip edildiğinde, Ermenilerin MS 4. yüzyıldan başlayarak Bizans İmparatorluğu döneminde zorunlu veya gönüllü (ticaret yapmak için) başka bölgelere göç ettikleri gözlemlenmektedir.³¹
- 2) Günümüzde çok farklı ülke ve kıtaya dağılmış Ermeni toplulukları kendilerini aynı etnik kökenden görmektedirler. Zira Ermeniler Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Asya gibi birçok coğrafyada varlık göstermelerine rağmen dilleri, kendilerine has inançları (Gregoryen mezhebine mensup olmaları) ve etnik kökenlerini vurgulayan özellikler etrafında toplanmaktadırlar. Konu bağlamında Gülbenkian Vakfı'nın desteklediği *100 Yıl 100 Gerçek Projesi*³² ve İngiltere'ye göçen Ermenilerin temel ve sosyal, eğitimsel ve kültürel faaliyetlerle ilgili ihtiyaçlarını karşılamayı amaç edinen 1986 yılında Londra'da kurulan CAIA'nın (The Centre for Armenian Information & Advice) faaliyetleri örnek gösterilebilir.
- 3) Ermeni toplulukları anavatan konusunda tarih ve mitlere dayalı kolektif bir hafızaya sahiptir. Hıristiyanlığın kabulünden sonra doğan Hayk ve Sasonlu Davit efsaneleri gibi kültürel öğelerle bezenmiş mitleri varken,

30 Gabriel Sheffer, *Diaspora Politikaları*, 35-36.

31 Konuyla ilgili örneklem için bkz. Հրաչ Չիլինգիրյան, “Միջին Արևելքի Հայկական Համայնքները Պարտադրված Իրականության Եվ Անորոշ Ապագայի Միջեւ”, *Analytical Bulletin Centre for Civilization and Cultural Studies*, No. 7 (2015): 217-218.

32 “100 Yıl 100 Gerçek,” <http://100yil100gercek.com/hakkimizda/100-yil-100-gercek-projemizi-hayata-gecirmemizin-5-nedeni/> (Erişim Tarihi: 21.02.2020)

son dönemlerde 1915 yılını referans alan iddialar ve Dağlık-Karabağ Savaşı ile ilgili öyküler kolektif hafızanın bir ürünü olarak kullanılmaya başlandı. Ermenilerin bugün, uluslararası arenada varlıklarını gösteren Ermenistan Cumhuriyeti'ni mi, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit ederek Doğu Anadolu Bölgesini mi, yoksa diaspora olarak yaşamlarını sürdürdükleri ülkeleri mi anavatan olarak algıladıkları açık değildir.³³

- 4) Orta Çağ'dan itibaren Ermenilerin göç ettikleri yerlerde dini içerikli ama seküler görüntülü kurumlar kurma geleneği vardır; 19. yüzyılda ise bu kurumların başında Ermeni kilisesinin yer aldığı görülmektedir. Ermeni diaspora kurum ve kuruluşları ve Ermeni okulları diğer önemli diaspora yapılarıdır. Örnekleme gerekirse; 15 Nisan 1906 tarihinde merkezi Kahire'de bulunan AGBU (Armenian General Benevolent Union)/Ermeni Genel Hayırseverler Birliği gelmektedir.³⁴ Başka bir kuruluş ise 2001 yılında kurulan Londra merkezli Ermeni Enstitüsü/ Armenian Institute veya Ermenice adlandırılmasıyla Հայ Հիմնարկ' dır (Hay Himnarg).³⁵
- 5) Ermeni diaspora kuruluşları, anavatanla iletişim kurmak ve işbirliğini geliştirmek için ulusal ve uluslararası faaliyetlerde bulunmaktadır. 1 Ekim 2008 yılında Ermenistan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı/ Հայաստանի Հանրապետության Միջուկային Նախարարություն (Hayastani Hanrapetutyun Spyurki Nahararutyun) kurulmuştur. Ancak 2019 yılında bu bakanlık, dışişleri bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren bir birime dönüştürülmüştür. Söz konusu birim, diasporanın Ermenistan'a ekonomik katkı vermesini, Ermeni devletinin güçlendirilmesini ve diaspora Ermenilerinin, ülkedeki problemlerin çözümüne katılımında siyasi, ekonomik, kültürel, yasal ve manevi ortamın oluşturulmasını sağlamaya çalışmaktadır.³⁶

33 Detaylı bilgi için bkz. Razmik Panossian, "Anayurtlar ve Diasporalar: Çok-Yerelli Bir Ulusal Kimlik İnşa Etmek", çev. Cansen Mavituna, içinde *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılmalık, Direnç ve Dönüşüm*, ed. Altuğ Yılmaz, (İstanbul: HDV Yayınları, 2020), 44. Aleksandr V. Gevorkyan, "Armenian Diaspora", *The Encyclopedia of Global Human Migration*, ed. Immanuel Ness, (USA:Blackwell Publishing, 2013), 3. Vahe Sahakyan, "Identity/Family, Language and Culture are Defining Constituents of Hyphenated Armenianness", *Armenian Diaspora Public Opinion (1)*, ed. Hratch Tchilingirian, (London: Armenian Institute, 2020), 13. Hratch Tchilingirian, "Ermeni Kimliğinde 'Ermeni' Olan Nedir?", 40. B. Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme/ Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, çev. Altuğ Yılmaz, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), 31.

34 Armenian General Benevolent Union (AGBU). <https://agbu.org/>.

35 Armenian Institute. "About." <https://www.armenianinstitute.org.uk/about>.

36 Tatevik Arakelyan, "The Role of Armenian Language in the Preservation of Armenian Identity," 8.

- 6) Ermeni topluluklarının, diaspora kuruluşları dışında kültürel ve sosyal alanda örgütlendikleri önemli kurumlardan biri de kiliselerdir. Kudüs'te bulunan Aziz Yakup Kilisesi (Saint James Kilisesi) de dinî bir merkez olmasının yanı sıra aynı zamanda Ermenilerin sosyal, kültürel ve eğitim merkezi hâline dönüşmüştür. Armenian Institute ve Calouste Gulbenkian Vakfı destekli Ermeni diasporası üzerine yapılan bir araştırmada Ermeni kilisesinin örgütlenmedeki önemine değinilmiştir.³⁷
- 7) Ermeni topluluklarının buldukları yerlerde kendi gruplarıyla iletişim kurmalarına olanak tanıyan, Ermeni kimliğinin ve buna bağlı olarak diasporik varlığının sürdürülmesi açısından işlevsel kurumlardan biri de Ermeni okullarıdır. Ermeni topluluklarında önlem alınması gereken problemlerin başında bireylerin geçmişle bağlarının sürekliliğini sağlayacak olan dil, tarih ve kültürün öğretilmesi sorunları gelmektedir. Bu bağlamda, 1950 yılında Kaliforniya eyaletinin Los Angeles şehrinde kurulan AEF (Armenian Educational Foundation) /Ermeni Eğitim Vakfı diaspora ve Ermenistan'daki okullara ve öğrencilere eğitim alanında yardım yapmasıyla bu duruma örnek teşkil eder.³⁸

Tüm bu veriler ışığında, 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile Ermeni diasporası etnik temelli bir diasporadan etnik-ulusal diasporaya evrilmiş ve algı mekanizmalarındaki hayali anavatanın ise coğrafî sınırları belli bir vatanla yer değiştirdiği görülmüştür. İlerleyen zamanda Ermeni diasporası diasporik bir topluluk olmaktan ulusötesi bir topluluğa geçiş yaparak Ermenistan ile kalıcı bağlar kurmaya başlamıştır. Ayrıca yaşanan değişimler topluluğun kimlik algısında da gözlemlenmiştir. Ermeni diasporasının giderek melezleşen kimliği Ermeni kimliğinin homojen bir yapıdan, sınırları içinde yaşadığı devlete de entegre olarak heterojen bir yapıya geçişine zemin hazırlamıştır.

37 Hratch Tchilingirian, "Religion, Spirituality, Church/Christianity Is an Important Part of Armenian Identity," içinde *Armenian Diaspora Survey: Pilot Project 2018*, ed. Hratch Tchilingirian (London: Armenian Institute, 2019), 16.

38 Armenian Educational Foundation. "Our History." <https://aefweb.org/our-history/>.

Ermeni Diasporası ve 1915 Olayları

Uluslararası alanda Ermeni yanlısı ya da Ermeni kara propagandasından etkilenmiş araştırmacı veya çoğunluğunun belki de akademisyen olduğu topluluklar, gerçekliğinin sorgulanmasına bile yasak getirmeye çalıştıkları 1915 Olayları'nı mutlak bir "soykırım" olarak kabul etmekte ve bu görüşü Türk ve dünya kamuoyuna dayatmaktadırlar. Nitekim, Ermeni diasporasının ortaya çıkışı ile ilgili olarak üretilen yaygın anlatı ve bir bakıma Ermeniler tarafından galat-ı meşhura dönüştürülen söylem, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında uygulamak zorunda kaldığı Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde gerçekleşen göçlerin Ermeni diasporasını oluşturduğu yönündedir. Bazı araştırmacılar tarafından Ermeni diaspora tarihinin "Klasik diaspora"³⁹ dönemini başlatan mihenk taşının 1915 Olayları olarak gösterilmesi, bu olayların bir "soykırım" söylemine dönüşmesine yol açmış; buradan hareketle de bu söylem hem siyasî hedefler doğrultusunda hem de Ermeni kimliğini koruma amaçlı kullanılmıştır.

Bugün Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Kuzey, Orta ve Güney Amerika'ya kadar geniş bir coğrafî alanda varlık gösteren Ermeni diasporasının uzun vadede çeşitli nedenlerle meydana geldiği yukarıda farklı referanslarla dile getirilmiştir. Tölölyan'ın "üzerinde güneş batmayan" diaspora deyimiyile işaret ettiği Ermeni diasporasının çok geniş bu coğrafî dağılımı, Ermeni kimliği üzerinde bazı sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar arasında en belirgin olanı, diasporadaki Ermeni kimliğinin etnik özelliklere dayalı geleneksel yapısının değişerek çok kimlikli ya da güncel bir ifadeyle Lübnanlı Ermeni, Fransız Ermeni, Amerikalı Ermeni gibi tireli kimliğe sahip heterojen bir görünüm almasıdır. Bu bağlamda, Ermeni diasporası günümüzde sadece etnik kökene dayalı Ermenilik vurgusundan uzaklaşıp, yaşadığı topluma entegre olmuş melez bir kimlik profili çizmektedir. Zira, Claudia Yaghoobi'nin "Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora" adlı kitabında Ermenilerin işaret edilen diasporalaşma sürecinin ve dönüşümünün özeti şöyle sunulmuştur: "(...) *Tarihsel olarak Ermeniler birçok çatışma, yer değiştirme ve zorunlu ve gönüllü dağılım yaşamışlardır; direnmiş ve hayatta kalmışlardır; ve kendilerini ve kültürlerini dönüştürmüşlerdir- ulusal kimlikten*

39 Edgar Hovhannisyan, Khachatur Stepanyan ve Avetis Harutyunyan, "The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk," 293.

*ulusötesi kimliğe doğru ilerlemişlerdir.*⁴⁰ Ermeni diasporasının homojenize yapıdan heterojen yapıya geçişi “Diasporik Ermeni kimdir?” gibi sorulara yeni tanımlamalar üretme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Söz konusu ihtiyaca uygun olarak Vahe Sahakyan, “*Ermeni kökenli olduğunu iddia edebilen, algılanan atavatını dışındaki herhangi bir yerde Ermeniliğin üretimine/ inşasına/müzakeresine katılan, yerel Ermeni kurumlarında doğrudan veya dolaylı olarak yer alan tüm bireyleri ve liderleri*”⁴¹ tanımlar.

Ermeni diasporasının oluşum süreci içinde diasporanın coğrafyasının değişmesi, demografik yapısının sürekli devinim halinde olması ve devletsiz diasporadan devleti olan bir diasporaya dönüşmesi gibi etkenler, Ermeni topluluklarının yapısal özelliklerini başkalaştırarak Ermeniler arasında farklılıklar yaratmışlardır. Bu da, Ermenilerin aynı etnik kökene sahip olmasına rağmen aynı alanda ve aynı zamanda birden fazla kimliksel sınıflandırmaya dahil olabileceği durumunu ortaya çıkmıştır. Vahe Sahakyan’ın “Rethinking the Discourse on Armenian Diaspora: Language(s), Culture(s), Affiliation(s)” adlı makalesinde bu noktaya şöyle değinilmiştir:

(...)Los Angeles bölgesindeki Ermeni topluluklarının yakından incelenmesi, nispeten kompakt bir coğrafyada diasporik biçimlerin ve ifadelerin çeşitliliğini hızla ortaya çıkarabilir. Tarafsız bir gözlemci için, çeşitli ülkelerden gelen Ermeniler arasında yaygın olan dillerin, geleneklerin, yaşam tarzlarının, dini ve diğer bağlılıkların çokluğunu belirlemek kolay olacaktır. Bu çoğu zaman birbirini dışlayan Ermeni alanları, her şeyden önce ülke bağlantılarıyla sınırlandırılmıştır. Los Angeles’taki Ermeni-Amerikan çeşitliliğini Lübnanlı, Suriyeli, İstanbullu, İranlı, Rus ve Ermenistanlı Ermeniler temsil ederken, tarafsız araştırmacıya Ermeni-Amerikalıların aslında başka bir kategori daha oluşturduğu da hatırlatılacaktır: Ermeni göçmenlerin ... üçüncü, dördüncü veya beşinci kuşak torunları, çoğu zaman karma kökenli olup, çoğunlukla Ermenice konuşmayan ancak yine de Ermeni meseleleriyle ilgilenen kişiler.⁴²

40 Claudia Yaghoobi, *Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 2.

41 Vahe Sahakyan, “Rethinking the Discourse on Armenian Diaspora: Language(s), Culture(s), Affiliation(s),” *EVN Report*, January 30, 2018.

42 Sahakyan, “Rethinking the Discourse on Armenian Diaspora,” January 30, 2018.

Diasporada zamanla gelişen bu farklılıklara dayalı heterojen kimlikler, Ermeniler arasında diasporik iletişim kurma ve etkileşim sorunsalını uyandırmaktadır. Zira, Khachig Tölölyan tarafından da bu sorunsal “Günümüzdeki Ermeni diasporasındaki toplulukların çeşitliliği, eylemlerini koordine etmeyi, hatta ‘birleştirmeyi’ zorlaştıran birçok nedenden biri”⁴³ olarak tespit edilmiştir. Yukarıda Vahe Sahakyan’dan yaptığımız alıntı da sadece üç veya dört kuşak önce Ermeni kökenli ebeveyni olması dışında geleneksel Ermeni kimliğinin belki de hiçbir özelliğini taşımayan ya da en azından birini taşıyan ama Ermeni meseleleriyle ilgili konulara önem atfeden sembolik Ermeniliğe işaret edilmektedir. Bu bağlamda, yine yukarıda altını çizdiğimiz Ermeni diasporasındaki kimlik çeşitliliği, Ermeni diasporasının bütünlüğünü sağlamak için her gruptan Ermeni’yi kapsayan ve kendi içinde Ermeni olduğunun bilincini uyandıracak bir üst söylem üretilmesini talep etmektedir. Aslında bu talep, farklılık faktörüyle birlikte giderek eriyen Ermeni kimliğinin korunması gerekliliğinden de kaynaklanmaktadır. Geçmişte entegrasyon ve asimilasyona karşı Ermeni kimliğini korumak için dil, din ve etnik köken gibi stereotip özelliklere sahip çıkan Ermeni diasporası bugün bu stereotiplerin sınırlarını ortadan kaldıran ve kendini “Ermeni olarak hissetmenin yeterli olduğu” diasporik Ermeni kimliğini savunmaktadır. Ermeni kimliğini korumak için ölçütleri farklı olan ama aynı amaca hizmet eden bu yaklaşımlar, benzer söylemleri ve stratejileri kullanmaktadır. Burada Ermeni diasporasının hedefi, 1915 Olayları’nı anma etkinlikleri aracılığıyla, kolektif davranış geliştirebilmek için her bir bireyi travmatik olaylar üretmeye yönlendirerek Ermeni kimliğinin korunması ritüelini yaratmaktır. Bu bakımdan Ermeniler için 1915 yılı birçok açıdan sembolik bir dönüm noktasına dönüştürülmüştür: 1) Ermeni toplumunun önde gelen bazı isimlerinin 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanması, Ermeniler tarafından kurmaca “soykırım”ın başlangıcı olarak belirlenmiş; bu referans tarih Ermeni iddialarını benimseyenler tarafından hem Ermeni toplumunun hem de uluslararası alandaki bireylerin hafızasına kodlanmıştır. 2) Osmanlı Devleti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde yürürlüğe konulmasıyla devletin sınırları içinde gerçekleştirilen Ermenilerin zorunlu göçü, yine Ermeniler tarafından kurmaca bir soykırım tasarımıyla değerlendirilmiştir. Bu tarihler Ermeni diasporası tarafından Türkiye Cumhuriyeti ve Türk karşıtlığı zemininde kendi içlerine ve dışarıya yönelik kültürel ve politik bir projenin parçası olarak akademik yayınlar da

43 Khachig Tölölyan, “Armenian Diasporas and Armenia: Issues of Identity and Mobilization,” *Études Arméniennes Contemporaines* 3 (2014).

dahil olmak üzere kamusal alanlarda Ermeni kara propagandasını yürütmek için kullanılmaktadır. Bununla birlikte 1915 yılı aynı zamanda Ermeni diasporasının kuruluşunu, diasporalaşmasını ya da söz konusu diasporanın başka bir evreye geçtiğini gösteren bir dönüm noktası olarak açıklanmaktadır.

Ermeni diasporasının miladını 1915 yılına dayandıran araştırmacıların başında Ermeni kökenli Fransız tarihçi Anahide Ter-Minassian gelmektedir. Ter-Minassian 1994 yılında yayımladığı “La diaspora arménienne” başlıklı makalesinde 1915 Olayları’nı Ermeni diasporasının “kurucu-olay”ı⁴⁴ olarak tanımlamaktadır. Ermenice olarak kaleme alınan 1918’den Günümüze Anavatan-Diaspora İlişkileri/ Հայրենիք-Սփյուռք Հարաբերությունները 1918 Թվականից Մինչև Եր Օրերը (Hayrenik-Spyurk ilişkileri 1918 Tvakanits Minçev Mer Oreyi) adlı kitapta benzer yaklaşımlar dile getirilmektedir:

(...) Ermeni gerçekliğinde ‘Diaspora’ kavramı,... anavatanlarına dönme fırsatından mahrum kalan yüz binlerce Ermenin, yaşananların kader belirleyici önemini fark ederek dünyanın dört bir yanına dağılması ve niteliksel olarak yeni bir aşamada olan diasporayı ‘Diaspora’ olarak adlandırmaya başlamasıyla 1920’lerde ortaya çıkmıştır(...)⁴⁵

Ermeni diasporası içinde 1915 yılı diasporanın bir aşaması kabul edilirken bazıları da 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması’nı, yani Türkiye Cumhuriyeti’nin sınırlarının belli olmasını ve Anadolu’da kurulacak bir Ermeni Devleti için talep edilecek toprak parçasının imkansızlığını dikkate alarak 1923 yılını Ermeni diasporasının resmî başlangıcı şeklinde imlemektedir. Հայրենիք-Սփյուռք Հարաբերությունները 1918 Թվականից Մինչև Եր Օրերը adlı kitapta da diaspora ile ilgili görüşleri aktarılan K. Dallakyan da Ermeni topluluklarının diasporalaşma sürecini 1923 Lozan Konferansı’ndan 1931-1932 yılları arasına kadar genişleterek, bu dönemde Ermeni diasporasının çeşitli ülkelere yerleştiğini, mevcut ve sönmekte olan diasporaları güncellediğini ve genel olarak Diaspora adı

44 Bkz. Stéphane Dufoix, *Diasporalar*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: HDV Yayınları, 2011), 56. Anahide Ter-Minassian, “La diaspora arménienne”, *L’Espace géographique*, Vol. 23/2 (1994): 118. <https://www.jstor.org/stable/44380536> (Erişim Tarihi: 11.01.2025)

45 Արման Եղիազարյան, Մանե Անանյան և Լուրիշներ, Հայրենիք-Սփյուռք Հարաբերությունները 1918 Թվականից Մինչև Եր Օրերը, (Երեվան. ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2017), 11-12.

altında ulusal bir kolektif varlık biçimine dönüştüğünü söylemektedir.⁴⁶ Amerika Birleşik Devletleri'nde The Armenian Weekly ya da eski adıyla Hayrenik tarafından Haziran 2024'te yayımlanan *Diaspora at 100* başlıklı özel sayının "Giriş" bölümünde eserin editörleri olan Hayg Oshagan and Khachig Tölölyan da 1923 yılına işaret etmektedir.⁴⁷-Anılan bu özel sayının başka bir yazarı Antranig Kasbarian "A New Raison d'etre for the Diaspora" başlıklı yazısında Ermeni diasporasının genelinden ziyade Ermeni-Amerikan diasporasının oluşumunun 20. yüzyılın başlarındaki siyasi çalkantılar, özellikle de 1915 Olayları öncesinde ve sonrasında yaşananlardan kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸ Bu söylemler, Ermeni diasporasının temellerinin 1915 yılında ya da Lozan Antlaşması'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını resmi olarak onaylanmasıyla 1923 yılında atıldığını belirtmektedir. Nitekim, Vahe Sahakyan'ın 2015 yılında savunduğu "Between Host-Countries and Homeland: Institutions, Politics and Identities in the Post-Genocide Armenian Diaspora (1920s to 1980s)" adlı doktora tezinde de 1915 yılında Sevk ve İskân Kanunu ile gerçekleşen göçün sonucundaki Ermeni dağılımı diasporaya dönüşme süreci şeklinde değerlendirilmiştir.⁴⁹

Buradan hareketle, Ermeni diasporası Ermeni kimliğinin korunması için 1915 yılını sembolik bir materyale dönüştürerek kolektif eylemlerin üretilmesinde bütün Ermenileri kapsayacak üst söylem inşa etmiştir. Zamanla Ermeni diasporası tarafından 1915 yılı eşittir "soykırım" denklemiyle inşa edilen bu üst söylem, kendini sembolik de olsa Ermeni hisseden tüm Ermenilerin söz konusu söylem bağlamında düzenlenen anma etkinliklerine katılarak Ermeni kimliğini yeniden üretmelerine çabalamaktadır. Bu durum Eric Hobsbawn'ın deyimiyle "icat edilmiş bir gelenek" olarak karşımıza çıkmaktadır. Eric Hobsbawn "icat edilmiş bir gelenek" için şunları söylemektedir:

İcat edilmiş bir gelenek', alenen ya da zımnem kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik kuracak şekilde tekrarlarla

46 Արման Եղիազարյան, Մանե Անանյան և ուրիշներ, Հայրենիք-Սփյուռք Հարաբերությունները 1918 Թվականից Մինչև Լ Մեր Օրերը, 11.

47 Hayg Oshagan, Khachig Tölölyan, "Introduction", *Diaspora at 100*, June, (2024):10. https://armenian-weekly.com/wp-content/uploads/2024/07/The-Diaspora-at-100_web.pdf (Erişim tarihi: 27.12.2025)

48 Antranig Kasbarian, "A New Raison d'etre for the Diaspora", *Diaspora at 100*, June, (2024): 71. https://armenianweekly.com/wp-content/uploads/2024/07/The-Diaspora-at-100_web.pdf

49 Vahe Sahakyan, "Between Host-Countries and Homeland: Institutions, Politics and Identities in the Post-Genocide Armenian Diaspora (1920s to 1980s)" (PhD diss., University of Michigan, 2015), 3.

dayanarak belli değerler ve davranış normları aşılamaaya çalışan bir pratikler kümesi anlamında düşünülmelidir. Aslında, mümkün olan her yerde bu pratikler, hemen kendilerine uygun düşen bir tarihsel geçmişle süreklilik oluşturmaya girişirler (...)⁵⁰

Bu düşünceden hareketle, günümüzde Ermeni diasporası tarafından geçmişe yönelik bir varoluş mücadelesini anıştırarak 1915 Olayları'nın kurmaca bir soykırım konsepti içerisinde hafızalara işlenmesi ve kolektif sembole dönüştürülmesi Ermeni kimliğinin istikrarını sağlamada önemli bir faktör olmuştur. Nitekim, Maria Koinova da diasporadaki Ermeni topluluklarının kimliğinin 1915 Olayları üzerinden tanımlandığını ifade etmektedir.⁵¹ Sevan Beukian ve Rebecca Graf-McRae tarafından "Trauma Stories as Resilience: Armenian and Irish National Identity in a Century of Remembering" adlı makalede Ermeni kimliğinin farklılıklarına rağmen 1915 Olayları'nın nasıl birleştirici bir unsura sahip olduğunu şöyle özetlemektedir:

(...)birçok açıdan, hem Ermeni diasporası hem de Ermenistan'daki Ermeniler için, özellikle de 1965'ten sonra, Ermenilik anlayışını şekillendiren çağdaş Ermeni tarihinin başlangıcıdır; bu anlayış, her bir Ermeni topluluğunu şekillendiren tarihsel, sosyal, ideolojik ve kültürel farklılıklara rağmen, 'biz'i – hayali Ermeni topluluğunu – tanımlayan güçlü bir birleştirici faktördür (...)⁵²

Sonuç

Siyasi ve sosyal koşullar nedeniyle zorunlu veya gönüllü göçler gerçekleştiren Ermeni toplulukları dünyanın birçok noktasına dağılarak Ermeni diasporasının meydana gelmesine zemin oluşturmuştur. Ermeni diasporalaşmasında 1915 Olayları ve Sevk ve İskân Kanunu'nun yarattığı göçler geçmişten günümüze uzanan ve devam etmekte olan sürecin sadece bir parçası olmuştur. Ancak, Ermeni diasporasına ait literatürde geçmişte yaşanan göç dalgalarını görmezden gelerek diasporanın oluşumunun 1915 Olayları'na indirgenmesi

50 Eric Hobsbawm, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek," içinde *Geleneğin İcadı*, çev. M. Murat Şahin (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2013), 2.

51 Maria Koinova, "Diasporas and Secessionist Conflicts: The Mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen Diasporas," *Ethnic and Racial Studies* 34, no. 2 (2011): 338.

52 Sevan Beukian ve Rebecca Graf-McRae, "Trauma Stories as Resilience: Armenian and Irish National Identity in a Century of Remembering," *Studi Irlandesi: A Journal of Irish Studies* 8 (2018): 165.

hem siyasî amaçlara hizmet eden hem de Ermeni kimliğinin korunmasına yönelik propaganda amaçlı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. 11. yüzyıldan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılan Ermeni diasporası ve üyeleri aynı zamanda çok farklı Ermeni kimliklerinin de kendini göstermesine olanak tanımıştır. Zira, 21. yüzyılda Ermeni diasporası ister geleneksel ister sembolik Ermeniliğe atıfta bulunsun, içinde mevcut bulunan çok katmanlı Ermeni kimliğini korumak için 1915 Olayları ile ilişkili üretilen söylemleri “travmatik bir geçmişe karşı hissettiğimiz bireysel ve sosyal sorumluluk”⁵³ kapsamında birleştirici bir unsur biçiminde kullanmıştır. Birçok diaspora merkezinde gerçekleştirilen 24 Nisan 1915 tarihini anma etkinlikleri Ermeni kimliğinin en belirgin özelliklerinden yoksun üyelerinin tek bir Ermeni topluluğu gibi görünmesini mümkün kılmaktadır. 20. yüzyılının sonundan itibaren Ermeni diasporasının gündeminde “soykırım” metaforuyla bir başka söylem daha oluşturulmuştur. Bu söylemi oluşturmak için kullanılan malzeme Karabağ Savaşı, hedef gösterilen ülke ise Azerbaycan olmuştur. Bu durum, Ermeni diasporasının Ermeni kimliğini korumak için “yıkıcı bir mirası sürdürerek ve ebedi düşman imgeleri yaratarak”⁵⁴, “soykırım” metaforunu “varoluşsal bir korku kaynağı olarak”⁵⁵ hâlâ stratejik bir biçimde kullanmaya devam ettiğinin göstergesidir.

53 İfade için bkz. Sevan Beukian, Rebecca Graf-McRae, “Trauma Stories as Resilience: Armenian and Irish National Identity in a Century of Remembering”, 161.

54 Vicken, Cheterian, “The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 70/6, (2018): 884–903.

55 Vicken, Cheterian, “The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict”, 887

KAYNAKÇA

- Alinia, Minoo. *Diaspora Mekanları*. Çev. Fahriye Adsay. İstanbul: Avesta Yayınları, 2007.
- Arakelyan, Tatevik. “The Role of Armenian Language in the Preservation of Armenian Identity.” *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 15 (2015): 7–12.
- Armenian Educational Foundation. “Our History.” <https://aefweb.org/our-history/>.
- Armenian General Benevolent Union (AGBU). <https://agbu.org/>.
- Armenian Institute. “About.” <https://www.armenianinstitute.org.uk/about>.
- Bartram, David, Maritsa V. Poros ve Pierre Monforte. *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*. Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay. Ankara: Hece Yayınları, 2019.
- Beukian, Sevan ve Rebecca Graf-McRae. “Trauma Stories as Resilience: Armenian and Irish National Identity in a Century of Remembering.” *Studi Irlandesi: A Journal of Irish Studies* 8 (2018): 157–188.
- Brubaker, Rogers. “The ‘Diaspora’ Diaspora.” *Ethnic and Racial Studies* 28, no.1 (2005): 1–19.
- Bruneau, Michel. “Diasporalar, Ulusötesi Mekânlar ve Topluluklar.” İçinde *Diaspora ve Kimlik*, ed. Mehmet Ali Yolcu. Konya: Kömen Yayınları, 2015.
- Butler, Kim. “Defining Diaspora, Refining a Discourse.” *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 10, no. 2 (2001): 189–219.
- Clifford, James. “Diasporalar.” İçinde *Diaspora ve Kimlik*, ed. Mehmet Ali Yolcu. Çev. Mehmet Ali Yolcu. Konya: Kömen Yayınları, 2015.
- Cohen, Robin. *Global Diasporas*. New York: Routledge, 2008.
- Cohen, Robin. *Küresel Diasporalar*. Çev. Erdoğan Boz. Ankara: Koyusiyah Yayıncılık, 2019.
- Cheterian, Vicken. “The Uses and Abuses of History: Genocide and the

Making of the Karabakh Conflict.” *Europe-Asia Studies* 70, no. 6 (2018): 884–903.

Զիլինգիրյան, Հրաչ. “Միջին Արևելքի Հայկական Համայնքները Պարտադրված Իրականության Եվ Անորոշ Ապագայի Միջեվ.” *Analytical Bulletin Centre for Civilization and Cultural Studies* 7 (2015): 217–248.

Dufoix, Stéphane. *Diasporalar*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: HDV Yayınları, 2011.

Եղիազարյան, Արման, Մանե Անանյան ve diğەرleri. Հայրենիք-Սփյուռք Հարաբերությունները 1918 Թվականից Մինչև Երբ Օրերը. Երևան: ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2017.

Eraslan, Hülya. “II. Dünya Savaşı Sonrasında Günümüze Ermenilerin Ermenistan’a Gerçekleştirdiği Göçler.” İçinde *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, ed. Alev Kılıç. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2024.

Gevorgyan, Aleksandr V. “Armenian Diaspora.” İçinde *The Encyclopedia of Global Human Migration*, ed. Immanuel Ness. Oxford: Blackwell Publishing, 2013.

Ghaplanyan, Irina. *Post-Soviet Armenia*. New York: Routledge, 2018.

Gökgöz, Saime Selenga. “Siberuzayda Fransız-Ermeni Cemaatinin ‘Soykırım’ Söylemi Üzerine Bir Deneme.” *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 2 (2000).

Hacikyan, Agop J., ed. *The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times*. Vol. 3. Detroit: Wayne State University Press, 2005.

Hovhannisyan, Edgar, Khachatur Stepanyan ve Avetis Harutyunyan. “The Processes of Transformation of the Armenian Diaspora: From Gaghtashkharh to Spyurk.” *Historia i Świat* 14 (2025): 293–306.

Ժամակոչյան, Աննա ve diğەرleri. Արևելյան Եվրոպայի Հայ Համայնքների Խնդիրները. Երևան: Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ, 2011.

Koinova, Maria. “Diasporas and Secessionist Conflicts: The Mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen Diasporas.” *Ethnic and Racial Studies* 34, no. 2 (2011): 333–356.

Մինասյան, Էդիկ. “Գարեգին և ժողովրդի Սփյուռքյան Գործունեությունից.” *Պատմություն և սշակույթ* (2014): 14–21.

Manaseryan, Tatoul. “Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia.” Armenian International Policy Research Group Working Paper 04/14 (2014): 1–22.

Oshagan, Hayg ve Khachig Tölölyan. “Introduction.” *Diaspora at 100* (2024): 10–11.

Panossian, Razmik. “Anayurtlar ve Diasporalar: Çok-Yerelli Bir Ulusal Kimlik İnşa Etmek.” *İçinde 21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar*, ed. Altuğ Yılmaz. İstanbul: HDV Yayınları, 2020.

Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London: Hurst & Company, 2006.

Panossian, Razmik. “Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia–Diaspora Relations.” *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 7, no. 2 (1998): 149–196.

Redgate, A. E. *The Armenians*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.

Sahakyan, Vahe. “Identity, Family, Language and Culture as Defining Constituents of Hyphenated Armenianness.” *İçinde Armenian Diaspora Public Opinion*, ed. Hratch Tchilingirian. London: Armenian Institute, 2020.

Sahakyan, Vahe. “Rethinking the Discourse on Armenian Diaspora: Language(s), Culture(s), Affiliation(s).” *EVN Report* (2018).

Sahakyan, Vahe. “Between Host-Countries and Homeland: Institutions, Politics and Identities in the Post-Genocide Armenian Diaspora (1920s to 1980s).” PhD diss., University of Michigan, 2015.

Sheffer, Gabriel. *Diaspora Politikaları*. Çev. Ahmet Demirhan. Ankara: GAV Perspektif Yayınları, 2020.

Ter-Minassian, Anahide. “La diaspora arménienne.” *L’Espace géographique*

23, no. 2 (1994): 115–128.

Tchilingirian, Hratch. “Ermeni Kimliğinde ‘Ermeni’ Olan Nedir?” İçinde *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar*, ed. Altuğ Yılmaz. İstanbul: HDV Yayınları, 2020.

Tchilingirian, Hratch. “Religion, Spirituality, Church/Christianity Is an Important Part of Armenian Identity.” İçinde *Armenian Diaspora Survey*, ed. Hratch Tchilingirian. London: Armenian Institute, 2019.

Tölölyan, Khachig. “Armenian Diasporas and Armenia: Issues of Identity and Mobilization.” *Études Arméniennes Contemporaines* 3 (2014): 83–101.

Tuncel, Turgut Kerem. *Armenian Diaspora*. Ankara: Terazi Publishing, 2014.

Ulusoy, Ergin. *Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Tarihsel Bağlamda Türkiye'nin Diaspora Politikası*. Ankara: Pegem Akademi, 2016.

Wahlang, Jason. “Armenian Diaspora and the Quest for Armenian Genocide Recognition.” *GRFDT Research Monograph* 73 (2021): 4–18.

Yaghoobi, Claudia. *Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.

Yepremyan, Tigran ve Nicolas Tavitian. “An Introduction to the Armenian Diaspora in Europe.” *European Journal of Minority Studies* 1–2 (2017): 31–61.

Zekıyan, B. Levon. *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. Çev. Altuğ Yılmaz. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

YUNANLAR VE ERMENİLER: İLK TEMASTAN BUGÜNE*

Birsen KARACA**

Özet: *Armenia/Ermenistan, yazılı ve görsel olmak üzere sınırlı sayıda antik kaynakta Anadolu'da bulunan bir yerleşim yeri/bölgesi olarak anılmaktadır. Arkaik dönemlerde, Roma İmparatorluğu da Bizans İmparatorluğu da Pers İmparatorluğu da belirli zaman dilimlerinde Armenia'yı sınırlarına dâhil etmiş ve burada yaşayan halkları yönetmiştir. Anadolu'da Hristiyanlığın yayılma süreçlerinde Bizans İmparatorluğu'nun, Hristiyanlığa ve Hristiyanlığı kabul edenlere karşı tutumu yok etmeye yöneliktir. Sonrasında ise aynı erk, Ortodoks Hristiyanlığın merkezine dönüşmüştür. Anadolu'da yaşayan halklar arasında yer alan Armenialılar/Ermenistanlılar da bu süreçten muaf olmadılar. Hristiyanlığın kabulünden sonra da Ermeni kimliğinin inşası süreci başlamıştır. Anadolu'da ve Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürdüğü yüzyıllarda da (Roma ve Bizans imparatorlukları dönemlerinde olduğu gibi) hem Yunanlar hem de Ermeniler aynı devletin, yani Osmanlı'nın tebaasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Ermenilerin Balkan Yarımadası'na iç göçle yerleştiklerini takip edebiliyoruz. Yunan isyanlarının patlak verdiği yıllarda ise Ermeniler, savaş kaçkınları olarak tebaası oldukları Osmanlı topraklarına dönmek zorunda kaldılar. Bu noktadan sonra ilginç bir fenomen daha yaşanmıştır: Ermenilerin de dâhil olduğu Osmanlı vatandaşları devlet statüsünü kazanan Yunanistan'a dış göçle gitmişlerdir. Bugün, Türkiye'nin batısında 1821 yılından beri Yunanistan bağımsız bir devlet olarak varlık gösteriyor; kuzey doğusunda ise 1991 yılında Ermenistan*

* Tarihsel Süreçte Yunanların Armenia ile teması konusunda bkz. Işık, Hediye Özlen. (2024). "Yunanistan'daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu", Danışman: Prof. Dr. Birsen Karaca, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Ermeni Dili ve Kültürü Bilim Dalı, Ankara, 2024.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Birsen KARACA

Cumhuriyeti adıyla tüzel kişilik kazanmış bir devlet var. Artık Yunanistan, Ermenistan'la ilişkilerini diplomatik düzeyde yürütüyor.

Anahtar Kelimeler: *Anadolu, Balkanlar, Hristiyanlık, Şehir Devleti, Vatana Dönüş Projesi, Yunan İsyanları*

Giriş

Bu çalışma için seçilen konu başlığı, Yunanlar ve Ermenilerin farklı zaman dilimlerinde kurdukları ilişkileri irdelemeyi vadediyor. Bu bağlamda Balkan Yarımadası ve Anadolu coğrafyası hep araştırmanın odağında kalıyor. Bütüncül bir yaklaşım sergileyebilmek için, söz konusu ilişkinin tarihsel süreci ana hatlarıyla resmediliyor. Çalışmanın amacı, antik dönemlerden günümüze kadar olan süreçte Balkan Yarımadası ve Anadolu'da varlık gösteren baskın güçleri ve bölgede yaşayan halkların hangi motivasyonlarla temas kurduklarını Yunanlar ve Ermeniler özelinde görünür kılmaktır. Bunun yanı sıra, yukarıda kaydedilen amaca ulaşmak için tasarlanan bu çalışmayla Türk-Ermeni ilişkilerini konu alan yeni araştırma alanlarına dikkat çekmek ve düşünce üretme süreçlerinde bütüncül yaklaşım sergilemenin önemine vurgu yapmak hedeflenmiştir. Konu akışını sağlamak için kronolojik zaman çizelgesi takip edilmektedir. İlk etapta, insanlık tarihinde ilk devlet olarak anılan uygarlıklarla ilgili yapılmış değerlendirmelerin ışığı altında MÖ 756-MÖ 146 yılları arasında Balkan Yarımadası'nda ve Anadolu'nun batı kıyılarında hüküm süren Antik Yunan sitelerinin¹ devlet statüsü gündeme taşınıyor. Bu bağlamda arkaik dönemlere ait bazı kavramlar ve yerleşim yerleri ile ilgili güncel adlandırmaların neden olduğu yanlışlıklara dikkat çekiliyor. Ardından Anadolu'nun doğusunda bir yerleşim yeri olarak Ermenistan'la ilgili bilgi veren kaynakların Türkçe ve İngilizce çevirileri değerlendirmeye alınıyor, akabinde de bölgenin etnik yapısı, dili ve coğrafî konumu ile ilgili bilgiler paylaşılıyor. Son aşamada da Yunanlar ve Ermenilerin farklı zaman dilimlerinde kurdukları ilişkileri gösteren bilgiler değerlendiriliyor.

“İnsanlık tarihinde ilk devlet veya devletler ne zaman ortaya çıktı?” Bu soru, başka soruları da beraberinde getiriyor: Arkaik dönemlere ait medeniyetleri “devlet” olarak anarken yanlış mı yapıyoruz? Bu sosyal oluşumlar, anlam ve unsurları ile günümüzde “devlet” olarak anılan tüzel kişiliklerle özdeş midir? Bu sorular, geçmiş dönemlere ait sahip olduğumuz yaygın kanıların sorgulatacak nitelikte. Bu bağlamda görüşüne başvuracağımız siyaset bilimci ve antropolog James Scott, geçmişe bugünün değerleriyle bakma eğilimi gösteren yaklaşımların yanlış olduğunu şöyle bir mantıksal zeminde açıklıyor:

“Eğer medeniyeti devletle; arkaik medeniyetleri de yerleşik yaşamla, tarımla, sulamayla ve şehirlerle özdeş kılıyorsak, tarih kronolojimizin

¹ Sparta, Atina, Thebes, Korint ve Delphi, Yunan şehir devletleri arasında en fazla etkiye sahip olanlardır.

kökten yanlış olduğunu kabul etmeliyiz. Neolitik dönemin bu kazanımlarının hepsi, Mezopotamya’da bulduğumuz devlet benzeri şeylerden daha önce de mevcuttu. Bugün sahip olduğumuz verilere dayanarak kabul etmeliyiz ki ilkel devlet biçimleri geç neolitik dönemde oluşan tahıl ve emek gücünün rezervleri sayesinde ortaya çıkmıştır, devlet bu rezervleri kontrol ediyor veya gasbediyordu. Bu rezervler, devletin yegâne yapı malzemeleriydi.²

Geçen yüzyılın son yarısında Anadolu coğrafyasında yapılan kazılar, James Scott’un haklılığını vurgulayan iki somut kanıt gün yüzüne çıkardı: Bunlar, 1963 yılında, İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesinin birlikte yürüttüğü “Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Projesi” kapsamında Anadolu coğrafyasında keşfedilen ve “Tarihin sıfır noktası olarak anılan” Göbeklitepe (MÖ 9600-MÖ 8000) ve 1997 yılında keşfedilen Karahantepe’deki (Göbeklitepe ile çağdaş olduğu varsayılıyor) buluntulardır. Bu buluntular, MÖ 4000- MÖ 2000 yılları arasında yaşadığı ve insanlık tarihindeki ilk devlet modellerinden biri olduğu varsayılan Sümer medeniyetinden çok daha önceki dönemlere ait yaşam biçimleriyle ilgili bilgileri günümüze taşıyor.

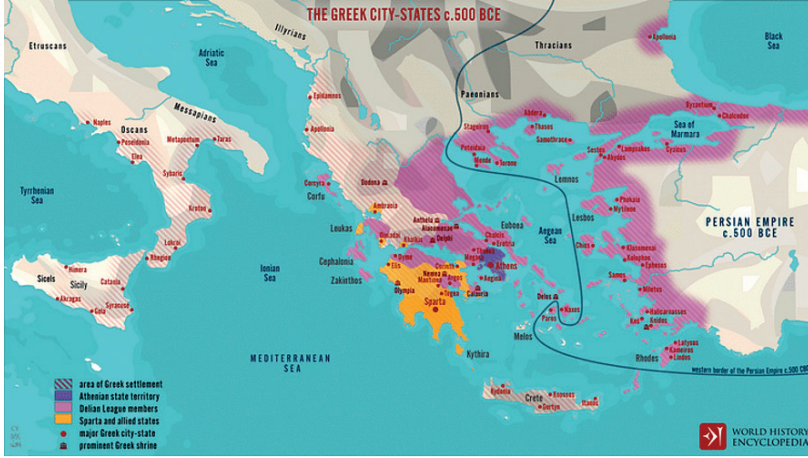


Harita-1. Sümerler; yaklaşık olarak MÖ 5500 –1800; Göbeklitepe, yaklaşık MÖ 9600-8000. (Harita için kaynak: <https://medyagunlugu.com/sumerce-ile-turkce-akraba-mi/> (Erişim Tarihi: 1.12.2025))

2 James C. Scott, “The First States in Human History: Agriculture, Writing, Grain and City Walls,” *Krestyanovedenie* 2, no. 2 (2017): 7.

Bir başka siyaset bilimci Coşkun Can Aktan ise, “Siyaset Felsefesinde Devletin Doğuşu ve Devletin Meşruiyeti Tartışmaları” başlıklı makalesinde, devletin bugünkü anlam ve unsurlarıyla 15 ve 16.yüzyıllarda ortaya çıktığını söyleyerek³ indirgemeci yaklaşımlarla inşa edilen devlet algılarını yıkıyor; okurlarına Yunan şehir devletlerinde, hatta Roma İmparatorluğu’nda ve Bizans İmparatorluğu’nun 1400’lü yıllara kadar olan geçmişinde, egemen olan erkin statüsünü sorguluyor.

Eski Yunan’da devlet anlayışı, ataerkil krallığın ve zengin bir azınlığın üstünlüğüne dayanıyordu. Bugünkü anlamda bir devlet yoktu. Eski Yunan’da siyasal kurum olarak “Polis” (Şehir devleti = Site) vardı. Polis’in bir sınırı ve toprak egemenliği yoktu. Aynı dine bağlı vatandaşlar Polis içerisinde birlikte yaşarlardı. Plutarque⁴’nin “topraksız site kurulabilir de tanrısız site kurulamaz” sözü Polis adı verilen şehir devletinin özelliklerini ortaya koymaktadır. Eski Yunan’da site içerisinde her vatandaş doğrudan doğruya devlet yönetimine katılırdı. Ancak köleler site yönetimine katılamazlardı.⁵



Harita-2. Yunan Şehir Devletleri, yaklaşık MÖ 500/Simeon Netchev (CC BY-NC-ND)
(Harita için Kaynak: <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-119/antik-yunan/>
(Erişim Tarihi: 1.12.2025)

- 3 Coşkun Can Aktan, “Eski Devlet Anlayışına Karşı Yeni Devlet Anlayışı,” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3, no. 2 (2011): 12.
- 4 Mestrius Plutarchus veya Plütark (MS 46 - 120?), Yunan tarihçi, biyografi ve deneme yazarı. Ayrıca orta dönem Platonculardandır.
- 5 Coşkun Can Aktan, “Eski Devlet Anlayışına Karşı Yeni Devlet Anlayışı,” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3, no. 2 (2011): 4.

Bu tartışmalı hukuki konumu bir yana, Yunan şehir devletleri, Güneydoğu Avrupa’da bir ana kara ile birkaç adadan oluşan küçük bir takımada ülkesi iken, MÖ 8-6. yüzyıllarda Akdeniz ve Karadeniz kıyıları boyunca uzanan Yunan kolonileri oluştu. Yunan dili ve kültürü, Yunan şehir devletlerinin sahip olduğu sınırlardan çok daha geniş bir coğrafyaya yayıldı. Antik Yunanların ülkesi, Batı felsefesinin (Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi), edebiyatın (Homer ve Hesiodas gibi), matematiğin (Pisagor ve Öklid gibi), tarihin (Herodot gibi), dramının (Sofokles, Euripides ve Aristofanes gibi), Olimpiyat Oyunları ve demokrasinin doğum yeri⁶ olarak çok farklı disiplinlerin tarih kitaplarında kayıtlıdır ve eğitim programlarının önemli bir parçasıdır. Bu verimli kültürel ortamda, şehir devletlerinin ortaya çıkışıyla ve devletin niteliğiyle ilgili tartışmaların yapıldığı eserler de kaleme alınmıştır. Örneğin, Platon/Eflatun (MÖ 428/427 veya 424/423 – 348/347) ve Aristoteles (MÖ 384–MÖ 322), hâlâ eserleri bilimsel çalışmalara konu olan ve “devlet” konusundaki düşünceleriyle referans gösterilen Yunanlı düşünürlerdir. Bu verilere rağmen, mülk sahiplerinin yaşadıkları kentın ve mülkiyetlerinin korunması ihtiyacı sonucu oluşturdukları ve site/şehir (Πόλη η [póli]) olarak adlandırdıkları oluşumların, günümüzde, genel olarak, insanların algısında yaşayan “devlet”le özdeş olmadığı da bir başka gerçektir.



Harita-3. Yunan Koloni Haritası, MÖ 550 (Aktaran: Ark. M.Yıldız)

6 Joshua J. Mark, "Antik Yunan," World History Encyclopedia, 2013, <https://www.worldhistory.org/>

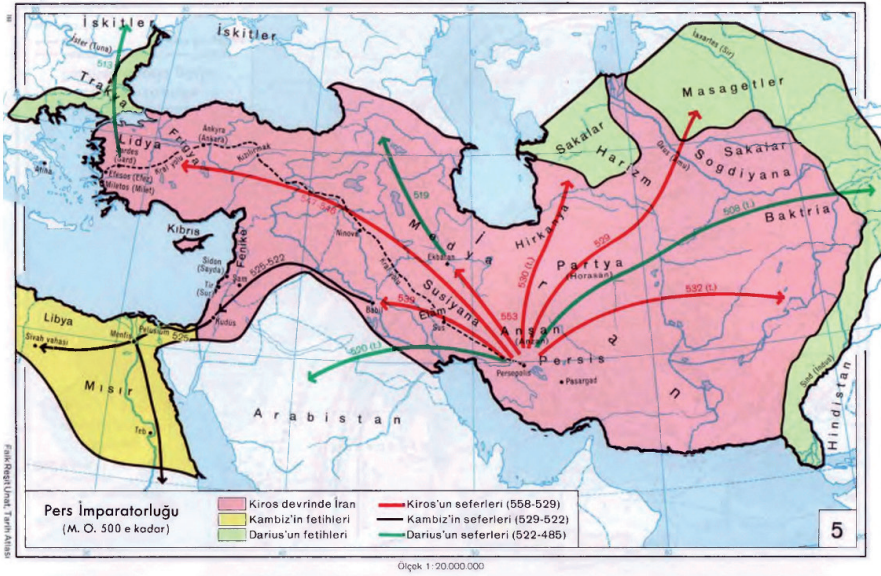
Antik kaynaklarda bir yerleşim yeri olarak Armenia adı ilk kez ne zaman kullanıldı?

Mevcut durumda konuyla ilgili bilgi alabileceğimiz kaynaklar kısıtlı sayıda. Söz konusu veri azlığını resmedebilmek için, Yunan şehir devletlerini ve antik Yunan kültürünü inceleyen uzmanların sahip oldukları verilerle Ermenistan bölgesini inceleyen uzmanların sahip oldukları verilerin nicelik ve nitelik olarak kıyaslanması yeterli olacaktır.

Konuya, aynı yerleşim yeri için üç farklı adlandırma yapıldığı ve günümüzde üç adlandırmanın da aktif olarak kullanım alanında olduğunu vurgulamakla başlamak yerinde olacaktır. Bu bağlamda egzonim bir ad olarak iki kullanım söz konusu: Daha çok Türkiye’de etimolojik olarak Arapça ile bağlantılı olan “Ermenistan” ve demonin bir ad olarak da halkına “Ermeni”⁷; Batı dünyasında ise yaygın olarak Farsça kökenli “Armenia” ve demonim bir ad olarak halkına “armenian” denilmektedir. Endonim bir ad olarak Ermeniler kendi ülkelerine “Hayastan” (Հայաստան), kendilerine de “Hay” (Հայ) demektedirler.⁷

Konuya tekrar dönersek, yukarıda Yunan şehir devletlerinden bahsederken sunulan Harita-2’de dikkat çeken şöyle bir detay vardı: Yaklaşık olarak MÖ 500’lü yıllarda Ege kıyıları hariç Anadolu Yarımada’sında Pers İmparatorluğu’nun adı kayıtlıydı. Oysa öncesinde, MÖ 500’e kadar olan dönemde Anadolu’nun tamamı Pers İmparatorluğu’nun nüfuzu altına görünüyör.

7 Demonim, belirli bir yerin sakinlerini ya da yerlilerini tanımlamak için söz konusu yerin adından türetilmiş sözcüktür. Egzonim, bir coğrafi adın ait olduğu ülkenin ana dilinden farklı olarak başka bir dildeki yazılışına verilen isimdir. Endonim, resmî ve iyi yerleşmiş bir dildeki coğrafi yer ismine verilen addır. Örneğin: Hayastan, endonim bir terimdir. Not: Ermenilerin ne zamandan beri kendilerine “Hay” dedikleri sorusu ilginç bir araştırma konusu olma potansiyeline sahiptir. Zira Armenia’nın ilk tarihçilerine ait eserlerin MS 5. yüzyılda yazıldığı varsayılrsa da söz konusu eserlerin okur kitleleriyle buluşması çok daha geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu eserlerin kopyaları 13-14. yüzyıllara aittir. Bu kopyaların kitap olarak basılması ise 17. yüzyılın sonlarına denk gelir. Örneğin, Movses Horenatsi’nin eseri “Պատմություն Հայոց”(Ermeni Tarihi) adıyla ilk kez 1695 yılında Amsterdam’da Tovmas Vanandetsi tarafından basılmıştır. Kısaca yazıldığı varsayılan eserlerin özgün hali mevcut değildir. Bu eserlerin özgün nüshalarının ne zaman ve nasıl kaybolduğu da henüz bir araştırma konusu olarak çalışılmamıştır. Ayrıca Ermenilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları Ermenice “Hay” ve Arapça “hay” sözcükleri arasındaki akrabalık ilişkisi de araştırmacıların ilgisini bekleyen bir başka ilginç konudur.



Harita-4. MÖ 500'e kadar Pers İmparatorluğu (Faik Reşit Unat)

Pers/Ahemeniş İmparatoru I. Darius'un (M.Ö. 550-486 civarı, M.Ö. 522-486 civarı) emriyle, İran'ın Kermanshah eyaleti yakınlarında bulunan Bisütun Dağı'nın bir yüzünde yer alan bir yazıt ve büyük bir taş kabartma yapılmıştır. Bu yazıt, literatürde Bisütun/Behistun Yazıtı olarak anılıyor. Bu yazıtta I.Darius'un otobiyografisini, yönetme yetkisini ilahi lütufla aldığını ve iktidara yükselişine karşı çıkanlara karşı kazandığı zaferi eski Farsça, Elamca ve Akadca olarak anlatan üç dilde yazılmış bir metin bulunuyor. Vanderbilt Üniversitesi'nden (ABD) Herbert Cushing Tolman (1865-1923) tarafından 1908 yılında çevirisi yapılan eski Farsça metnin I. sütununda araştırmamızla ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

[1.6] Kral Darius şöyle diyor: Bana gelen ülkeler şunlardır; Auramazda'nın lütfuyla ben onların kralı oldum; Pers, Susiana, Babil, Asur, Arabistan, Mısır, deniz kıyısındaki (topraklar), Sparda, İyonya, [Medya], **Armenia**, Kapadokya, Partya, Drangiana, Arya, Harazmia, Bactria, Sogdiana, Ga(n)dar, İskit, Sattagydia, Arachosia, Maka; toplamda 23 ülke [Eyalet] var.

[1.7] Kral Darius şöyle diyor: Bana gelen ülkeler şunlardır; Auramazda'nın lütfuyla bana tabi oldular; bana vergi ödediler; benim tarafımdan kendilerine emredilen her şey gece ve (kelimenin tam anlamıyla) gündüz yapıldı.⁸



Tablo-1. Behistun Yazıtı ve Kabartması⁹

(kaynak: <https://tr.thebrainchamber.com/the-behistun-inscription/> Erişim Tarihi: 1.12.2025)

I.Darius'un çivi yazılarıyla Ermenistan/Armenia ile ilgili günümüze kadar ulaşmasını sağladığı başka bilgiler de var.

I. Darius döneminde Armenia, Babil, Media ve Lydia bölgelerinde isyanlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu isyanlar başarılı bir şekilde bastırılmış ve aynı zamanda bu isyanlar çivi yazılı belgelere de yansımıştır.¹⁰ 55.4. 36-40. *Kral Darius diyor ki: Bundan sonra kral sen olacaksın; kendini yalandan tüm gücünle koru! Eğer "ülkem güvende olsun" diye düşünüyorsan, yalancıları sertçe cezalandır.*" (Kent, 1953, DB IV, ss. 130-132).¹¹

⁸ Mark, Joshua J. "Behistun Yazıtı." World History Encyclopedia. 2019

⁹ Bu kabartmada Darius'un ayakları altındaki düşman Gaumata'dır.

¹⁰ Erdal Polat, "Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius," *Arteoloji Dergisi* 2, no. 2 (2023): 1-21.

¹¹ Erdal Polat, "Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius," *Arteoloji Dergisi* 2, no. 2 (2023): 11.

Arkeolog Erdal Polat, “Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius” başlıklı makalesinde I. Darius’un imparatorluğu yedi bölgeye ayırdığı, bu bölgelerin yönetimini Pers soyundan gelen yedi hanedanlığın üyelerine verdiği; Armenia Bölgesini de yedi Persliden biri olan Hydarnes’in soyundan gelen Orontes’in yönettiği bilgisini veriyor.¹²

Behistun Yazıtı’nda, I.Daryus’un adını andığı Armenia’da kimler yaşıyor?

Bu konuda bilgiye ulaşmak için başka kaynaklara başvurmak zorundayız. Söz konusu belgelerin bazıları yazılı, bazıları da görsel. Yazılı kaynaklar bağlamında, farklı dönemlerin dört entelektüelini ve eserlerini referans alacağız. Bunlardan ilki, Pers/Ahameniş İmparatorluğu’nun bir parçası olan Karya bölgesinden, bir Yunan şehri olan Halikarnas’ta doğmuş bir Yunan tarihçi, coğrafyacı ve yazar olan Herodotos (MÖ y. 484 – y. 425). İkincisi, uzun yıllar Anadolu’yu işgal eden Pers ordularının içinde bulunmuş, Pers ordularının tüm sefer kayıtlarını tutmuş Yunan filozof, yazar, tarihçi ve asker kimlikleriyle bilinen Atinalı Ksenophon (MÖ 430 - 354). Üçüncüsü, Roma İmparatorluk döneminde yaşamış Yunanlı tarihçi, coğrafyacı, gezgin ve filozof olan Amasyalı Strabon (MÖ 64 - MS 24). Dördüncüsü, en büyük Roma tarihçilerinden biri olarak kabul edilen hatip, avukat, senatör Gaius Cornelius Tacitus (MS 56-120).

Bu yazarların eserlerini değerlendirmeye almadan önce vurgulanması gereken iki detay var:

- 1) Yukarıda anılan yazarların yaşadıkları yıllar Anadolu’nun Roma-Pers savaşlarına sahne olduğu dönemlere denk geliyor. Dolayısıyla bu coğrafyada nüfus hareketliliğinin yoğun olması beklenir.
- 2) Yukarıda anılan yazarların eserlerini Türkçeye çevirenlerin yer adlarını ve etnik grupların adlarını çeviri dile aktarmak için başvurdukları transliterasyon sürecinde farklı yaklaşımlar sergilemiş olmalarıdır.

¹² Erdal Polat, “Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius,” *Arteoloji Dergisi* 2, no. 2 (2023): 9–10.

Yazar Adı	Herodotos (MÖ y. 484 -y. 425)	Ksenophon (MÖ 430 - 354)	Strabon (MÖ 64 - MS 24)	Tacitus (MS 56-120)
Eser Adı	<i>Tarih</i>	<i>Anabasis/On Binlerin Dönüşü</i>	<i>Geographika</i>	<i>Histories</i>
Çevirmen	Müntekim Ökmen	Ari Çokona	Adnan Pekman	Clifford H. Moore ve John Jackson
Özgün Dil	Klasik Yunanca	Klasik Yunanca	Klasik Yunanca	Klasik Yunanca
Çeviri Dili	Türkçe	Türkçe	Türkçe	İngilizce
Egzonim Ad	Ermenistan	Armenia	Armenia	Armenia
Endonim Ad	Ermeni/Ermeniler	Armenialılar	Armenialılar	<i>ambigua gens (Irku/kabileleri belirsiz)</i>
Halkın Konuştuğu Dil	Bilgi verilmiyor	Persçe	Dillerinin Kapadokyalıların dilinden farklı olduğu belirtiliyor	Bilgi verilmiyor

Tablo-2. Çevirmenlerin özel adların transliterasyonu ile ilgili yaklaşımları

Antik Dönem kaynakları Armenialıların etnik yapısı ile ilgili bilgi veriyor mu? Herodotos'un *Tarih*'inin çevirisinde Armenialılar¹³ için Friglerin bir kolonisi oldukları ve Frigler gibi giyindikleri söyleniyor.¹⁴ Roma imparatoru Nero Döneminde (h. 54-68) Herodotos'u destekleyen görsel bir de materyal mevcut. Nero Armenia'yı ele geçirdikten sonra Artık Armenia'nın kendisine ait olduğunu betimleyen bir kabartma yaptırmıştır Armenialıların: Bu kabartmada kadın olarak betimlenen Armenia'nın başında Frig şapkası vardır. Toparlarsak bu bilgiler Armenialıların Friglerle ilişkisini açıklar ama Frig oldukları anlamına gelmez.

13 Müntekim Ökmen, Herodotos'un *Tarih*'inin çevirisinde okur tarafından anlaşılır olmak kaygısıyla "Armenialıları Emeniler" olarak anmış olsa da Herodotos'un yaşadığı dönemlerde ve daha sonra da çok uzun bir süre (tahminen Türklerin Araplarla temasına kadar) Türkçede Ermeni ve Ermenistan sözcüğü yoktu., Herodotos. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

14 Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 543.



Tablo-3. Nero-Armenia Kabartması. Nero, yere düşmüş Ermenistan'ı kaldırıyor.
(Fotoğraf. Birsen Karaca. Yer: Afrodisyas Antik Kenti. Tarih. 11.11.2023)

Nitekim, Strabon, Armenialıların kıyafetlerinin Teselyalılarınkine benzediğini, gelenek ve göreneklerini de Medlerden aldıklarını söylerken daha çok kültürel melezlikten bahsediyor gibidir.¹⁵

Tacitus ise Armenialılar için Türkçesi ırkı belirsiz/kabileleri belirsiz anlamına gelen *ambigua gens* teriminin kullanılmıştır. Behistun Yazıtı'nın inşa edilmesinin üzerinden yüzlerce yıl geçtikten sonra kayıtlara geçen bu tespit, bölgede bir üst kimlik inşasının hâlâ yapılamadığını göstermektedir.¹⁶

15 Erdi Öztürk, "Strabon'un *Geographika*'sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya," içinde *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023), 129-130.

16 Cinemre, İhami Tekin. "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni midir?" *Bellekten* 86, no. 305 (2022), 64.

Antik Dönem Kaynakları Armenia'nın tam olarak neresi olduğu konusunda bilgi veriyor mu?

Bu konuda da kaynak sıkıntısı yaşanıyor ve hemen her çalışmada aynı kaynaklar referans olarak alınıyor. Herodotos, Armenia'yı Fırat nehrinin kaynak sularının çıktığı yer olarak tanımlar. Ona göre Fırat, Armenia ile Kilikya arasındaki sınırdır.¹⁷ Strabon'a göre ise "Armenia güneyden Toros Dağları ile Mezopotamya'dan ayrılır. Doğuda sınırları Atropatene'ye (İran Azerbaycanı'na) kadardır. Kuzeyde arkasında Hazar Denizi bulunan Parachoatras Dağları ile birlikte Albanya ve İberya'dan ayrılır. Batıda ise Fırat Nehri'yle Kapadokya ve Kommagene'den ayrılır."¹⁸

Anadolu'da hüküm süren imparatorlukların egemenlik dönemlerinde Yunanlar ve Armenialılar

Anadolu topraklarında Armenia'nın varlığını; sosyal, siyasi ve kültürel statüsünü öğrenmemize yardım edecek kaynaklar iki olguya işaret ediyor: Birincisi, Anadolu'nun doğusunda ve batısında önemli bir erk olarak kendisini kabul ettirmiş; siyasi yapısıyla ve kültürel birikimiyle egemenliği altındaki halkları ve çevresindeki oluşumları etkilemiş büyük medeniyetler hep olmuş ve bu medeniyetlerin temsilcisi liderler, Anadolu'da varlık gösterebilmek için birbirleriyle mücadele etmişler. Bu mücadelenin bir sonucu olarak da Anadolu, tarihinin tüm dönemlerinde büyük kanlı savaşlara sahne olmuştur. İkincisi, Anadolu'nun batısında, Yunan, Helen, Roma, Bizans gibi sürekli değişen ve içinde Yunan kültüründen unsurlar taşıyan güçler var; doğusunda ise İskender İmparatorluğu'nun da Roma İmparatorluğu'nun da Bizans İmparatorluğu'nun da Anadolu topraklarına yerleşmek için savaşmak durumunda kaldıkları bir Pers gücü var. Bu durum Türkler Anadolu'ya yerleşinceye kadar sürmüştür.

Bu aşamadan sonra, egemenliği altında kaldıkları imparatorlukların bünyesinde Yunanların ve Armenialıların nasıl varlık gösterdiklerini inceleyelim.

17 Sharon R. Steadman ve Gregory McMahon, ed., *Antik Anadolu* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2024), 32.

18 Erdi Öztürk, "Strabon'un *Geographika*'sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya," içinde *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023), 128.

Armenialıların Helenistik kültürle ilk temasları nasıl gerçekleşti?



Harita 5. MÖ 336 yılındaki siyasi durum (Kaynak: <https://www.slideshare.net/slideshow/epicurus-phil102f13/26722692> Erişim Tarihi: 1.12.2025)

Helenistik Dönemin¹⁹ mimarı, kuşkusuz ki Büyük İskender'dir. Orhan Bingöl, Helenistik dönemin tarihsel sınırlarını şöyle çizer:

Arkeolojide de genel olarak İÖ. 330 ile İÖ. 30 yılları arasındaki 300 yıllık süreç Hellenistik Dönem olarak tanımlanır. Dönemin başını ve sonunu iki siyasi olay belirler. Başlangıç tarihi olarak Büyük İskender'in İÖ. 334'te Anadolu'ya geçişi benimsenmiştir. Bu tarih, babasının rüyası olan ve Helen kentlerini kurtararak Perslerden intikam almak amacını güden Büyük İskender'in seferinin başlangıcıdır. Dönemin sona erdiği için ise İÖ. 30'da Oktavianus'un son "Ardıl" krallığı alışı benimsenmiştir.²⁰

19 Hellenizm terimi (Hellen=Yunan), ilk defa 19. yüzyılda batılı bilimliler tarafından ortaya konulmuştur. Hellenizm bu dönemde, İskender'in kurduğu imparatorlukla birlikte Yunan dilinin doğudaki medeniyetler tarafından benimsenmesi ve kullanılması anlamına gelmekteydi. Alman tarihçi J. G. Droysen ise bu dönem hakkındaki araştırmalarının sonucunda, Hellenizm'in sadece Yunan dilinin Akdeniz çevresindeki ve Önasya'da bulunan uygarlıklara yayılması değil, Yunan kültürünün tüm yönlerinin bu medeniyetlerle kaynaşması anlamına geldiğini ortaya koymuştur. (Karakoç, web)

20 Orhan Bingöl, "Helenistik Dönemde Anadolu," *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, 2009.

Büyük İskender, dünya tarihindeki dikkate değer liderlerden birisidir. O, hem askerî hem de entelektüel anlamda olağanüstü eğitimi ve güçlü sezgileri ile çok etkili bir liderdir. Askerî dehasını güçlendiren eğitimi Makedonya kralı olan babası II. Philip'ten; mantık, felsefe, tıp, sanat, etik ve coğrafya alanlarıyla ilgili eğitimini de Aristoteles'ten almıştır. Klasik Yunancaya olan ilgisi öğrenim gördüğü yıllarda başlamıştır. Bununla birlikte Büyük İskender, (bugünkü adlandırmayla) kültürel melezleşme konusunda yürüttüğü siyasetin başarılı olmasını Batı Anadolu'nun kültürel dokusuna da borçludur. O nedenledir ki Orhan Bingöl'ün Anadolu'daki kültürel dokuya işaret ederek, "Hellenistik uygarlık asıl olarak Anadolu'da gelişip büyümüştür. Anadolu'da daha önceleri Helen kültürünün sağlam bir temeli olan Anadolu-İon sentezinin varlığı temelde bu kültürün doğup gelişmesine ışık tutmuştur"²¹ şeklinde yaptığı değerlendirmesi son derece isabetlidir.

Bu dönemde, Anadolu'nun diğer halkları gibi, Armenialıların da Helenistik kültürle tanışması mutlaklıdır. Çünkü klasik Yunan dilinin ve kültürünün etkisi, Akdeniz bölgesi ve Ön Asya'nın sınırları dışında bile hissediliyordu. Aşağıdaki örnek de bunu destekliyor.



Tablo-4. Sikke. II. Tigranes (MÖ 95-56) (Kaynak: <https://old.ermenihaber.am/tr/news/2013/10/02/Antik-d%C3%BCnyada-Ermeni-paras%C4%B1/20403>
Erişim Tarihi: 1.12.2025)

Tablo-4'te sunulan sikkenin ön yüzünde başında Pers başlığı olan II. Tigranes'in (MÖ 95-56) portresi, arka yüzünde elinde bereketin sembolü başak tutan antik

21 Bingöl, Orhan. "Hellenistik Dönemde Anadolu." *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, 2009.

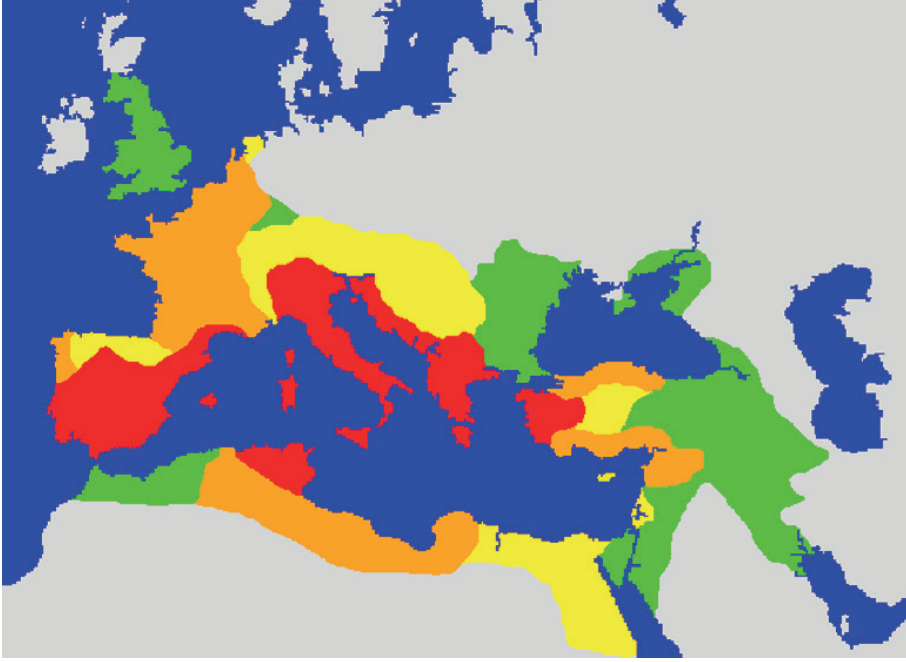
Roma’da Fortuna adıyla bilinen, Yunan şans tanrıçası Tykhe²² resmedilmiştir ve Yunanca “Kral Tigran” (Βασιλέως Τιγράνου)²³ yazmaktadır. Bu sikke Antik Yunan kültürünün antik Roma ve antik Pers kültürleriyle sentezini gösteren somut bir örnek olarak okunabilir.



Harita-6. Büyük İskender’in kazandığı topraklar (Faik Reşit Unat).

- 22 Tykhe, Yunan dünyasının, Olympos’lu olmamasına rağmen, bir Olympos’lu kadar saygı gören tanrıçasıdır. Tykhe, şans, talih, beklenmeyen ya da umulmayan başarıların tanrıçasıdır. Yunan kültüründe Tykhe, Roma’da ise Fortuna olarak adlandırılmış tanrıça, günümüzün en popüler kavramları arasında yer alan şans, kader, umulmayan-beklenmeyen başarının kişiselleştirilmiş hali olarak, yüzyıllar boyunca önemini korudu. Gerek Yunanlılar gerekse Romalılar, Olympos’lu olmayan bu tanrıça adına tapınaklar inşa ettiler, heykellerini ve çok farklı tasvirlerini yaptılar (Okan, 2016,1-14)
- 23 Detaylı bilgi için bk. Hediye Özlen Işık. Yunanistan’daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu”. Danışman: Prof. Dr. Birsen Karaca., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Ermeni Dili ve Kültürü Bilim Dalı. Ankara. 2024. S.30.

Roma İmparatorluğu Döneminde Armenia



Harita-7. Roma Cumhuriyeti ve Roma İmparatorluğu'nun dönemlere göre yayılımını gösteren harita. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Roma_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#/media/Dosya:Roman_Empire.png) (Erişim Tarihi: 11.12.2025))

Kırmızı - MÖ 133

Turuncu - MÖ 44 (Cumhuriyetçi generallerin zaferlerinden sonra)

Sarı - 14 (Augustus'un ölümü)

Yeşil – 117 (en geniş dönemi)

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki mevcudiyeti de kanlı savaşları beraberinde getirmiştir. Bu savaşların en uzun ve coğrafî olarak geniş kapsamlı olanı ise Roma-Pers savaşlarıdır.

SAVAŞAN TARAFLAR	
Roma Cumhuriyeti sonrasında Roma İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu	Pers İmparatorluğu sonrasında Sasani İmparatorluğu

Roma-Pers Savaşları	
Savaş Süresi	MÖ 54 – MS 628 (681 yıl)
Savaş Bölgeleri	Mezopotamya, Transkafkasya, Anadolu, Suriye, Balkanlar, Filistin, Mısır, Ege Denizi
Savaş sonunda haritada gözlemlenen değişiklik	Savaş öncesi durumu değişmeden korundu.

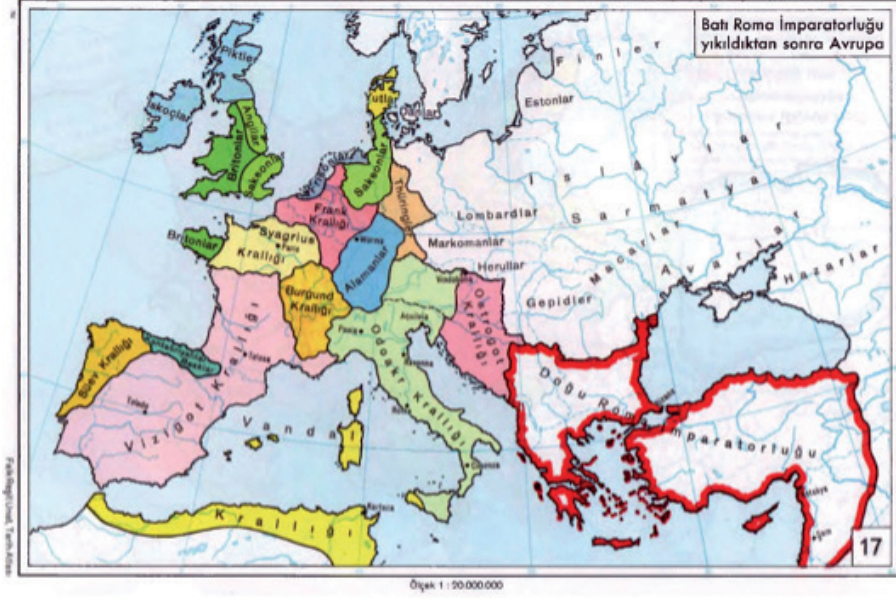
Tablo-5. Roma Pers savaşlarının tarafları, süresi, coğrafyası ve sonucu

Bu dönemlerde Yunan adı artık haritalarda gözükmez olsa da Yunan kültürü için aynı şeyi söyleyemeyiz.



Harita-8. Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu (Faik Reşit Unat).

Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Dönemi ve Ermeniler



Harita-9. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki varlığı
(Faik Reşit Unat).

Bugün tarih kitaplarında Bizans hakkında Roma İmparatorluğu'nun devamıdır, Doğu Roma İmparatorluğu olarak da anılır, resmî dili Yunancadır, Greko-Romen kültürel geleneklerinin taşıyıcısıdır ve Hristiyan bir devlettir şeklinde sıkça tekrarlanan bilgiler doğru olmakla birlikte gözden kaçan detaylardan bazıları araştırma konumuzla yakından ilişkilidir.

Örneğin, İnançla ilgili vurgulanan bilgi bu çalışma için çok önemli. Çünkü genellikle arka plana atılan ve algılardan uzak tutulan bilgi, Bizans'ın Hristiyanlığı, Roma İmparatorluğu'ndan miras almadığı Doğu Roma İmparatorluğu kurulduğu zaman Hristiyanlık inancının henüz oluşum aşamasında olduğudur. Kısaca Bizans Dönemi'nde bir inanç değişikliği yaşanmıştır ve yeni kabul edilen bu din, yani Hristiyanlık inancı, çok önemli bir siyasi desteği arkasına almıştır. Çünkü Bizansın ilk hükümdarı I. Konstantin (h. 324-337), Hristiyanlığı ülkesinde yasallaştırmıştır. Dolayısıyla yaşamın her alanında çok ciddi bir kırılma yaşanmıştır. Böylece Bizansın

kendi dinî pratiklerini geliştirmesi, hukuk sistemini, sanatını, mimarisini ve kültürel tüm değerlerini yeniden biçimlendirmesi beklenen bir olgudur ki bu da gerçekteşmiştir.

Bizansın geliştirdiği yeni dinî pratikler ve yeni inancın öğretileri ışığında gelişen estetik algısı, güçlü bir etki alanına sahipti: Bu etki birçok Batılı devletin, Doğu ve Orta Avrupa'nın ve Rusya'nın dininde, sanatında, mimarisinde ve hukukunda devam ediyor.²⁴

Bizans yönetiminin sınırları içerisinde Bizans'a bağlı olarak varlık gösteren Armanialılar da bu olgunun içinde yer aldılar ama bazı farklı nüanslarla. Öncelikle Armenia bölgesinde Ermeni kimliği ön plana çıktı ve ilk kez Ermenilerle ilgili somut bilgilere ulaşmaya başladık. Örneğin, Mark Cartwright, sonları hazin olsa da Bizans tahtına çıkmayı başaran üç Ermeni isimden bahseder: V. Leo (775-820) , I. Basileios (867-886), I. Romanos Lekapenos (920-944).

Bizans ve Ermenistan'ın yakınlaşması için zemin olarak kullanılabilir bir başka unsur da Hristiyanlıktır. Ancak, bu alanda beklenen birliktelik pek yolunda gitmez:

“Hristiyanlığa olan tutkusu, dinin 314 civarında resmen kabulü, Ermenistan'ı Bizans İmparatorluğu'na yaklaştırdı, Konstantinopolis Doğu'daki Hristiyan kilisesinin başıydı. Bununla beraber, Ermeni ve Bizans kiliseleri, dogma meselelerinde sık sık görüş ayrılığına düştü. 451'de Chalcedon (Kadıköy) Konsili kararlarıyla anlaşmazlık, asla kapanmayacak bir yarık açtı. Daha sonra 554'de Dvin Konsili, Ermeni Kilisesi'nin monofizitizm doktrinine bağlılığını (Hz. İsa'nın iki değil bir tabiatı olduğunu) ilan ederek Roma Kilisesi'nin duofizitizminden koptuğunu duyurdu. Siyasette olduğu üzere, Ermeni Kilisesi 7. asrın ortalarında Konstantinopolis'ten ayrıldı (...)

Bizans-Ermeni ilişkisini özetleyen bazı olaylar:

- a. Ermeni elitler arasında bazı boylar, çoğu zaman savaşla çözümlenen Bizans-Pers anlaşmazlıklarında ikiye ayrılmışlar, bir kısmı Persi desteklerken, diğerleri Bizansı tercih ederek bölünmüşlerdi.

24 Mark Cartwright, “Bizans İmparatorluğu,” *World History Encyclopedia*, 19 Eylül 2018, <https://www.worldhistory.org/>.

- b. 6. yüzyıldan itibaren Ermeniler Bizans İmparatorluğu'nun diğer birçok parçasına ve bilhassa o gün Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'e (Bugün İstanbul) yerleştirildi.
- c. Bizans döneminde Ermeniler, belki de herhangi bir etnik grup içinde en çok asimile olan grup oldu. Ermeni tüccarlar, alimler, her seviyeden askerî personel ve paralı askerler Bizansın günlük hayatının bir parçası hâline geldi.²⁵ (Cartwright, 2018₂, web)
- d. Ayrıca Hristiyanlıkla birlikte Roma İmparatorluğu'nun üzerine çöken kara bulutlar, çok dillendirilmeyen felaketleri de beraberinde getirdi:
- “Greko-Romen dünyasında insan avları, kitap yakmalar, sürgün edilen filozoflar, yağmacı keşiş çeteleri, tapınakların yerle bir edilmesi, heykel ve tasvirlerin tahribatı gibi pek çok hadisenin yaşandığı bir dönem. Klasik Antikçağ'ın mirasını ortadan kaldırmış ve “klasik dünya”yı büyük bir yıkıma uğratmıştır (Nixey, *Kasvetli Çağ*, Arka kapak yazısından)”.
- e. Haçlı Seferleri sırasında (1096–1303) Fransızların Ermenilerle kurdukları ilişkiler, Ermeni Gregoryen Kilisesinin 1700'lü yıllarda karşılaştığı ilk muhalif hareket olan Mihitaristlerin Katolik inancını temsil etmelerinden çok daha önce başlamış olabilir.

Fatih Sultan Mehmet, 1453 yılında İstanbul'u aldıktan sonra, önce İstanbul'u başkent yaptı, ardından da İmparatorluğun başkentini Ermeniler için cazip bir göç merkezine dönüştürdü. Ermeniler, Osmanlının sunduğu olanaklarla toplum olarak ulusal kimliklerini ve kültürlerini inşa sürecini tamamladılar ve kimliklerini ve kültürlerini geliştirme sürecine geçtiler. Bu dönemde oluşan Amiralar sınıfı, ülkenin ekonomisinde kilit rol oynamaya başlamışlardır.

Ermenice ve Yunanca bilen uzmanların ilgisini bekleyen önemli bir araştırma konusu var: Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemine kadar hem Ermeniler hem de Yunanlar Bizans Dönemi'nde olduğu gibi aynı devletin

25 Mark Cartwright, “Bizans-Ermeni Münasebetleri,” *World History Encyclopedia*, 28 Mart 2018, <https://www.worldhistory.org/>.

uyruğundadırlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadasının da dâhil olduğu sınırları içinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, bugün Yunanistan olarak anılan coğrafyaya farklı amaçlarla ve iç göç olarak sınıflandırılacak bir hareketle yerleşiyorlardı: Eğitim yapmak, ticaretle uğraşmak için ya da Osmanlının görevli memuru olarak.

17 Mart 1821'de Osmanlılara karşı Mora Yarımadası'nda başlayan Yunan isyanları, bugünkü Yunan coğrafyasının Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopma sürecini hızlandırmıştır. 1829 yılına kadar süren isyanlar, Osmanlı vatandaşlarının savaş kaçını olarak ülkenin güvenli coğrafyalarına dönmelerine neden olmuştur. 1830 yılından sonra bağımsız bir devlet statüsü kazanan Yunanistan Cumhuriyeti'nin ülkesi olan Yunan coğrafyası Osmanlı İmparatorluğu'nun vatandaşları için artık yabancı bir ülkedir.

2024 yılının aralık ayında “Yunanistan'daki Azınlığın Kültürel Faaliyetleri” başlıklı yüksek lisans tezini savunan Hediye Özlen Işık, Yunanca kaynakları kullanarak Ermenilerin 17, 18 ve 19. yüzyıllarda Kuzey Yunanistan'a yerleştiklerine, 1600 yılından itibaren de Girit, Selanik, Drama, Kavala ve Gümülcine'de yaşadıklarına dair bilgiler bulunduğu bahseder ²⁶(Işık, 38). Aynı kaynak 1894-1896 Ermeni isyanları sonrasında isyanlara katılan çok sayıda Ermeninin Yunanistan'a kaçtığı bilgisini de sunuyor²⁷ (Işık, 38). Bununla birlikte 1900'lü yıllarda Anadolu topraklarında gerçekleşen çok sayıda Ermeni isyanı olduğu ve isyancıların ceza almamak için komşu ülkelere ya da komşu ülkelerden başka ülkelere geçtikleri bilgisi değerlendirilirse, Yunanistan'a giden Ermenilerin hiç de az olmayacağı varsayımında bulunulabilir. Yunanistan'da Ermeni nüfusu bağlamında yaşanan en büyük artışın 1922 Rum göçüyle birlikte gerçekleştiği bilgisi²⁸ (Işık,39) ise ilginç bir araştırma konusu olacak niteliktedir.

Yunanistan Cumhuriyeti, göçmen olarak Yunanistan'a gelen Ermenileri nasıl karşıladı? Sorusu Yunanistan'ın Ermeni algısını da sorgulamamıza neden olabilecek verilerle dolu.

26 Hediye Özlen Işık, “Yunanistan'daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2024).

27 Hediye Özlen Işık, “Yunanistan'daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2024),38.

28 Hediye Özlen Işık, “Yunanistan'daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2024), 39.

15.10.1925 tarihinde Yunanistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Sağlık, Sosyal Yardım ve Farkındalık Bakanlığı'nın 01.10.1925 tarihli telgrafına cevaben aşağıdaki telgrafi göndermiştir:

97384 sayılı yazınıza cevaben, farklı soydan gelenlerin, özellikle de Ermenilerin vatandaşlığa kabul meselesine ilişkin olarak 4 Temmuz tarihinde bahse konu topluluğun durumu açısından yapılan düzenlemeyi içeren, Devlet İl Yönetimlerine talimat niteliğindeki 23703 sayılı genelgeyi yayınladığımızı bildiririz. Söz konusu genelgenin yayınlanmasına müteakip, farklı milletten olmalarına karşın uzun zamandır Yunanistan'da ikamet etmekte olan, haklarında, Yunan toplumuna faydalı olduklarına dair açık göstergeler bulunanlar istisna olmak üzere bunların vatandaşlığa kabulü ertelenmiştir.

Bakan, A.Panagiotopoulos²⁹

Bu dönem hem Yunanistan hem de Ermeniler açısından sıkıntılıdır. Yunanistan, Ermenileri vatandaş olarak kabul etmek konusunda gönülsüzdür ama Milletler Cemiyeti'nin yoğun baskısına maruz kalmaktadır. Ermeniler için sıkıntılıdır, çünkü öncelikle Yunanistan'ın kendilerine sunduğu olanaklardan hoşnut değildirlere, ayrıca "Vatana Dönüş Projesi" kapsamında Anadolu'ya ve Sovyet Ermenistan'ına dönecekleri umudunu taşımaktadırlar.

Günümüzde uluslararası sahada Ermenistan Cumhuriyeti (tarihi boyunca ilk kez) Yunanistan Cumhuriyeti ile aynı statüdedir ve ilişkilerini diplomatik düzeyde yürütmektedirler.

Sonuç olarak; İskender İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu ile "Ermenistan arasındaki münasebetleri değerlendirmede muhtelif zorluklar mevcuttur. Hükümdarlara, asil ailelere ve yüksek siyasete yönelik tabii bir peşin hükme sahip olan eski tarihi kaynakların olağan probleminin yanı sıra, Ermenistan'ın asırlarca değişen coğrafi lokasyonu ve bölgedeki ardışık imparatorluklarca düzenli olarak defalarca yeniden

29 Hediye Özlen Işık, "Yunanistan'daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2024), 49.

bölünmesi de hesaba katılmalıdır. Milliyetçilikle renklendirilebilecek ve kasıtlı ihmallerle eksik bırakılabilecek birinci dereceden kaynaklarla ilgili meseleler de vardır³⁰ (Cartwright, 2018₂). Mark Cartwright'ın yukarıdaki isabetli tespitlerini onaylarken aşağıdaki noktalara da dikkat çekmek isterim:

- Yunanlar ve Ermenilerin ilişkilerini incelerken, Ermenistanlıların ulusal kimliklerini nasıl inşa ettiklerini ve devletleşme sürecine nasıl girdiklerini takip edebiliyoruz.
- Kullandığımız bilgi ve veriler, antik dönemlerde Ermenistanlıların Pers uygarlığıyla olan bağlantısının daha güçlü olduğunu gösteriyor. Tarihlerindeki karanlık noktaları aydınlatmak için, Perslerle olan ilişkilerinin niteliğini araştırmak, yeni verilere ulaşmamızı sağlayabilir.
- Kullandığımız bilgi ve veriler, Anadolu'da yaşayan halkların birbirleriyle temasında başat motivasyonun savaş olduğunu gösteriyor.
- Ermeni tarihini çok yönlü izleyebilmek için, farklı filolojilerin de dâhil olduğu disiplinlerarası çalışmalara gereksinim duyulmaktadır.

30 Mark Cartwright, "Bizans-Ermeni Münasebetleri," *World History Encyclopedia*, 28 Mart 2018, <https://www.worldhistory.org/>.

KAYNAKÇA

- Aktan, Coşkun Can. “Siyaset Felsefesinde Devletin Doğuşu ve Devletin Meşruiyeti Tartışmaları.” *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 9, no. 23 (2020).
- Aktan, Coşkun Can. “Eski Devlet Anlayışına Karşı Yeni Devlet Anlayışı.” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3, no. 2 (2011).
- Aristoteles. *Atinalıların Devleti*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- Ay, Hakan ve Öznur Uçar. “Devletin Gelişim Süreci.” *İşletme Fakültesi Dergisi* 16, no. 2 (2015): 195–206.
- Bayoğlu, Erol. “Platon ve Aristoteles’in Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması.” Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.
- Bayrak, Derya. “Büyük İskender ve Hellenizm Politikasının Kültürel Etkileri / Etkileşimleri.” Yüksek lisans tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2022.
- Bingöl, Orhan. “Helenistik Dönemde Anadolu.” T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, 2009.
- Cartwright, Mark. “Bizans İmparatorluğu.” *World History Encyclopedia*. 19 Eylül 2018. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-953/bizans-impatorlugu/>.
- Cartwright, Mark. “Bizans-Ermeni Münasebetleri.” *World History Encyclopedia*. 28 Mart 2018. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-1207/bizans-ermeni-munasebetleri/>.
- Ceylan, Alpaslan. “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler.” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5, no. 10 (2015): 1–30.
- Charanis, Peter. *Bizans İmparatorluğu’nda Ermeniler*. Çev. Engin Öztürk. İstanbul: Urzeni Yayınları, 2021.
- Cinemre, İhami Tekin. “Geç Antik Çağ Armenia’sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni midir?” *Belleten* 86, no. 305 (2022): 61–88.

Çapar, Selim ve Şükrü Yıldırım. “Hobbes ve Locke’un Devlet Düşüncesine Katkıları.” *Türk İdare Dergisi* 474 (2012): 77–90.

Çetinkaya, Şeymus ve Akif Akto. *Helenistik Çağın Dinlere Etkileri*. Diyarbakır: Şarkiyat Yayınları, 2024.

Darius. “Behistun Yazıtı.” *The Brain Chamber*. <https://tr.thebrainchamber.com/the-behistun-inscription/>.

Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2022.

Güngör, Zeynep ve Mahir Serkan Macit. “Ortaçağ Tarih Yazıcılığı Üzerinde Fransız Haçlı Kaynaklarının Tesiri.” *Mediterranean Journal of Humanities* 13 (2023): 177–192.

Herodotos. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Işık, Hediye Özlen. “Yunanistan’daki Ermeni Azınlığın Kültürel Dokusu.” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2024.

Karakoç, Eren. “Büyük İskender ve Helenistik Dönem.” 2014.

Kuçuradi, Ioanna. “Platon ve Aristoteles’i Ortaçağ Gözlüklerini Çıkararak Okumak.” *Trans* 25 (2025).

Kuhr, Amélie. *Eski Çağda Yakındoğu*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Ksenophon. *Anabasis*. Çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Mark, Joshua J. “Antik Yunan.” *World History Encyclopedia*. 2013.

Mark, Joshua J. “Behistun Yazıtı.” *World History Encyclopedia*. 2019.

Nixey, Catherine. *Kasvetli Çağ*. Çev. Arzu Akgün. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2024.

- Ocaklı, Halil. “Sümerce ile Türkçe Akraaba mı?” *Medya Günlüğü*. 18 Mayıs 2024.
- Okan, Emre. “Tykhe ya da Fortuna.” *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi* 1, no. 1 (2016): 1–14.
- Öztürk, Erdi. “Strabon’un Geographika’sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya.” İçinde *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2023.
- Platon. *Devlet*. Çev. Sebahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Polat, Erdal. “Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius.” *Arkeoloji Dergisi* 2, no. 2 (2023): 1–21.
- Steadman, Sharon R. ve Gregory McMahon, eds. *Antik Anadolu*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2024.
- Strabon. *Geographika*. Çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018.
- Scott, James C. “The First States in Human History: Agriculture, Writing, Grain and City Walls.” *Krestyanovedenie* 2, no. 2 (2017): 6–32.
- Tacitus. *Histories: Books 4–5; Annals: Books 1–3*. Çev. Clifford H. Moore ve John Jackson. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
- Unat, Faik Reşit. *Tarih Atlası*. İstanbul: Kanaat Yayınları, 1952.
- Yıldız, M. “Koloniler Niçin ve Nasıl Kuruldu?” *World Arkeoloji*. 2017. <https://worldarkeoloji.blogspot.com/2017/03/koloniler-nicin-ve-nasl-kuruldu.html>
- Wikipedia. “Roma İmparatorluğu.” https://tr.wikipedia.org/wiki/Roma_İmparatorluğu

ZİYA GÖKALP VE TURAN DÜŞÜNCESİ

Ali Engin OBA*

Özet: Ziya Gökalp; Türk milliyetçiliğinin, Türkçülük-Turancılık akımının ideoloğudur. Onun milliyetçilik anlayışı, Türk ulusunu yükseltmek olarak tanımlanmaktadır. Bu anlayış, Türk ulusunun refahını ve mutluluğunu öngörmektedir. Gökalp'in milliyetçiliği dil ve kültür milliyetçiliğine dayanmaktadır. Bu çerçevede, diğer ulusların milliyetçiliği ile barış ve birbirine karşı saygı içinde yaşanılması esas olarak kabul edilmiştir. Böylelikle, Gökalp'in milliyetçilik anlayışı ırkçı ve yayılmacı değildir. Eşitlikçi bir milliyetçiliktir. Başka bir deyişle, bu milletçilik anlayışı şoven ve bağınaz değildir. Bu anlayış, bütün kültürlere değer vermeyi ve hürmet etmeyi içermektedir. Gökalp'in kullandığı Turancı söylem, Türk gruplarını birleştirici bir unsur şeklinde ele alınmış olup, dil ile kültür milliyetçiliğidir. Böylelikle, Gökalp'in Turan anlayışı ırkçı ve irredentist bir nitelik taşımaz. Gökalp, Türkçülük akımını siyasal bir niteliği olmayan kültürel bir proje olarak öngörmüştür. Bu anlayış, Batı uygarlığı ve kültürü ile uzlaşmaz bir niteliğe sahip değildir. Gökalp'in Türk milliyetçiliği anlayışı Ermeniler tarafından bilinçli olarak çarpıtılmıştır. Gökalp'in İttihat-Terakki Partisi içindeki konumu, Genç Türkler üzerindeki etkisi göz önüne alınarak, Turan düşüncesi bir genişleme ideolojisi olarak Ermenicilerle tanımlanmıştır. Ermenilere göre, Türk milliyetçiliği ideolojisi etnik temizlik düşüncesine de yol açmıştır. Bu düşünce Gökalp tarafından reddedilmiş ve görüşlerinin Türkiye'deki azınlıklara zarar verme niyeti taşımadığını ileri sürmüştür. Nitekim, İstanbul'da Gökalp'ı yargılayan askeri mahkeme kendisi ile ilgili olumsuz bir husus bulamamıştır. Böylelikle, Ermenilerin Gökalp aleyhine ileri sürdükleri görüşlerin gerçeklerle ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni iddiaları, Turancılık, Türk milliyetçiliği, Türkçülük, Ziya Gökalp

* Büyükelçi (E) Prof. Dr., Çağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

Ziya Gökalp, her geçen gün daha çok takdir edilen ve Türk kültürü üzerindeki etkileri daha açık bir şekilde anlaşılan bir aydındır. Bir Türk sosyoloğu, bir Türk filozofudur. Ziya Gökalp, Türklerin Osmanlı Devleti içinde bir ulus olarak gelişmesi davasını düşüncesinin temeli hâline getirmiştir. Gökalp, Türklerin, Batı medeniyetini nasıl kabul edebilecekleri konusunu ele alarak, bu durumun Türk ve İslam altyapısı ile nasıl uyumlu hale gelebileceği konusunu düşünmüştür.¹

Niyazi Berkes'e göre Türk toplumunun sorunları hakkında onun kadar düşünen ciddi ve namuslu bir düşünür mevcut olmamıştır.² Hilmi Ziya Ülken'e göre, Ziya Gökalp Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminin düşünürüdür ve Türkçülüğü sistemli bir şekilde ortaya koymuştur.³ Halil İnalcık'a göre, Ziya Gökalp'in düşüncesi damgasını yüzyıllara vurmuştur. Onun temel görüşleri Türk millî devletinin kuruluşu sırasında kültür hayatımızı belirleyerek ona yön vermiştir.⁴ İnalcık, Atatürk'ün Türk milliyetçiliğinin babası addedilen Ziya Gökalp'e derin saygısı olduğunu da vurgulamaktadır.⁵ Ayhan Bıçak'a göre ise Ziya Gökalp, düşünce tarihimizin köşe taşlarından birisidir. Çağdaş Türk düşüncesinin en önemli düşünürüdür.⁶ Onun tüm çalışmaları değerlendirildiğinde önemli bir filozof olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷ Taha Parlaya göre ise, Ziya Gökalp 20. yüzyılda yetişmiş en önemli sistematik Türk düşünürüdür. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecindeki ortamı yaşamış ve bu dönemi kaleme almıştır.⁸

Ziya Gökalp'te Türk Milliyetçiliği ve Turan Düşüncesi: Temel Kavramlar

Türk milliyetçiliği bir akım olarak Osmanlı Devleti'nin çökmek üzere olduğu sırada, Türk aydınlarınca bu çöküşü engellemek için önerilen çarelerden

1 Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism," *The Middle East Journal* 8, no. 4 (Autumn 1954): 375.

2 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), 237.

3 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), XVI.

4 Halil İnalcık, "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", *Doğu Batı Makaleler 1* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005), 85.

5 İnalcık, "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür," 107.

6 Ayhan Bıçak, *Türkiye'de Felsefenin Gerçekliği ve Eleştirisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 398.

7 Bıçak, *Türkiye'de Felsefenin Gerçekliği ve Eleştirisi*, 400.

8 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: Metis Yayınları, 2025), 19.

biri olarak ortaya çıkmış ve genellikle Türkçülük adı altında ele alınmıştır.⁹ Gerçekten, Osmanlı Devleti 1908-1914 yıllarında üç milyon kilometrekarelik topraklarının 1.100.000'ini, 24 milyonluk nüfusunu kaybetmiştir. Bu kayıplar içinde Rumeli'nin kaybı, büyük acılara yol açmıştır. Bunun nedeni, Rumeli'nin Türkler için ikinci anavatan niteliğini taşıması ve uzun yıllar devletin kalbi durumunda olmasıdır. Ayrıca bu toprakların, Osmanlı Devleti'nin zenginliğine önemli katkıda bulunmasıdır.¹⁰ Rumeli'nin kaybı, Osmanlılığın iflasi olarak değerlendirilmiş ve Türk milliyetçiliğinin doğuşu yolu açılmıştır. Bu felaket, Türkçülük akımının gelişmesini sağlamıştır.¹¹

23 Ocak 1913 Bab-ı Ali baskını ile yeniden iktidarı ele geçiren İttihat-Terakki partisi merkez yönetim kurulu üyesi Ziya Gökalp, Mart 1913'ten itibaren Türk Yurdu dergisinde "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adı altında makaleler yayınlamaya başlamıştır. Bu makalelerinde Gökalp, Türkçülüğü önermiştir. Bu durum, İttihat Terakki'nin Türkçülüğü siyasi ilke olarak benimsediğini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, Türkçülük akımının 1913 İlkbahar'ından itibaren Osmanlı Devleti'nin resmi akımı hâline geldiği anlaşılmaktadır.¹²

Gökalp'in Türk milliyetçiliğine bakışı, etnik köken ve ırksal anlayışa dayanmamaktadır. Gerçekten, Gökalp, Türkçülüğü, Türk milliyetçiliğini Türk milletini yükseltmek olarak tarif etmektedir. Türk ulusunun refaha kavuşması ve mutluluğa ulaşması amaçtır. Böylelikle Gökalp'in milliyetçilik anlayışı dil ve kültür milliyetçiliğine dayanmaktadır. Diğer ulusların milliyetçiliği ile barış ve karşılıklı saygı içinde yaşanılması öngörülmüştür.¹³ Gökalp'e göre, Türkçülük şoven ve bağınaz bir nitelik taşımamaktadır.¹⁴ Bütün kültürlere değer vererek saygı göstermek esastır.¹⁵ Nitekim, her ulusun yarattıkları ve her alanda ortaya koydukları uluslararası toplumun zenginliğine katkıda bulunur.¹⁶ Gökalp, Türk İslam kültürü ile birlikte çağdaş uygarlığın unsurlarının, özellikle akıl bilim ve teknolojinin bu kültürle donanımının mümkün

9 Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2020), 17.

10 Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, 123.

11 Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası* (Ankara: Elips, 2007): 230.

12 Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, 124.

13 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 67.

14 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 67.

15 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 67.

16 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 58.

olacağını düşünmüştür.¹⁷ Ona göre, Osmanlı Devleti'nin çöküşü Türk kurum ve değerlerinin göz önüne alınamamasından, Arap kurum ve değerlerine bağlanılmasından kaynaklanmıştır.¹⁸

Gökalp'in kullandığı Türkçü ve Turancı söylem, Türk kurumlarının birleşmesini amaçlayan dil ve kültür milliyetçiliğidir. Gökalp, geçmişin kültürel değerlerinin önemini vurgulamış ve bu değerlerin Batı kültürünün aşağısında yer almadığını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁹ Ona göre Turancılık, Türkçülüğün yayılmasına önemli bir rol oynamıştır.²⁰ Gökalp, Türkçülüğü Türk milliyetçiliğini siyasal nitelik taşımayan kültürel bir proje olarak öngörmektedir. Bu milliyetçilik anlayışı Batı uygarlığı, Batı kültürü ile uzlaşmaz bir niteliğe sahip değildir.²¹ Nitekim Gökalp'e göre, Türkler ırk açısından en çok karışmış uluslardan biridir. Buna rağmen, Türkler tek bir ulus oluşturmuşlardır. Ona göre; milliyetin temeli, siyasi birlikten meydana gelemez. Gökalp, Türk ulusu anlayışını; ortak bir din, dil, millî ahlak ve terbiye anlayışı üzerine oturarak etnik milliyetçiliği reddetmektedir. Böylelikle ona göre Türk ulusu tarifi; ortak soy, aynı kanı taşıma özelliklerini içermemektedir.²² Ona göre, devlete aidiyet ve bağlılık önemlidir.²³

Gökalp'e Karşı Ermeni İddiaları

Gökalp'in yukarıda özetlediğimiz Türkçülük ve Turancılık düşünceleri, Ermenilerce çarpıtılmış ve gerçeklerle ilgisi olmayan şekilde yorumlanmıştır. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı öncesi İttihat Terakki'nin şoven bir milliyetçi yaklaşımı benimseyerek Pantürkist görüşleri benimsedikleri, daha önceki Osmanlı görüşlerini terk ederek, milliyetçi ideolojiyi kabul ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca, Turancılık ile Orta Asya'da bütün Türkler için bir yurdun oluşturulması öngörüldüğü ve bu yayılcı ideolojinin sosyolog Ziya Gökalp tarafından dile getirildiği vurgulanmaktadır.²⁴ Ermeniler, İttihat

17 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 59.

18 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 60.

19 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 68.

20 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 71.

21 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 73.

22 Ceylan Tokluoğlu, "Ziya Gökalp ve Türkçülük," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 68, no. 3 (2013): 137.

23 Tokluoğlu, "Ziya Gökalp ve Türkçülük," 145.

24 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Utah: The University of Utah Press, 2005), 35.

Terakki partisi icra komitesinin tüm Ermenileri yok etmeyi kararlaştırdıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu çerçevede, Ziya Gökalp'in Turancılık düşüncesinin bu amaca hizmet ettiğini iddia etmişlerdir. Gökalp'in fikirlerinin Ermenilerin yok edilmesine felsefi bir temel teşkil ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, Ermeni katliamında rol oynayan 160 kişi arasında Gökalp'in de yer aldığı vurgulanmıştır.²⁵ Diğer taraftan, Gökalp etnik temizlik taraftarı ve Ermenilere karşı politikaların sorumlusu olarak da gösterilmeye çalışılmıştır.²⁶ Ancak, 1918'de savaş sonrasında Gökalp, tutuklanarak askerî mahkeme tarafından yargılanmıştır. Bu mahkeme sırasında Gökalp, Turancılık düşüncesinin Türkiye'deki hiçbir azınlığa zarar vermeyi öngörmediğini bildirmiştir. Askerî mahkeme yargılanan Ziya Gökalp'e karşı herhangi bir karar alabilecek yanlış bir tutum bulamamıştır.²⁷ Böylelikle, Ermenilerin Ziya Gökalp'e karşı giriştikleri kampanya sonuç vermemiş ve Ermenilerin dünya kamuoyunu yanıltmak için giriştikleri komplo bertaraf edilmiştir.

Turan Düşüncesinin Temelleri

Slav ve Germenler arasında sıkışmış bulunan Macarlar, kendi tarihlerini araştırmışlardır. Macarların tarihi ile ilgili olarak ilk Sandor Körösi Csoma araştırma yapmıştır. Bu amaçla Orta Asya'ya giderek, Macarların ana yurtlarını incelemiştir. Csoma'nın bu çalışmaları, Macaristan'da yeni bir akımın doğmasına yol açmıştır. Macarlar, uzaktaki vatanlarına "Turan" adını vermişlerdir. İlk yurtlarına büyük ilgi duyan Macarlar bu çerçevede, 1910'da Turan Derneği'ni kurmuşlardır. Bu dernek, 1913'ten itibaren Turan adlı bir dergi de yayınlamıştır. Macarların, ana yurtlarıyla ilgili çalışmaları ve kendi dillerine dair araştırmaları Turan düşüncesini geliştirmiştir.²⁸ Turan Derneği, Türkler ile ilgili dil, bilim ve etnografya araştırmaları yapmıştır. Ayrıca, 1870'te Türkoloji Budapeşte Üniversitesi'nde ilk defa bir bilim olarak okutulmaya başlatılmıştır. Bu durum, Osmanlı Türkleri ile Macarlar arasında bir yakınlık meydana getirmiştir. Bu yakınlaşma, Osmanlı Türkçüleri ile

25 Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 45.

26 Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 46.

27 Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 125.

28 Melek Çolak, *Türk-Macar Askeri İlişkileri 1912-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 103. Macar Turancılığı için bakınız: Tark Demirkan, *Macar Turancıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000). Balazs Ablonczy, *Go East: A History of Hungarian Turanism* (Indiana: Indiana University Press, 2022). Joseph Kessler, *Turanism and Pan-Turanism in Hungary: 1890-1945* (Berkeley: University of California, PhD, 1967), Basılmamış Doktora Tezi.

Macar Türkologları arasında ilişki kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Macar Turan Derneği Başkanı Pal Teleki Nisan 1914'te İstanbul'a gelerek Türk Ocağı'nı ziyaret etmiştir. 1916'da İstanbul'da bir Macar Enstitüsü kurulmuştur.

Macar Turancılığı'nın bir başka amacının da Macarların doğuya yayılmalarını öngören bir diploması, Macar emperyalizmi araçları olarak değerlendirilmiştir.²⁹ Bundan başka, Macar Turancılığı'nın amaçlarının birçok konuda yeni Macar Milliyetçiliğine ve emperyalist emellerine de yakın olduğu ifade edilmiştir.³⁰ Macar Turancılığı'nı Osmanlı Devleti'nde yayan Armin Vambéry'dir. Vambéry, 1870 yılında Budapeşte'de kurulan Türkoloji kürsüsünün ilk Başkanı olmuştur. Macarların köklerini ve Macar dilini incelerken Türk filolojisinin öncüsü olmuştur. 1857 yılında İstanbul'a gelen Vambéry, burada kaldığı sürede Türk aydınlarıyla yakın temas içinde bulunmuş ve onların kendi milliyetleriyle ilgilenmelerini teşvik etmiş ve bu konuya eğilmelerine yardımcı olmuştur. "Uygur Dilinin Abideleri" adlı eserinde Kutadgu Bilig'i ele almıştır. "Türk Irkının Etnolojisi" adlı eserinde ise, Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk kavimlerine ait bilgiler vermiştir. Bu şekilde, Türklük araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca bu çalışmaları ile Ziya Gökalp ve Halide Edip Adivar'ı da etkilemiştir. Vambéry ayrıca, Sultan II. Abdülhamit ile yakın ilişki kurmuş ve Türkiye'nin Batı'da tanıtılması için bir kitap yazmıştır. "Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye" başlıklı bu kitap Almanca ve daha sonra Fransızca olarak yayınlanmıştır.³¹ Böylelikle Vambéry, Turancı düşüncenin Osmanlı Devleti'nde yayılmasında öncülük etmiştir.

Diğer taraftan, genellikle 20. yüzyılın başlarında, Volga, Orta Asya, Azerbaycan ve Kırım Müslüman Tatarlar ve Türkler Osmanlı Devleti'ne yerleşmeye başlamışlardır.³² Bunlar, Rusya'da Panslavizm hareketiyle karşı karşıya kalmışlar ve ona tepki göstermişlerdir. Rus milliyetçiliği ve şovenizmi, Rusyalı Türk aydınlarını, ilerici din adamlarını, esnaf zümrelerini, kendi benliklerini korumak için harekete geçirmiştir. Rusya Türkleri arasında gelişen bu Türkçülük Panslavizme bir tepki olmuştur.³³ İstanbul'a gelen başta

29 Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 79.

30 Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, 155.

31 Arminius Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, Fransızcadan çeviren ve yayına hazırlayan: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

32 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1970), 345.

33 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: 18. Yüzyıl Sonlarından Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1970), 497.

Kazanlı Yusuf Akçura, Azerbaycanlı Doktor Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet ile diğerlerinin aydın çevrelerle temasları milliyetçilik ve Türkçülükle ilgili görüşleri, Türk aydınları arasında geniş yankıları uyandırmıştır.³⁴

Uriel Heyd'e göre, Turancılık 1908-1909 İkinci Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da bulunan Rusya kökenli Türklerin teşvikiyle ortaya çıkmıştır.³⁵ Gerçekten, Ziya Gökalp, Turancılığın ilk izlerini Hüseyinzade Ali'nin Turan şiirinde keşfetmiştir.³⁶ Rusya kökenli Pantürkist, Turancılar, Birinci Dünya Savaşı başlayınca Kuzey Türklerinin Çarlık Rusya'dan kurtularak, Osmanlı Devleti'yle birleşeceğini ümit etmişlerdir.³⁷ Ancak, Osmanlı yenilgisi bu düşüme mümkün kılmamıştır.

Gökalp'e göre Turan, bütün Türkleri biraraya getiren büyük bir kavmi topluluğun adıdır. Bugün bu ad, bütün Türklerin meydana getirecekleri birliğin adı olarak kullanılmaktadır.³⁸ Ona göre, bu birlik kültürel bir birlik olmalıdır (Harsi Turan). Harsi Turan'dan sonra siyasi Turan da mümkün olacaktır.³⁹ Ancak bu imkan, "Uzak bir istikbale aittir". Gökalp, Turan kavimlerinin bir ırk teşkil etmediklerini de vurgulamaktadır. Turan'ın yalnız Türklere mahsus bir kültür birliği olduğunu kaydetmektedir. Gökalp yaptığı değerlendirmede, Osmanlı Türklerini asrın icap ettirdiği terakki adımlarını çabuk atmaya davet etmektedir. Bu şekilde, Osmanlı harsının yükseltilmesi söz konusu olacak ve Osmanlılar bu harsı bütün Türklere verebileceklerdir. Bu durum, Osmanlı Türklüğünün Türkçü olmasını gerektirmektedir. "Osmanlılık Türkleşmezse, bütün Türklerin Osmanlılığa doğru gelmesi mümkün değildir."⁴⁰ Gökalp, Türkçülük ve Turancılığa karşı olanların Osmanlılığı baltaladıklarını da vurgulamaktadır.⁴¹

34 Kurat, *Türkiye ve Rusya: 18. Yüzyıl Sonlarından Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri* (1789-1919), 497.

35 Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri: Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 89.

36 Dr. Hüseyinzade Ali Bey için bakınız: Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 1998).

37 Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri: Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, 91.

38 Ziya Gökalp, "Turan Nedir," içinde *Yeni Mecmua Yazıları*, haz. Selim Çonoplu (İstanbul: Ötüken, 2018), 268.

39 Gökalp, "Turan Nedir," 269.

40 Gökalp, "Turan Nedir," 278.

41 Gökalp, "Turan Nedir,"

Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ve Rus devriminin gerçekleşmesi üzerine Turan düşüncesi tekrar canlılık kazanmıştır.⁴² Bu çerçevede, Gökalp 4 Nisan 1918'de Yeni Mecmua'da "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı" başlıklı bir yazı yazmıştır. Gökalp, bu yazısında Rus Çarlığı'nın dağılması ile Turan'ın yeniden Türk hakimiyetine geçtiğini belirterek "Rusya'daki Türk kardeşlerimizin ebedi suretle istiklâl kazanacakları bir zamandır" demektedir. Gökalp, bunun için muntazam bir program talep etmektedir.⁴³ Gökalp makalesinde, Rusya'daki Türklerin ebedi istiklâllerini ne suretle ele geçirebileceklerini anlatmaktadır.⁴⁴ Bu bağlamda, Türklerinin "birbirinden ayrı, küçük hükümetler teşkiline değil, cümlesinin birleşmesiyle büyük bir devlet tesisine çalışmaları lazımdır" demektedir.⁴⁵ Ancak, Birinci Dünya Savaşı sonrası, Turancılık gözden düşmüştür. Bu çerçevede, Gökalp'ın Turancılıktan ayrılarak Türkçülüğe yöneldiği ileri sürülmüştür.⁴⁶

Turan düşüncesi etkisinde Enver Paşa, Orta Asya'da maceralı bir mücadelede bulunarak, bu dava uğruna hayatını kaybetmiştir. Millî Türk Devleti de Türk Milliyetçiliğini ilke olarak kabul ederken, Turan düşüncesine uzak durmuştur. Turancı düşünce İkinci Dünya Savaşı sırasında kendini göstermişse de, bu defa Türk Devleti'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Böylelikle, Türk Milliyetçiliğinin romantik yönü olan Turan düşüncesi Türk aydınları arasında ilgi bulmaya devam etmiştir.⁴⁷

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni durum, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığına kavuşmaları, Turan düşüncesi için yeni bir imkan olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu ortamda, "Adriyatik'ten Çin Seddine kadar Türk Dünyası" fikrini ortaya atarak, Türk birliğine, Turan düşüncesine atıfta bulunmuştur. Gerçekten, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türk kökenli Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığa kavuşmaları Türk Milliyetçiliği için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Böylelikle, Turan düşüncesi tekrar dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu bağlamda, Türk Devletleri Teşkilatı 11. Zirvesi

42 Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri: Ziya Gökalp'ın Hayatı ve Eserleri*, 91.

43 Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri: Doğru Yol Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2019), 16.

44 Gökalp, "Yeni Türkiye'nin Hedefleri: Doğru Yol Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?"

45 Gökalp, "Yeni Türkiye'nin Hedefleri: Doğru Yol Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?"

46 Ceylan Tokluoğlu, "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28, no. 84 (Kasım 2012): 110.

47 Bu konuda bakınız: François Geogon; Yusuf Akçura, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1986).

Bişkek Bildirisi değerlendirildiği zaman “Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Ekonomik Entegrasyon, Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital Gelecek ve Herkes için Güvenlik” temalarının ele alındığı görülmektedir

Ayrıca, Türk Dünyası 2040 Vizyonu, Türk Devletleri Teşkilatı’nın etkinliğini sağlamak amacıyla öngörülen çalışmaları ele alarak, sıralamaktadır. Buna ilaveten, Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan 2024 Kasım ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Türk dış politikası ile ilgili bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, Türkiye’nin Orta Asya ile yakın bir ilişki içinde olma politikasının stratejik bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır. Bu ortam içinde, Türk Devletleri Teşkilatı’nın gelişimini sağlamak amacıyla gerekli ilkeler kabul edilmiştir. Bu gelişmeler, Türk dünyasının etkin bir birlik hâline gelmesi düşüncesini de kuvvetlendirmektedir.

Böylelikle, Turan düşüncesinin 21. yüzyılın ilk çeyreğinde ele alındığında bir hayal olmaktan çıkarak, Orta Asya Türk Devletlerinin biraraya gelerek, bir birlik içinde hareket etmelerini sağlayabilecek bir düşünce olmayı başardığı görülmektedir. Buna ilaveten, Ermenistan’daki Zengezur Koridoru’nun da Türk Dünyası’nın birliğine katkıda bulunabilecek önemli bir adım olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Ziya Gökalp’e göre, Türk kültür birliği anlamını taşıyan Turan düşüncesi, ilk defa Macar Türkolog ve tarihçileri tarafından kullanılmıştır. Turancılık ideolojisi Ziya Gökalp tarafından ele alınarak tahlil edilmiştir. Türk milliyetçiliği, Türkçülük akımı, özellikle Rusya’nın yıkılışından sonra Kuzey Türklerinin Osmanlılar ile birleşmesi amacına yönelerek Turancılık şeklinde tanımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nı Osmanlı Devleti’nin kaybetmesiyle umulan gelişme meydana gelememiştir. Bu defa, Turan düşüncesi yeni Sovyetler Birliği içinde Türklerle ilgilenmeye başlamış, özellikle İkinci Dünya savaşı sırasında Turancılık düşüncesi savaş çerçevesinde kullanılmaya çalışılmıştır. Sovyetlerin dağılması Orta Asya’da Türk kökenli bağımsız Cumhuriyetlerin ortaya çıkması Turan düşüncesini tekrar alevlendirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Gökalp’ın kültür birliği düşüncesi ışığında, Turan’ın etkisi ile Türk dünyasının kültürel temellerini oluşturmaya çalışmıştır. Türk

Devletleri Teşkilatı'nın kuruluşu ve gelişmesi, Türk devletleri kültürel birliğinin kurulması yolunda atılan diğer adımlar dikkat çekicidir.

Gökalp'in görüşleri, Ermeniler tarafından özellikle çarpıtılmıştır. Gökalp'in görüşlerinin Ermenilerin yok edilmesine felsefi bir temel hazırladığı yolundaki Ermeni iddialarının gerçekle ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Gökalp'in Ermeni iddiaları karşısında yargılanması ve beraat etmesi de kendisi aleyhindeki görüşlerin Ermenilerin komplo tasavvurlarından biri olduğu ve temelsizliğinin kanıtlandığı ortaya çıkmıştır. Ziya Gökalp'in Turan düşüncesi, Türklerin bir kültür birliği alanında birleşmelerini öngörmesidir. Bu görüşün bugün gerçekleşmesi imkanı bulunmaktadır. Bunun için de sağlam bir diplomasi ve Türk dünyasının millî çıkarlarının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ablonczy, Balazs. *Go East: A History of Hungarian Turanism*. Bloomington: Indiana University Press, 2022.

Bayat, Ali Haydar. *Hüseyinzade Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.

Berkes, Niyazi. "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism." *The Middle East Journal* 8, no. 4 (1954).

Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Bıçak, Ayhan. *Türkiye'de Felsefenin Gerçekliği ve Eleştirisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Çolak, Melek. *Türk-Macar Askeri İlişkileri, 1912–1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876–1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1986.

Gökalp, Ziya. "Turan Nedir." *İçinde Yeni Mecmua Yazıları*, haz. Selim Çonoplu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Gökalp, Ziya. *Yeni Türkiye'nin Hedefleri: Doğru Yol, Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?* İstanbul: Bilgey Yayıncılık, 2019.

Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri: Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

İnalcık, Halil. "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür." *İçinde Doğu Batı Makaleler I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005.

Karakaş, Mehmet. *Türk Ulusçuluğunun İnşası*. Ankara: Elips Yayınları, 2007.

Kessler, Joseph. *Turanism and Pan-Turanism in Hungary: 1890–1945*. PhD diss., University of California, 1967.

Kurat, Akdes Nimet. Türkiye ve Rusya: 18. Yüzyıl Sonlarından Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789–1919). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.

Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.

Lewy, Guenter. The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

Oba, Ali Engin. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.

Önen, Nizam. İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Parla, Taha. Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm. İstanbul: Metis Yayınları, 2025.

Tokluoğlu, Ceylan. "Ziya Gökalp ve Türkçülük." Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 68, no. 3 (2013).

Tokluoğlu, Ceylan. "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe." Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 28, no. 84 (2012).

Ülken, Hilmi Ziya. Ziya Gökalp. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Vambéry, Arminius. Abdülhamid Türkiyesi. Çev. ve yay. haz. Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

RUS İHTİLÂLLERİ SONRASI KAFKASYA'DA TÜRKLER VE ERMENİLER*

Enis ŞAHİN**

Özet: *Bu yazıda / konferansta; 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında Kafkasya'nın güneyinde Rusya'dan ayrılmak için arayışlar içerisinde bulunan Gürcü, Azerbaycan Türkü ve Ermenilerin ZAKAVKOM adıyla kurulan federatif yapıda şekillenmeleri ve sonrasında giriştikleri bağımsızlık mücadelesi, bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Türkiye ile ilişkiler özelinde Ermenilerin faaliyetleri ve bu dönemdeki Türk-Ermeni ilişkileri üzerinde durulmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Ermenistan, ZAKAVKOM, Brest-Litovsk, Kafkasya, Maverâ-yı Kafkasya.*

* Bu metin, 24 Nisan 2025 tarihli konferansta aşağıdaki kitabımdan geniş ölçüde istifade edilmiştir: Enis Şahin, Rus İhtilâllerinden Cihan Harbi'nin Sonuna Maverâ-yı Kafkasya'da Türkler ve Ermeniler, Ankara, 2024. İstifade edilen diğer kaynaklardan yapılan bir "seçilmiş kaynakça" da metnin sonuna eklenmiştir.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. esahin@sakarya.edu.tr

Giriş

Bugün iki komşu, tarihi süreçte iç içe geçmiş iki toplum olmakla birlikte kültür ve din konusunda ayrı dünyalara mensup olan Türkler ile Ermenilerin ilişkileri, çok uzun bir sürece ve çok katmanlı bir münasebet sistemine dayanmaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle başlayan bu süreç, Selçuklu ve Osmanlı idarelerinin yoğun hoşgörüsü sayesinde Ermenilerin mutlu hayatlar sürdürdükleri bir evre oldu. Onlar farklı ırki ve dini özelliklerini neredeyse hiçbir baskı görmeden yaşadıkları bu uzun dönemde, Türklerle aynı coğrafyada ve aynı toplum içerisinde, dünyaya örnek teşkil edecek bir beraber yaşama sanatına dönüştürebildiler. Bu sayede onlar, Osmanlı Devleti'nin sona erme aşamasına kadar millet olma vasfını koruyabildiler ve "Millet-i Ermeniyân" veya bilinen şekliyle "millet-i sadıka" olarak ciddi birtakım ayrıcalıklara kavuşarak bu sisteme rahatlıkla entegre olabildiler ve mutlu bir şekilde yaşayabildiler. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının da etkisiyle ihdas edilen ve Osmanlı Devleti tarafından da kabul edilen 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi bu ayrıcalık hatta özerkliğin en önemli belgelerinden oldu. Ermeniler bu hakların da kendilerine kazandırmış olduğu güçle hareket etmişler, diğer azınlıklar içerisinde sadık bir teb'a olarak adlandırılmışlar, devletin, memuriyetten bakanlığa kadar çeşitli kademelerinde hizmet etme ayrıcalığını yaşamışlardır.

Yaklaşık dokuz asır süren bu mutlu beraberlik, XIX. yüzyılın son çeyreğinde çeşitli dış ve iç faktörlerin de etkisiyle bozulmaya yüz tutmuş ve bu beraber yaşama sanatının en güzel örnekleri, Avrupalı büyük devletlerin müdahalesine feda ve kurban edilmiş, "sadık teb'a" genel bir soruna evrilmeye başlamıştır. 1878 tarihli Ayastefanos ve sonrasındaki Berlin Barışları ile "uluslararası sorun" hüviyetini kazanan bu ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasını vurmuş ve Avrupa müdahalesini devlet üzerine çekmiştir. Avrupa, bu sayede Osmanlı Devleti'nin hükümranlık ve egemenlik haklarını hiçe sayarcasına bu Hıristiyan tebayı kendi kanatları altına alma gayreti göstermiştir. Balkan Savaşları'ndan hemen sonra imzalanan Yeniköy Antlaşması (8 Şubat 1914), bu müdahalenin en önemli uygulamalarından birisi olacak iken, Dünya Harbi'nin çıkması, Osmanlı'ya yönelik Avrupa'nın bu egemenlik ve müdahalesini son anda durdurabildi.

1914 yılı yazında Taşnaksütyun Komitesi'nin Erzurum'da topladığı VIII. Kongresi, Ermeni mevzuunun geldiği noktayı ve Ermenilerin oyuna Rusya'yı

nasıl aktif bir şekilde davet etmelerini göstermesi açısından oldukça önemli bir aşamadır. İki hafta kadar devam eden kongre sonucunda alınan kararlar, Türkiye ile Rusya arasında muhtemel bir savaş durumunda, Türkiye Ermenileri “sadık vatandaşlar gibi” Türkiye’yi savunacaklarına dair söz verdiler. Ancak savaşın başlamasına haftalar kala alınan bu karar, Büyük Savaş’la birlikte unutuldu ve Ermeni nesillerinin gerek Kafkasya’da ikamet edenleri ve gerekse Osmanlı hakimiyeti altında yaşayanlarının bir kısmı, devlete karşı “taahhütlerini unutarak”, tercihlerini Rusya’dan yana kullandılar. 1918 yılındaki ilk Ermenistan Cumhuriyeti’nin ilk başbakanı olacak olan Hovhannes Kaçaznuni, hatıralarında, savaşın başlangıcında Ermenilerin sözlerinde durmadıklarını açık ifadelerle ve itiraf niteliğindeki şu sözlerle itiraf edecekti: “...Daha birkaç hafta önce Erzurum’da yapılan genel kongrede aldığı kararın tersine olarak, Taşnaksütyun Ermeni İhtilâlcî Partisi, bu çetelerin teşekkülüne ve Türkiye’ye karşı girişecekleri harekâta aktif bir şekilde katılmıştır”.

Ermenilerin bu aşırı ve hadlerini aşan tavırları sadece Erzurum’daki kongreyle sınırlı kalmamış, Galata’daki Ermeni Büyük Merkez Okulu’nda Patrikhanenin görevlendirdiği Rahip Cevahirciyan başkanlığında toplanan Taşnaksütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar gibi komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi, Ermenilerin Osmanlı hükümetine sadık kalmaları, askerî görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları gibi öncesine benzer birtakım “avutucu” kararlara varmışlardı. Bu sözlerin tamamı, tabiatıyla yine sözde kaldı. Ermeniler böyle davranarak, büyük savaşın hemen arifesinde vatandaşlık bağıyla bağlı oldukları devlete “samimiyet ve sadakat” ile yaklaşmayacaklarını, hatta “tarafsız olduklarını dahi ifade etmeyerek”, asgari şartlarda dahi dürüst davranmayacaklarını göstermiş oldular. Böylece onlar devletle karşı karşıya kalmayı dikkate almadan ve önemsemeden, cüretkar ve istikballerini gerçekten zora sokacak faaliyetlere kalkışmaktan geri durmadılar. Onlar belki de aşırı hırslarına mağlup olarak meselenin varacağı ciddi durumları anlama ve idrak etme basiretini de gösteremediler.

1914 ila 1918 yılları arasında yaşanan ve Osmanlı Devleti’nin çok ağır bir yara aldığı Cihan Harbi, kötü bir eşikte bulunan Türk-Ermeni ilişkilerinin daha da bozulmasına sebep oldu. Zira 3 Ağustos 1914’de Osmanlı hükümetinin seferberlik ilan etmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti’nin vatandaşı olan Ermenilerin büyük bir kısmı başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin yanında yer almaya ve bağlı buldukları devlet aleyhinde

çalışmaya başlamışlardır. Bu davranışla birlikte Türk ve Ermeni tarafları, içinde bulunulan zaman dilimi de dahil olmak üzere kesin çizgilerle ve geriye dönüşü mümkün olamayacak şekilde birbirinden ayrıldı ve hatta bir süreliğine tamamen koptu. Bu savaş sırasında gerek Osmanlı ülkesi dâhilinde bulunan “vatandaş” Ermenilerin önemli bir kesimi ve gerekse Kafkasya’nın güneyinde yaşayan onların soydaşları, Ruslarla birlikte hareket ederek, Osmanlı yönetimini ve ordularını çok zor durumlarda bıraktılar ve Rusya’nın işgal faaliyetlerini kolaylaştırdılar. Binlerce askerin ölümünün ötesinde, onbinlerce masum sivilin hayatını kaybetmesine ve yerlerinden yurtlarından uzak kalmalarına sebep oldular.

Bunlar olurken, bir taraftan Osmanlı Ermeni milletvekilleri ve devlet kademesindeki diğer yetkililer, Patrikhane, kilise papazları ve yabancı konsolosluk mensuplarıyla gizliden gizliye faaliyetlere girişmişler, diğer taraftan da komitacıların ötesinde dışarıdaki gönüllü alaylar, Ermeni toplumunun önemli bir kısmını bu politikalarına ve giriştikleri tedhiş hareketlerine dahil ettiler. Onlar da bu girişimlerin sebep olacağı vahim sonuçları hiçbir şekilde göremediler, hesap edemediler. O sırada Avrupa’da bulunan Osmanlı Ermenilerinden Erzurum Mebusu Taşnakçı Karakin Pastırmacıyan ya da nam-ı diğer Armen Garo gibi Ermeni liderler Rusya’ya geçerek Kafkaslara girmişler ve savaşın ilk yılında bu cephede Türklere karşı savaşmak üzere gönüllü intikam taburları kurmuşlardı. Böylece Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermenilerin önemli bir kesimi, “sınırlara dayanan düşman” ile işbirliğine girişmiş, bağlı buldukları devleti oldukça zor durumlarda bırakmışlardır.

Ne kadar üzücüdür ki yıllarca Türklerle birlikte yaşayan Türkiye dâhilindeki çok az Ermeni, bu terör ve tedhiş faaliyetlerine iştirak etmedi. Van başta olmak üzere Türk Doğu Vilayetlerinin bazıları, bu işbirlikçi, tedhişçi ve ayrılıkçı Ermeni gayretleri neticesinde işgal altına alındı, Van ve çevresindeki diğer vilayetlerin Rusların işgaline düşürülmesi Ermenilerce kolaylaştırıldı.. Bu girişimlerle birlikte ilki Zeytun’da olmak üzere, sırasıyla şu bölgelerde önemli isyanlar çıktı: Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, Halep, İzmir, Samsun, Urfa, Karahisar, Fındıcık ve Yozgat. Osmanlı coğrafyasının çok önemli bir kısmı, bir anda büyük sorunlarla karşı karşıya kaldı. Savaş bir yandan devam ederken bu tedhiş ve iç tehdit hadiseleri sebebiyle Osmanlı hükümetleri bir

dizi ciddi tedbirlere başvurdu ki, bunların en önemli örneğini, Tehcir Kanunu diye bilinen, Ermeniler başta olmak üzere, “düşmanla işbirliği yapan gürûha” karşı çıkarılan “Sevk ve İskân Kanunu” oluşturdu. Bu kanunla, Osmanlı Devleti, “vatandaşı olan düşman işbirlikçileri”ni kontrol altında tutmaya ve onların zararlı faaliyetlerini engellemeye çalıştı. Bunda kısmen başarılı olsa da bilhassa Doğu Vilayetleri ve Kafkasya'daki Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmalarının önünü tamamen alamadı. Ancak “meşru müdafaa” amaçlı bu “tedbirlerin” Ermeniler ve onların hamileri tarafından “soykırım” olarak nitelenmesi ve bu şekilde dünya basınına sunulması, o tarihten itibaren uluslararası arenada Türklerin daha ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmalarına sebebiyet verdi.

Ermenilerin büyük çoğunluğu, yüzyıllardır birlikte yaşamının güzel hatıralarını hatırlamıyordu. Onlar bütün tarihleri boyunca yaşamış oldukları sıkıntıların sembolü olarak bu yılı yani 1915 senesini seçtiler ve bunu bir sembol hâline getirdiler. Tarihlerini ve hatta varlıklarını 1915'ten önce ve sonra, adeta “tufandan önce” ve “tufandan sonra” şeklinde ikiye ayırdılar. Bunu, yeni bir milat olarak kabul ettiler. Taraflar arasında anlaşma veya uzlaşma ihtimallerinin en zayıfladığı evre böylece başlamış oldu. Bir asırdan fazla bir zaman önce başlayan bu ayrışma/ayrıştırma evresi, “bitişik ama iki uzak komşu” durumunda olan Türkiye ve Ermenistan tarafları arasında, Ermenilerin alevlendirdiği, o günden bugüne halen varlığını sürdüren en önemli sorundur ve iki toplum arasındaki en önemli “yakınlaşmama” nedenidir. Bu haliyle 1915 yılı hadiseleri, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne “miras bırakılan” en önemli tarihi ve siyasi sorunlardan birisi olarak da aktarılacaktı. Esasında siyasi kökenli olarak sun'i bir şekilde yaratılan bu mesele, yurtdışında çeşitli ülkelerde dağınık olarak yaşayan sivil Ermeniler tarafından da aynen uygulanan bir “miras” niteliğindedir. Özellikle o ülkelerdeki Ermeni sivil toplum örgütleri tarafından da sürekli olarak körüklenen bu sorun, mezkur ülkelerde küçük bir azınlık olarak yaşayan Ermeniler tarafından da aynen takip edildi, bugün de sürdürülmektedir. “Türk düşmanlığı” böylece geçmişten günümüze intikal eden Ermeni nesillerine bir miras olarak aktarılmıştır ve onlar tarafından da halen ve aynen devam ettirilmekte ve miras politika şeklinde takip edilmektedir. Gerek onlar ve gerekse Ermenistan'da yaşayan Ermeni nesillerinin gayretleri sonucunda, bugün bu “sorunlu ilişki” hız kesmeden sürdürülmektedir. Netice olarak iki toplumun ilişkileri gerek ülkeler ve gerek milletler boyutunda, aradan geçen yüz yıldan fazla bir zamandan sonra dahi

halen “sorunlu”dur ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın “kişisel çabaları hariç”, çözümlerle ilgili devlet kademesinde ciddi bir gelişmeden bahsedebilmek de ihtimal dâhilinde değildir.

Cihan harbinde Osmanlı Ermenilerinin Türkler aleyhine harekete geçmelerindeki en önemli faktör Rusya’dır. Savaşın henüz başlangıç evresinde, 21 Kasım 1914’de Çar II. Nicholas yaptığı bir açıklamada, Kafkasya ve Anadolu cephelerinde Ermenilerle meşgul olacağını ve onları Türk boyunduruğu altında bırakamayacağını belirtirken, Ermeniler de “Ermeni milletinin Rusya’ya karşı değişmez olan sadakatini göstermesi zamanı gelmiştir” diyorlardı. Bu açıklamaları Sarıkamış harbinden önce yapan Çar’ın ifadeleri, mezkûr savaştan sonra değişmeye başlamış, Doğu Anadolu’ya giren Ruslar, Çanakkale savaşları yüzünden bu bölgeye fazla birlik sevk edemeyen Osmanlı Devleti’nin zaafından da faydalanarak, “Ermenisiz Ermenistan” politikalarına dönüş yapmışlardır. Türk topraklarını istila eden Rus birlikleri, bu Ermenisiz bölgeleri ele geçirdikçe, oralara Ermeniler yerine Rus Kazaklarını yerleştirmeye kalkıştılar. Böylece savaştan önceki dönemde “bol keseden” yaratılan muhayyel “Muhtar Ermenistan” düşüncesi, sadece söylemde kalmış oldu. Bu politik manevraya rağmen Ruslar, hiçbir açıklama yapmadan askerî operasyonlarını sürdürdüler. Ermenilerden müzaheret gören Ruslar, kolayca Van’a ilerlediler ve burasını işgal ettiler. Rus askerî mahfilleri ve siyasetçileri, ordularının güneye yönelerek, Akdeniz’e uzanmalarını planlamaktaydılar. Dışarıdan bakıldığında, İskenderun’a ulaşılmasıyla meydana getirilecek “Büyük Ermenistan” sadece Doğu Anadolu’yu değil, vaktiyle “Küçük Ermenistan” diye anılan Kilikya’yı da içine almak suretiyle, Rusya’nın himaye ve idaresinde bir bölgeye dönüştürülecekti. Ruslar Doğu Anadolu ve Karadeniz’de ilerlemelerinin neticesinde Trabzon, Erzurum, Erzincan ve Van gibi önemli yerleşimleri ellerine geçirdikten sonra, Ermenistan adını verdikleri bu yerlerde, “Ermenisiz Ermenistan” prensibine tamamen bağlı kaldılar ve öteden beri türlü sebeplerle o bölgelerden ayrılanların yerlerine dönmelerini çeşitli bahanelerle engellediler veya buna yönelik göstermelik uygulamalar yaptılar. Sonuç itibariyle “Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarmak” sözü, “Rusya’ya Rus yerleştirilecek yeni ülkeler katmak” biçimine dönüştürüldü. Böylece Ruslar, göstermelik politikalarının gölgesinde, gerçek politik gayelerini uygulamada hiçbir çekince göstermediler.

Türk Doğu Anadolu’sunda Rusların 1916 yılı başlarından itibaren yaptığı askerî faaliyetler, İngiliz Ansiklopedisi’nin “Armenia” maddesinde şu şekilde

ifade ediliyordu: “Büyük Dük Nikola, 1916 başlarında Ermenistan’ı fethetti ve Ermenistan’ın Türk boyunduruğundan kurtarıldığını ilan etti. Ancak hayatta kalanların yerlerine dönmelerini engelledi, çünkü Rusya, Aras ve Fırat’ın münbit ovalarına Kazakları yerleştirmeyi tasarlamıştı”. Yani “Ermenisiz Ermenistan” yaratarak Akdeniz’e uzanmaya çalışan Rusya, politikalarını aynen sürdürüyordu. Ancak Rusya’nın Kilikya’ya kadar uzanma gayretleri İngilizleri harekete geçirdi ve Rusya ile tek başına kalıp uğraşmaktansa, Fransa’yı bölgede etkili bir aktör durumunda devreye sokmasına sebep oldu. İngiliz-Fransız birlikteliği sayesinde Rusya için Basra körfeziyle Akdeniz yolu kapandı. İlerleyebildiği Doğu Anadolu coğrafyasından ise kısa bir süre sonra ihtilâllerin patlak vermesi ve Türk karşı koyması sebebiyle çekilmek zorunda kaldı. Bu nedenle de Osmanlı Devleti’nin Ortadoğu’daki paylaşım arazilerine dair 1916 yılı gizli antlaşmalarında Ermenilere ait herhangi bir hüküm yer almadı. Gerek İngiltere ve Fransa ve gerekse Rusya, bu dönemdeki bölge politikalarında Ermeni faktörünü sadece söylemlerinde kullandılar, gerçekte bu konuyla fazla ilgilenmediler.

Yine de bu üç devlet arasında Rusya’nın, diğerlerine oranla daha fazla gayret sarf ettiği de ortadadır. Zira coğrafi konumu nedeniyle sıcak bölge ve denizlere daha çok ihtiyaç duyan Rusya, konuyla ilgili daha cüretkar adımlar atmaktan geri durmadı. Bunun en önemli örneklerinden birisi 18 Haziran 1916 tarihli Çarlık hükümeti düzenlemesidir. Bu kanunla hükümet, savaş sırasında Osmanlı Devleti’nden koparılan toprakların idaresini yeni bir idari yapıya devretti. Nitekim “Savaş Hakkıyla Zaptedilen Türkiye Arazilerinin Geçici İdaresi Hakkında Kanun” adını taşıyan bu yeni düzenlemeyle, belirtilen Türk topraklarının idaresi, bir genel valiliğe havale edildi. Kanunda Ermeni ve Ermenistan gibi kavramlara rastlanmıyordu. Zaten Ermenilerin de memnun olmadıkları ve Çarlığı suçladıkları husus burasıydı. Onlara göre, bu bölgede uzun zamandır Ermeni hakları (!) vardı ve bölge için böyle bir idarenin kurulması aşamasında Ermeniler söz sahibi olmalıydı. Rus politikaları tamamen “başka yönde” olduğu için, Ermenilerin bu beklenti ve talepleri hiç dikkate alınmadı. Genel vali görevine tayin edilen General Peshkov’un ilk ve en önemli görevi, bölgenin doğrudan doğruya ve kayıtsız şartsız Rusya’ya ilhakı idi ve bunun için hemen çalışmalara başlamıştı. Bu kanunun çıkarılması ve uygulanması sırasında “yok hükmünde” olan Ermeniler, Çarlık idarelerinin bu düzenlemesine büyük bir tepki gösterdiler. Burada ilginç olan husus, onların, bir imparatorluk politikası güden Rusya’nın gerçek niyetlerini hiçbir zaman anlayamamaları, daha doğrusu anlamak istemeyişleriydi.

Ermenilerin anlamak istemedikleri veya anlamadıkları husus, esasında kendilerinin oluşturdukları meselenin bizatihi kendisi ve “özü” idi. “Ermeni Ceride-i Havadisi” adlı bir Türk askerî arşiv belgesi, meselenin özünü ve asıl hususiyetini, adeta iki satırda ve çok vurucu bir şekilde, hiçbir açıklamaya gerek olmadan şöylece ortaya koyuyordu:

“Ermeni meselesi hadd-i zatında bir mesele-i vahide hal ve şeklinde olmayıp, Rusya’da ve Türkiye’de ayrı ayrı Ermeni meseleleri vardır. Onları birbirine karıştırmak ve rabt etmek ise kabil değildir. Bir *şekl-i fâmda* olmasa bile, azameti itibariyle Türkiye’de Ermeni meselesi bir mesele-i beynelmileldir. Kafkasya’daki Ermeni meselesi ise, Rusya’nın siyaset-i dâhiliyesine merbut bir keyfiyettir”.

Bu yaklaşım, Ermeni Meselesi diye bilinen problemin, belki de en güzel izahıydı. Buradaki tek sorun, Ermenilerin bu hususu anlamadan, anlamak istemeden, Ruslardan büyük ve gerçekleşmesi mümkün olamayacak beklentiler içerisine girmeleriydi.

Öte yandan Cihan harbinde, Osmanlı Devleti’nin Kafkas cephesindeki durumu iyi bir seyir takip etmemiştir. Bilhassa Rusya’daki ilk ihtilâle kadarki durum, vahim derecede Türkiye’nin aleyhinedir. İhtilâle kadar süren Türk-Rus mücadelelerinde Türkiye, Trabzon’un batısında Tirebolu’dan başlayıp, Erzincan’ı da içerisine alarak Refahiye hattından Van-Başkale’ye, oradan İran sınırına uzanan hattın doğusundaki tüm arazileri Rusya’ya terk etmek zorunda kalmıştı. Bu, Kafkasya’nın tamamen aşılıp, sıranın Anadolu coğrafyasının parçalanmasına geldiği manası taşıyordu. Bu haliyle Rusya’nın bu ilerleyişi tüm zamanların en büyüğüydü ve o zamana kadarki en önemli Türk çekilişi ve kayıplarını ihtiva ediyordu. Yani Rusya, Anadolu içlerine kadar hiç bu kadar ilerleyememişti. Her ne kadar 1916 yılında cephenin tamamında genel bir durgunluk hüküm sürse de Türkiye’nin dâhili, iktisadî ve askerî durumu göz önüne alındığında, kayıplarla ilgili bir umut ışığı ihtimali zayıftı, hatta hiç yok gibiydi. 1917 yılına girildiğinde durum bu merkezdeydi. Bu nedenle Rusya’daki 1917 Şubat İhtilâli, bu umulmayan umut ışığını doğurduğu ve Türkiye’nin savaş sırasındaki kayıplarını telafi etme ihtimalini ortaya çıkardığı için oldukça önemlidir ve Osmanlı memleketinde ve kamuoyunda büyük bir memnuniyet uyandırmıştır.

Şubat ve Ekim ihtilâlleriyle birlikte, devlete başkaldırmış olan Osmanlı Ermenileri ile Maverâ-yı Kafkasya'da bulunan Ermeniler, “makus talih ve tarihlerini” birleştirmeye ve “tarihi hayalleri olan Büyük Ermenistan projesinin gerçekleşme zamanının geldiğine” karar verdiler. Özellikle Kafkasya Ermenileri, Osmanlı Ermenilerinin sözcülüğünü yapmaya başladılar. Aslında bu sırada Osmanlı Ermenilerinden de öyle elle tutulur bir talep gelmese de Kafkasya Ermenileri bu konuda çok tehlikeli adımlar atmaya başladılar. Ermenilerin bu tehlikeli adımlarında Ruslar hep yanlarında yer aldı. Çarlık Rusyası'nın politikalarını izlemekte bir sakınca görmeyen Şubat İhtilâli'nden sonraki geçici Rus hükümeti, ülkenin durumunu dikkate almadan “savaşa devam” kararını aldı ve çıkarmış olduğu “Türk Ermenistanı” kararlarıyla Ermenilerin destekçisi olduğu görüntüsünü vermeye çalıştı. Bu yüzden Osmanlı Türkiyesi'nde Rus ihtilâlinin dolaylı duyulan memnuniyet havası, kısa zamanda Rusya'ya karşı yine eski duyguların beslenmesine sebep oldu. Geçici hükümet coğrafi, siyasi ve etnik açıdan çok çeşitli bir bölge olan Maverâ-yı Kafkasya'nın idaresi için “OZAKOM” adıyla özel bir komite kurdu ve bu komitede Ermeniler de yer aldılar. Ancak OZAKOM bölgenin yönetiminde etkili olmadı.

Kasım darbesiyle Rusya'da geçici hükümeti devirip, idareyi ele geçiren Bolşevikler ise, görünürde Çarlık ve geçici hükümetler döneminden farklı bir politika takip ettiler. Onlar ihtilâlin henüz ilk günü yayınlamış oldukları barış bildirisini ile savaşan tüm taraflara savaşı durdurmaları, ilhak içermeyen ve barış tazminatı talebinde bulunmayan barış antlaşmaları imzalamaları çağrısında bulundular. Böyle bir tezin uygulanması savaşın tüm tarafları için belki de en “iyi”si olduğu halde, bu teklif siyasi beklentilerle yapılmış, Rusya'nın kötü olan durumunu düzeltmek için, kendisine zaman kazandırmaktan başka bir gaye taşımamıştı. Rusya bunu siyasi amaçla yaptığını, özellikle Kafkas cephesindeki uygulamalarıyla kısa zaman içerisinde belli etmeye başladı. O da sefeli geçici Rus hükümeti gibi “Türk Ermenistanı” beyannameleri yayınlayıp, cepheyi ve her zaman için amaçları doğrultusunda kullanacak vasıta olarak kabul ettikleri Ermenileri kaybetmeme projesini hayata koymaya çalıştı. Bunun için meşhur 13 nolu bildiri yayınladı. Bu tamamen Ermenileri kazanmayı ve onların hamisi olduğu imajını onlara hissettirmeyi amaçlayan bir projeydi. Böyle bir projenin uygulanması, Maverâ-yı Kafkasya'da büyük etnik problemlerin çıkmasına ve ciddi miktarda kan dökülmesine sebebiyet veren hadiseleri beraberinde getirdi.

Esasında ihtilâllerden sonra Kafkasya’da şartlar değişmişti. Bolşevik İhtilâlinde sonra Maverâ-yı Kafkasya adı verilen Kafkasya’nın güneyinde, Gürcü, Azeri ve Ermeniler federatif bir yapı oluşturmuşlardı. Kısaca “ZAKAVKOM” denilen Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Çarlık Rusyası’nı deviren geçici hükümeti, Rusya’nın gerçek inkılapçı hükümeti kabul edip, Bolşeviklerin yaptığı darbeyi kesinlikle kanun dışı ve kabul edilemez ilan etti. Kendisinin ayrıca “Rusya Müessisler Meclisi”nin hayata geçirilmesine kadar Kafkas dağlarının güneyinin idari organı olduğunu açıkladı. Ancak Rusya Müessisler Meclisi’nin Bolşevikler tarafından zorla dağıtılmasından sonra, Komiserlik kendisinin müstakilliği yönünde önemli adımlar atmak zorunda kaldı. “Seym” adı verilen ve kanun yapma gücü bulunan bir meclisi hayata geçirdi. Üstelik bu, kanun yapıcı bir meclisti. Bunlar, Maverâ-yı Kafkasya’nın bağımsızlığı yolunda atılmış önemli adımlardı. Bu federatif yapı içerisinde bulunan üç milletten birisi olan Kafkasya Ermenileri, Osmanlı idaresinde bulunan Ermenilere yönelik önemli düşüncelere sahiptiler ve hükümet içerisinde bunu sıkça dile getirerek, kendilerine taraftar bulmaya çalıştılar. Bu nedenle Gürcüleri zaman zaman yanlarına çekmeleri, aynı birlik içerisinde yer alan Azerilerin aşırı derecede tepkilerine yol açtı ve zaten “zorakî şartların meydana getirdiği” Komiserliğin, çok sağlam bir şekilde kurulamamasına zemin hazırladı.

Rusların zorunlu savaş şartları nedeniyle İttifak devletleriyle masaya oturmaları ve önce mütareke, sonra antlaşma imzalamak zorunda bulunmaları (Brest-Litovsk Mütareke ve Antlaşması), Maverâ-yı Kafkas Komiserliği’ni yeni ve radikal kararlar almaya mecbur etti. Onlar, Türkiye ile ister-istememez masaya oturmak zorunda kaldılar. Ancak Kafkas cephesindeki gelişmeler sadece bunlarla sınırlı değildi. Rusların mütarekelerle birlikte cepheyi terketmeye ve yerlerini bilinçli olarak “geçici bir şekilde Ermenilere bırakmaya” başlamaları, Ermenilerin “Büyük Ermenistan” düşüncesiyle hareket edip, Türk Doğu vilayetlerinde büyük bir kıyım hareketine girişmelerine yol açtı. Bu durum Türkiye’yi, Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ve sonra Brest-Litovsk Barışı ile kazandığı hakları, gerçekleştireceği ileri bir harekât ile geri almak mecburiyetinde bıraktı. Bu, Komiserlik ile Türkiye arasında yeni sorunları gündeme getirdi. Türkiye bir taraftan antlaşmaların kendisine sunduğu hakları almak için ileri harekâtına devam ediyor, bir taraftan da bu zor durum nedeniyle kendisiyle barış masasına oturmak zorunda kalan Maverâ-yı Kafkasya ile Rusya’nın da yokluğunu avantaja çevirebilmek amacıyla Trabzon’da

görüşmelere başlıyordu. Ama asıl ilginç yanı, Kafkasya'nın bu zor durumuna rağmen, Ermenilerin ısrar ve dayatmaları sonucunda, Türkiye ile Trabzon'da yapılacak müzakerelerde, amaçlarından birisinin “Türk Ermenistanı'na muhtariyet elde etmeye çalışmak” olduğu şeklindeki “talihsiz” açıklaması oldu. Üstelik bu sırada hata üstüne hata yapan Maverâ-yı Kafkas tarafı, bir de Brest-Litovsk Barışı'nın kendisi için kabul edilemez hükümler taşıdığını iddia ederek, kabulüne yanaşmadı. Bu tezatlar içinde boğulan Kafkas tarafı, Trabzon'daki görüşmelerde ciddi şekilde bocalama gösterdi. Bu yüzden Türkiye antlaşma hukukunu temin etmek amacıyla hem askerî olarak ileri harekâtını sürdürmek, hem diplomatik bir zafer kazanmak için görüşmeleri devam ettirmek kararı aldı. Kafkasya'nın bağımsızlığını kazanması, Rusya'ya karşı Türkiye'nin takip ettiği en önemli politikalardan birisiydi. Amaç Rusya ile ortak sınırın bulunmaması ve Rusya'nın daha kuzeylere itilmesi idi.

Tarafların bu “zorakî” şartlar altında gerçekleştirdikleri müzakerelerde doğal olarak bir ilerleme olmadı ama Türk ileri harekâtı oldukça avantajlı bir şekilde sürdürüldü. Özellikle “Türk Ermenistanı” hakkındaki talepleri, Komiserlik heyetini Trabzon'da tahmin ettiklerinden çok daha fazla zorluklar karşısında bıraktı. Bu sırada Türkiye'nin Komiserliği Rusya'dan ayırmaya çalışması da sun'î olarak kurulan bu teşkilata çok zor anlar yaşattı. Üç Sancak'tan birisi olan Batum'un Türkler tarafından ısrarlı talebiyle birlikte görüşmeler kesildi. Maverâ-yı Kafkasya Türkiye'ye, Ermenilerin de ısrarıyla resmen savaş ilanında bulundu, zaten tarafların fiili savaş durumu devam ediyordu. Ancak savaş sadece sekiz gün sürdü. Bu arada Batum da kaybedilmişti. Kafkas tarafı hem yeniden müzakere talebinde bulundu, hem Brest-Litovsk Barışı'nı kabul ve hem de bağımsızlık ilanını gerçekleştirmek zorunda kaldı. Türkiye, böyle bir gelişmeyi memnuniyetle kabul ve bu devletin bağımsızlığını ilk onaylayan ülke oldu. Ancak askerî harekât, Rusya'nın da yokluğunda muvaffakiyetle sürdürüldü. Batum'daki görüşmeler başladığında, Türkiye 1914 yılında savaştan önceki sınırlara ulaşmış, Üç Sancak'ı tamamen almış ve müteakiben 1877-78 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaşmaya başlamıştı. Bu yüzden Batum görüşmelerinde Kafkas tarafı Brest-Litovsk Barışı dairesinde yeni görüşmelere başlamak isteyince, Türk heyeti, bunun mümkün olmadığını, geçen süre zarfında uluslararası bir antlaşmanın kabul edilmemesi nedeniyle şartların çok değiştiğini ifade ederek, “dökülen Türk kanlarının bedeli olarak” yeni taleplerde bulundu. Karşı tarafın kıymetsiz tavizleri, yeni bir barışın önündeki engellerdi. Bu durum Komiserliği yeni ve ciddi sorunlarla karşı karşıya bıraktı

ve sadece 35 gün yaşamış olan bu federatif yapı dağıldı. Bunda Almanya'nın desteğini elde eden Gürcistan'ın büyük rolü olsa da başka sebepler de vardı. Neticede bu federatif yapıdan üç tane bağımsız devlet ortaya çıktı. Kurulan devletlerden birisi de 30 Mayıs 1918 tarihinde "bağımsızlığı ilan edilmek zorunda kalınan" Ermenistan Cumhuriyeti idi.

Batum Antlaşmalarından sonra Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında küçücük bir alana sıkıştırılan Ermeniler, böyle bir devletin kuruluşunu, "Büyük Ermenistan" düşüncesinin, "hayale dönüşmesi" olarak değerlendirdiler. Sınırları içerisine Kafkasya'daki Ermeni topraklarıyla birlikte Türk Doğu vilayetlerinin katılmasını başlıca hedef olarak gören Taşnak Ermenileri, mecburen "fedakarlık"ta bunuyorlardı. Ama onlara göre buna da mecburdular. Çünkü bunu gerçekleştirmemiş olsalardı, güya Ermenistan sahipsiz kalacak ve Türkiye tarafından yutulacaktı (!?). Bu suretle kendilerini kurtardıklarını düşünen Ermeniler, Batum Konferansı'nda Türkiye ile ayrı barış müzakerelerini sürdürdüler. Onlar, 4 Haziran'da Türkiye'nin neredeyse bütün isteklerini kabul edip, ayrı barış antlaşmaları imzalamak zorunda kaldılar. Ancak Türkiye bu sırada, özellikle Ermenistan sınırlarına dayanmış, 1877-1878 sınırlarını da aşmış, Osmanlı Devleti ile Rusya'nın 1828 yılındaki sınırlarına ulaşmış, daha da ilerisini zorlamaya başlamıştı. Bu, esasında Ermeniler için tam bir felaketti, ama başka şansları da yoktu, aksi taktirde eriyip gideceklerdi.

Bağımsızlık ilanından sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri ve Ermeni Millî Meclisi (Korhurd), bir süre Tiflis'te Gürcü hükümetinin misafiri olarak bulundular. Ancak tarafların kendi aralarındaki sınır ve nüfus problemleri nedeniyle, Ermeni hükümet daireleri Erivan'a taşınmak zorunda kaldı. Ancak Ermenistan'ı çok zor günler bekliyordu. Zira sınırları oldukça daralan Ermenistan; fakirlik, açlık ve sayıları oldukça fazla olan mülteciler sorunu ile uğraşmak zorundaydı. Üstelik Türkiye'nin Karakilise yönündeki askerî ilerleyişi sürüyor, böylece Gürcistan'la da sınırı kalmıyordu. Bu sıkıntılı günlerde Ermenistan Cumhuriyeti'nin yerine getirmesi gereken bir yükümlülük de Batum Antlaşmaları'yla ilgiliydi. Bu antlaşmaların bazı detayları ve taraflar arasında çözüme kavuşturulamayan bazı hususlar, yeniden masaya yatırılmalıydı. Zaten Ermenistan buna mecburdu da. Gelişen Türk ileri harekâtı karşısında bunu yavaşlatmak veya durdurmanın gerekliliği, Erivan hükümetinin bir an önce harekete geçmesini zorunlu kılıyordu. Gerçi, Türkiye bu sırada Bakû'yü kurtarmaya yönelik olarak hareket ediyor, Ermenistan'ın

tamamını işgal etmek veya Ermenileri tamamen yok etmek gibi bir düşünce asla taşımıyordu. Zaten böyle bir düşünce taşımış olsaydı, yaklaşık 10.000 km² büyüklüğünde bir devletçik hâline sokulmuş olan ve imkanları bulunmayan Ermenistan'ı işgal etmek Türkiye için zor olmayacaktı. Ama Türkiye'nin böyle bir amacı yoktu, O, Ermenistan konusunda istediklerini zaten elde etmişti. Türkiye, Ermenilerin sadece kendisi ile Azerbaycan Türkleri arasında sıkışmasını istiyor, konjonktürel olarak da bu sırada sadece Ermenistan'ın kuzeyinden, Bakû üzerine en kestirme yol olan Karakilise-Delican-Akstafa-Şamhor-Gence hattından doğu yönüne ilerlemek istiyordu. Bakû harekâtı için bu gerekliydi.

Batum Antlaşmalarından kalan meseleleri karara bağlama ve çözüme ulaştırma ve komşu iki ülke arasında daimi bir dostluğun temellerini atmak amacıyla olan Türk ve Ermeni tarafları, görüşme yeri olarak, Türk kontrolündeki Gümrü'de bir araya geldiler. Türk tarafını I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir Bey, Ermeni tarafını da tümen komutanlığı görevlerinde bulunmuş olan General Ter-Akopof temsil etmiştir. Taraflar arasında 17 Haziran ile 13 Temmuz 1918 tarihleri arasında yapılan toplantılar, yazışmalar ve şifahi görüşmeler sonucunda, toplam beş adet protokol imzalanmıştır. Gümrü'ye üstün ve galip taraf olarak giden Türkiye, oradaki müzakereleri diplomatik bir zafere dönüştürdü. Gümrü görüşmeleri, Ermenistan ile Türkiye arasında "iyi ilişkilerin de kurulabileceği"ni göstermesi bakımından önem arz etmiştir. Neticede bu protokollerle taraflar aralarındaki sorunları önemli ölçüde çözüme kavuşturdular. Burada başlayan iyi diyalog, tarafların başlangıçta iyi sayılabilecek ilişkiler kurmalarına da zemin hazırlamıştır. Öyle ki, Türkiye birkaç kez olmak kaydıyla, zor durumda bulunan Ermenistan Cumhuriyeti'ne hububat yardımında bulunmuştur. Ağustos ayından itibaren Ferik Mehmet Ali Paşa'nın kontrolünde bulunan Erivan siyasi ve askerî temsilciliğini kurmuştur ki, bu temsilcilik, taraflar arasında henüz konsolosluk ilişkilerinin bulunmadığı bir dönemde bu görevi ifa etmiştir. İlişkilere barışçı bir bakış açısıyla yaklaşan Mehmet Ali Paşa, çözümleri de aynı atmosferde aramıştır. Ancak bundan istediği sonucu tam olarak alamamıştır. Türkiye Gümrü müzakerelerini müteakiben birliklerini Gence tarafına geçirdikten sonra, Ermenistan'a karşı daha ılımlı bir politika izledi. Öyle ki, bir ara Gürcistan'la ilişkilerinde, Ermenileri tercih eder bir tavır takındı. Bu, eskiye oranla beklenmeyen bir davranış tarzıydı. Zira, özellikle Enver Paşa, o ana kadar Ermeniler konusunda hiç tereddütsüz daima Gürcülerin desteklenmesini

arzu ederken, bu dönemde o da Ermenileri kaybetmektense, hiç olmazsa Türkiye'nin kendilerini desteklediklerinin onlar tarafından bilinmesine önem vermeye başladı. Geçici de olsa bu politika bir süreliğine varlığını sürdürdü.

Ermeniler tarafından Türklere karşı gerçekleştirilen “mezalim”, daimi ilişkilerin kurulması önündeki en önemli engeldi. İlişkilerin “kanayan yarası” ve normalleşmemesinin en önemli sebebiydi. Bu mezalim özellikle 1917 yılı sonlarından itibaren yoğunlaşmaya başlamış, Ermeniler, bu “hastalıklı ruh hallerinden” bir türlü kurtulamamışlardı. Öyle ki, Batum görüşmelerinden ve antlaşmaların imzalanmasından sonra, bunu “Büyük Ermenistan rüyasının sonu” olarak kabul edenlerden birisi de meşhur Ermeni çetecisi ve Rusların generallik rütbesi verdikleri Antranik idi. Antranik bu barış dönemini de kana bulamaya muvaffak olarak, bilhassa Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinde yeni bir kıyım safhası başlattı. Bu durum, tarafların normal ilişkiler kuramamasındaki en önemli faktörlerden birisi oldu. Gerçi Ermenistan Cumhuriyeti Antranik'in kendisiyle ilişkisi olmadığını, antlaşmaları ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kabul etmediği için Ermeni ordusundan kovulduğunu ilan ve iddia etti ama tarafların ilişkileri hep devam etti, Antranik Ermenistan Cumhuriyeti tarafından sürekli desteklendi. Türk-Ermeni ilişkilerinin “kanayan yani” olmayı sürdürdü.

Brest-Litovsk Barışı'na göre Türkiye'nin yaptığı halk oylamasından sonra Üç Sancak arazisini ilhak etmesi, Maverâ-yı Kafkasya'da yeni sıkıntılar yaşamasına neden oldu. Türkiye'nin Kafkasya'dan asla vazgeçmediğini gören kendi müttefiki Almanya, 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak imzaladığı yeni bir mukavele ile, Türkiye'yi Kafkasya'da durdurabilmek amacıyla, bölgenin önemli bir kısmını Rusya'ya vaat etti. Bu vaadiyle bölgede kalmayı garantiledi ve Rusya'nın vaatleriyle Bakû petrollerinden ciddi şekilde pay aldı. Yani Almanya, petrol uğruna, Rusya'yı müttefiki Türkiye'ye tercih etmişti. Türkiye resmen satılmıştı. Ancak bütün bu gelişmelerin hepsi sözde kaldı. Tek gerçek; Kafkasya ile ilişkisi kalmayan Rusya'nın, Almanya vasıtasıyla tekrar bölgeyle bağlantı kurması ve İttifak devletlerinin savaşı mağlup olarak bitirdiklerine dair mütarekeleri imzalamasıydı. Almanya Kafkasya'yı kendi elleriyle Rusya'ya teslim etmişti, ama buna karşılık “bir damla petrol” elde etmeyi başaramamıştı.

Bu sırada Türk Ermenilerinin durumu da önem arzetti. Zira, Ermenistan'ın bu şekilde Türk kontrolünü ve üstünlüğünü kabul etmesinden sonra, onların

tavırlarının ne olacağı da merak konusuydu. İstanbul Konferansı ile birlikte bunun da mahiyeti anlatıldı ve genelleme yapılacak olursa, ilk anda korkulan olmadı. Bu dönem Ermeni basınının temsilcileri durumundaki gazeteler dikkatle incelendiğinde, Osmanlı Ermenileri'nin de son gelişmeleri tasvip ettiği ve Kafkasya Ermenilerinin Türkiye ile kurduğu diyalogdan memnun oldukları anlaşılıyor, daha doğrusu öyle zannediliyordu. İstanbul Konferansı'nda bunun güzel örnekleri görülmesine rağmen, mütarekeyle birlikte bunların da gerçekçi yaklaşımlar olmadığı anlaşıldı. Ermenilerin özellikle Türk sınır boyuna yönelik saldırıları ve içeriden de desteklenmeleri, bunun sahte bir tavır olduğunu göstermekte gecikmedi. Mütarekeden sonra taraflar arasında normal ilişkiler asla kurulamadı. 1919 yılının ilk günleri itibariyle Türkiye, Maverâ-yı Kafkasya'yı tamamen terk etmek zorunda kaldı ve tüm dikkatini mütareke sonrası kendi istiklâlini sağlamak uğruna harcamaya başladı. Bu süreç, Türk Millî Mücadelesi ve zaferin kazanılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla son bulacaktır.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı. Cilt I-II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Sarı, Mustafa. *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Selvi, Haluk. “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan.” İçinde *VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 459-473. Sakarya, 2007.

Selvi, Haluk. *Armenian Question: The First World War to the Treaty of Lausanne*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Şahin, Enis. “Bolşevik Hükümeti’nin Ermeni Siyaseti ve ‘Türk Ermenistanı’ Meselesi.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6 (1996): 29-45.

Şahin, Enis. “Hatisyan’ın Hatıralarını Okurken.” İçinde *Hatisyan 1930*, ed. Mehmet Arif Demirel, 297-376. Ankara: Son Çağ Yayınları, 2020.

Şahin, Enis. “Osmanlı Devleti’ni Ermenilerle İlgili Sevk ve İskân Kararına Yönelten Sebepler ve Bununla İlgili Bazı Düşünceler.” İçinde *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı: Tarih Uğrunda Bir Ömür*. Ankara, 2012.

Şahin, Enis. “Osmanlı’nın Unutulmuş Son Diploması Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918).” 77-98. Ankara, 2022.

Şahin, Enis. “Türkiye’nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918).” İçinde *Sekizinci Askeri Tarih Bildirileri Semineri I: XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. Ankara, 2003.

Şahin, Enis. *Diploması ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri, 1918*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.

Şahin, Enis. *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Vratzian, Simon. *Armenia and the Armenian Question*. Boston: Hairenik Press, 1943.

Zürcher, Werner. *Kaukasien 1918–1921*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1978.

TÜRKİYE-AZERBAYCAN- ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE YENİ JEOPOLİTİK DÖNEM

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*

Özet: Türkiye'nin jeopolitik önemi tarihin her döneminde dış politik gelişmelerde önemli bir faktör olmuştur. Bu bağlamda Sovyet sonrası dönemde bağımsızlıklarını yeni kazanan devletlerle olan ilişkilerin şekillenmesinde de Türkiye'nin jeopolitik konumu belirleyici bir etken olmuştur. Özellikle Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin şekillenmesinde gerek Türkiye'nin bu devletlerle olan coğrafî yakınlığı gerekse de jeopolitik gelişmeler kritik bir önem arz etmiştir. 44 günlük Karabağ Zaferi'nin ardından Güney Kafkasya'da yeni bir jeopolitik dönem başlamış, bu gelişmeler Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerinde de derin etkiler yaratmıştır. Bu çerçevede, 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttelik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" iki ülke ilişkilerini "stratejik müttelik" düzeyine taşımış; aynı zamanda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir normalleşme sürecinin önünü açmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye ve Ermenistan, ikili görüşmeleri yürütmek üzere özel temsilciler atamış; bu gelişme, Azerbaycan-Ermenistan ilişkileriyle eşgüdüm içinde ilerleyen bir sürecin parçası olmuştur. Karabağ Savaşı sonrasında Güney Kafkasya'da değişen jeopolitik dengeler, Türkiye'nin bölgedeki etkisini arttırmış ve dış politikasında da önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu çalışmada Türkiye'nin Karabağ Savaşı sonrası Güney Kafkasya politikasındaki dönüşüm, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Şuşa Beyannamesi'nin önemi, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinin dinamikleri, ABD ve Avrupa Birliği'nin bölgedeki gelişmelere yönelik tutumu genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ, Sovyetler Birliği, NATO, Türkiye.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi. ydbozkus@ankara.edu.tr.

Giriş

Kafkasya jeopolitiği tarihin her döneminde bölgesel ve küresel güçler açısından önemli bir konu olmuştur. Rusya açısından Kafkasya jeopolitiği Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olma özelliğinin yanı sıra Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısının olması sebebiyle de önem arz etmiştir. Bölge ayrıca Karadeniz, Boğazlar, Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalı'na inebilmesine olanak sağlaması açısından da önemlidir. Bu nedenle Kafkasya bölgesi tarihten günümüze daima Rusya'nın stratejik çıkarları açısından son derece önemli bir jeopolitik bölge olarak kabul edilir. Avrupa ve Asya isimlerinin kısaltılması olan Avrasya bölgesi, batıda Atlas Okyanusu'ndan başlayıp doğuda Çin Denizi ve Pasifik Okyanusu'na kadar devam eden bir kara kütesidir.¹ Bu bölgenin stratejik önemi Türkiye'nin jeopolitik konumuyla birlikte değerlendirildiğinde tarihten günümüze bu bölgede yaşanan mücadelelerin temel nedeni daha net anlaşılır. Bilindiği üzere Türkiye'nin jeopolitik konumu tarihin her döneminde farklı hususlarla da olsa daima dünya gündeminde yer edinerek hem bölgesel hem de küresel rekabette önemli bir yer tutmuştur. Gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde izlenen denge politikası ve devamı mahiyetindeki politikalar bugünün uluslararası ilişkilerini önemli oranda şekillendirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin kuruluştan itibaren dış politikasında belirlemiş olduğu ve erken Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün Türk dış politikasının temelini oluşturan "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesi bugün de büyük oranda hem Türkiye'nin komşu hem de diğer devletlerle olan ilişkilerinde temel prensip olarak uygulanmaktadır. Ancak Türkiye'nin jeopolitik konumu daima fırsatlarla birlikte jeopolitik riskleri de beraberinde getirmiştir. Erken cumhuriyet döneminde Gümrü, ardından Moskova ve Kars antlaşmalarıyla birlikte büyük oranda dostluk ve iyi komşuluk ilkeleri çerçevesinde şekillenen Türk-Sovyet ilişkileri iki savaş arası dönemde küresel ölçekte yaşanan gelişmelerle birlikte farklı bir yöne doğru evrilmeye başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde Sovyetlerin gerek Boğazlar gerekse de toprak talepleriyle birlikte iki taraf arasındaki ilişkilerin seyri farklı bir yöne doğru evrilmiştir. Soğuk Savaş döneminde bozulan ilişkiler beraberinde hem 1915 Olaylarının Erivan'da farklı bir konseptte anılmaya başlanmasına neden olmuş, hem de eş zamanlı olarak 1965'te Uruguay'ın 1915 Olayları ile ilgili simgesel niteliği olan bir karar almasına vesile olmuştur. Tüm bu gelişmeler Türk-Ermeni ilişkilerinin 1915 Olayları odaklı yeni bir sürece endeksli bir

1 Bülent Açıma ve Kübra Yenişen, "Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler," *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 20, no. 2 (2013): 133.

alana kaymasına ve aynı zamanda pek çok ülkede Türkiye aleyhinde bazı parlamento kararlarının alınmasına da sebebiyet vermiştir.²

Sovyetler Birliği'nin bu süreçte izlediği baskı politikası Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde yüzünü Batıya çevirmesinde önemli bir etki yaratmıştır. Bu süreçte gerek NATO'ya üyelik gerekse de alınan yardımlar aracılığıyla Türkiye Batı bloğuyla bütünleşme konusunda önemli adımlar atılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Türkiye bölgesel gelişmeleri etkileyen, yönlendiren ve dengeleyen bir unsur hâline gelmiştir. Eski Sovyet coğrafyası ve Doğu bloku ülkeleriyle çevrili olan Türkiye, Sovyet sonrası dönemde bölgede meydana gelen güç boşluğunu doldurma politikası konusunda ciddi adımlar atmaya çalışmıştır. Bu bağlamda gerek Özal dönemi gerekse de Demirel ve sonrasındaki dönemlerde izlenen politikalarda hem Kafkasya hem de Orta Asya'ya yönelik ciddi adımların temeli atılarak, bugün başta eski adıyla Türk Keneşi yeni adıyla Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olmak üzere pek çok uluslararası yapı aracılığıyla bölge ülkeleriyle ilişkilerini önemli bir aşamaya getirmeyi başarmıştır. Türkiye'nin son dönemlerde başta Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi (TÜRKPA) olmak üzere Türk İş Konseyi, Türk Akademisi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), TİKA vb. kuruluşlar aracılığıyla özellikle de Orta Asya Devletleri ile ilişkilerini önemli bir noktaya taşıdığı söylenebilir.³

Bu bağlamda uluslararası konjonktürde yaşanan pek çok gelişme beraberinde Türkiye'nin jeopolitik önemini daha da belirgin hale getirmiştir. Özellikle Orta Asya ve Kafkasya bölgesinin jeopolitik yapısı Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgenin doğalgaz ve petrol rezervleri bakımından da gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu vesileyle bölgesel ve küresel çapta Türkiye'nin de yer aldığı çok sayıda boru hattı projesi hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu noktada Azerbaycan ve Hazar petrolünün uluslararası pazarlara taşınması

2 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı (DADB), *Türk Diplomatik Arşivi Belgelerinde Millî Mücadele Diplomamız, 1919–1920*, haz. Mehmet Erdoğan (Ankara, 2023), Belge No. 1–65: “Ermenistan ile İlişkiler, Yıldız Deveci Bozkuş, “Kafkasya Tarihi, Jeopolitiği ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası,” içinde *21. Yüzyılda Kafkasya'nın Jeopolitiği: Küresel Rekabet ve İş Birliği*, ed. Yıldız Deveci Bozkuş (Ankara: Nobel Yayınları, 2025), 14–24.; Yıldız Deveci Bozkuş, “Parlamento Kararlarının Alındığı Dönemde İngiliz Basını (1982–2007),” Ermeni Araştırmaları 6, no. 58 (2017): 51–93.; Göktürk Tüysüzoğlu, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Stratejisi,” içinde *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2018), 3–19.

3 Tüysüzoğlu, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Stratejisi,” içinde *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti* s.16-17.

noktasında Türkiye'nin ve bölgenin jeopolitik önemi daha da artmıştır.⁴ Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı gibi projeler Türkistan ve Kafkasya'daki doğalgaz kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılmasında giderek daha da kritik bir öneme sahip olmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu projeler Avrupa'nın Rusya'ya enerji konusundaki bağımlılığının da azalmasına vesile olmuştur.⁵ Bu nedenle ABD ve AB üyesi ülkeler bu projeleri destekleyerek bir yandan Rusya'nın post Sovyet coğrafyadaki etkisini azaltırken aynı zamanda bölgeyi yeni bir jeopolitik rekabet alanına da dönüştürmeye başlamışlardır. Rusya ise bu gelişmeleri, Batı'nın enerji ve doğal gaz boru hatları projeleri aracılığıyla bölgeyi Rusya'dan uzaklaştırma girişimi olarak değerlendirmiştir. İran da benzer şekilde bu adımları kendisinin bölgedeki etkisinin azaltılması girişimi olarak değerlendirmiştir. Ortadoğu ve Hazar havzasındaki hidrokarbon rezervlerinin Rusya dışındaki güzergâhlardan Avrupa Birliği'ne taşınmasında kilit rol üstlenen Türkiye ise, ortaya çıkan koridorlar rekabetinde benzersiz bir konuma sahip olduğundan ortaya çıkan bu yeni konjonktürde adeta yıldızı parlayan bir aktöre dönüşmüştür.⁶ Zira Orta Asya ve Kafkasya'da Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni konjonktürde özellikle de bölgenin öneminin çok daha belirgin bir hale gelmesi Türkiye'nin de bölge ile tarihi ve kültürel bağları olan bir devlet olarak önemli adımlar atmasının önünü açmıştır. Post Sovyet coğrafyada hem Sovyetlerden boşalan alanın doldurulması hem de bu alanda hangi devletlerin politikalarının etkili olacağı bölgenin ciddi bir rekabet alanına dönüşmesine de neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle Güney Kafkasya'nın hem doğu hem de batının bir kesişme noktasında yer alması nedeniyle bu coğrafyanın bölgesel ve küresel güçlerin adeta yeni bir rekabet alanına dönüştüğü söylenebilir.⁷

Sovyetlerin dağılması uluslararası sistemde yeni bir jeopolitik düzenin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan yeni devletler ve bu devletler arasındaki ilişkilerin mahiyeti de Batı dünyasının yakından takip ettiği hususlar arasında yer almıştır. Türk tarihi ve kimliği açısından özel bir yere

4 Soyalp Tamçelik, "Türkiye'nin Kafkasya'ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi," içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi (Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021), 630–631.

5 Tamçelik, "Türkiye'nin Kafkasya'ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi," 631.

6 Tamçelik, "Türkiye'nin Kafkasya'ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi," 631-632.

7 Raşid Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e: Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri, 1925–1945* (İstanbul: Truva Yayınları, 2016); Gözde Somel, "Soviet Policy Towards Turkey 1920–1923" (PhD diss., Middle East Technical University, 2016).

sahip olan Türk Cumhuriyetleri bu bağlamda önemli bir coğrafya olmuştur. Bağımsızlıklarını yeni kazanan bu devletler, ortaya çıkan bu yeni jeopolitik dönemde siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda kendilerini uluslararası sistemde konumlandırma ve karşılıklı iş birliği ağlarını güçlendirmeye özel bir önem atfetmişlerdir.⁸ Bu bağlamda Sovyet sonrası dönemde yaşanan bölgesel gelişmeler Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini de önemli oranda etkilemiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ve Erivan'ı ilk tanıyan devletlerden biri olan Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri kısa süreliğine de olsa olumlu bir seyir izlemiştir. Ancak daha sonrasında Karabağ'ın işgali ve Ermenistan yönetiminin bu işgal süreciyle birlikte başlayan uzlaşmaz tavrı Güney Kafkasya'da bölgenin uzun süre istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Batının ve Avrupa Birliğine üye devletlerin de yüzünü Güney Kafkasya'ya çevirmesine neden olmuştur. Bu yeni jeopolitik durum aynı zamanda bölgeyi yeni bir rekabet alanına da dönüştürmüştür. Bir yanda ABD tarafından Ermenistan'ın NATO'ya üyeliği çağrılarını yapılırken, diğer yandan ise AB'ye üye ülkeler ise Ermenistan'ın AB'ye üyelik konusunu gündeme getirmeye başlamışlardır. Bu durum Güney Kafkasya'da yaşanan jeopolitik rekabetin sadece Doğu ile Batı dünyası arasında değil aynı zamanda ABD ile AB'ye üye ülkeler arasında da bir fikir ayrılığı ile rekabetin yaşandığını ortaya koymuştur.

Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Uzun tarihi, etnik, kültürel ve dini bağlara sahip Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temelleri, 20. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Türkiye'si ile Azerbaycan arasında inşa edilen güçlü siyasi ve kültürel köprü çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde, 1905 Hürriyet Manifestosu'nun yarattığı özgürlükçü atmosfer sayesinde aydınlar, kültür ve sanat insanları İstanbul ile Bakü arasında güçlü bir iletişim kurmuş; hatta Kazan ve Kahire gibi merkezleri de kapsayan, günümüzde dahi örnek alınması gereken bir kültürel etkileşim süreci başlatmıştır.⁹

8 Yıldız Deveci Bozkuş, "Türk Devletleri Teşkilatı'nda Yumuşak Güç Unsurları ve Bölgesel Dayanışma Dinamikleri: Gebele Zirvesi Üzerine Bir Değerlendirme," *Dış Bakış: Türkün Gözünden Dış Politika* 2, no. 10: 18-32.

9 Ali Erol, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik Şiari ve 20. yy Başlarında Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Kültürel Münasebetler," içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi (Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021), 401.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulan Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi ilişkiler, 1920'li yıllarda başlayan süreçle birlikte uzun yıllar Sovyet Rusya'nın gölgesinde şekillenmiştir.¹⁰ Bağımsızlık sonrası dönemde Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri, Azerbaycan üzerindeki Rus etkisi nedeniyle uzun süre sınırlı kalmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni bir aşamaya girmiştir. Sovyet sonrası dönemde Türkiye'nin hem Azerbaycan'la hem de Güney Kafkasya'daki diğer devletlerle ilişkileri farklı bir doğrultuda gelişmeye başlamıştır. Zira bu dönem, bölgede belirgin bir güç boşluğunun ortaya çıktığı bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesinin ardından 9 Kasım 1991'de tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de kurulmuş ve Bakü'de Başkonsolosluk olarak görev yapmakta olan temsilcilik Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Azerbaycan'da ayrıca Nahçıvan ve Gence Başkonsoloslukları faaliyet göstermeye başlamış olup, Azerbaycan'ın ise Ankara'daki Büyükelçiliğinin yanı sıra İstanbul ve Kars'ta Başkonsoloslukları faaliyet göstermeye başlamıştır.¹¹ Böylece Sovyet sonrası dönemde temelleri atılan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri karşılıklı diplomatik temaslarla günümüze kadar devam etmiştir.

SSCB'nin dağılmasının ardından Güney Kafkasya'da Rus askerî düzeni etkisini uzun süre devam ettirse de topraklarının bir kısmı işgal altında bulunan Azerbaycan, Ermenistan karşısında farklı bir askerî yapılanmaya ihtiyaç duymuştur. Bu anlayışıyla zaman içerisinde Rus askerî disiplininin uzaklaşan Azerbaycan yeni süreçte Türkiye'nin askerî sistemini model almaya başlamıştır. Bu bağlamda Azerbaycan, ordu reformlarını bu doğrultuda gerçekleştirerek Türkiye'nin askerî okullarında eğitim görmek üzere Azerbaycanlı öğrencileri göndermiştir. Bu öğrencilerin Türkiye'de kazandıkları tecrübeler iki ülke arasında düzenlenen ortak askerî tatbikatlar aracılığıyla zaman zaman kamuoyuna da yansımıştır. Böylece Türkiye'de kazanılan bu askerî deneyim Azerbaycan ordusunu Güney Kafkasya'nın en güçlü ordularından birine dönüştürmüştür. Böylece Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'da NATO askerî sistemini uygulayan ilk ülke konumuna gelmesi,

10 "Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Cumhuriyetindeki Büyükelçiliği," "İki Taraflı İlişkiler Hakkında."

11 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri."

2020 Karabağ Savaşı'nda bu sistemi sahada başarıyla uygulaması topraklarını işgalden kurtarmasında kilit bir rol oynamıştır. Bu çerçevede Azerbaycan'ın bölgede elde ettiği söz konusu askerî başarı, diğer Türk devletleri açısından da dikkate değer bir örnek teşkil etmiştir.¹²

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci ile toprak bütünlüğüne yönelik tehditleri bertaraf etme adımları eşzamanlı ilerlemiştir.¹³ Bu durumun ister istemez ülkenin siyasi, ekonomik ve jeopolitik yapısı üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkilerine bakıldığında iki ülke ilişkilerinin temelinde tarihi “tek millet, iki devlet” şiarı etrafında şekillendiği görülür. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali ve sonrasında bölgede izlediği politikalar Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişkilerini dondurduğu ve Azerbaycan'la dayanışma içerisinde hareket ettiği bir dönem olmuştur. Daha sonraki süreçte özellikle de Karabağ topraklarının işgal altında olduğu otuz yıllık süreçte neredeyse Türkiye dışında hiçbir devlet veya kurum-kuruluş tarafından sorunun kalıcı bir biçimde çözümü konusunda net bir tavır ortaya konmazken, Türkiye bu sorunu her mecrada dile getirmeye devam etmiş ve Azerbaycan ile büyük bir dayanışma içerisinde hareket etmiştir. Bu nedenle Azerbaycan topraklarındaki otuz yıllık işgalin sonlandırılması sürecinde Türkiye'nin rolü iki ülke ilişkileri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Böylece Karabağ savaşında Türkiye'nin Azerbaycan'a sağladığı destekle ilişkiler yepyeni bir mertebeye taşınmıştır. Karabağ savaşının ardından Türkiye-Azerbaycan ilişkileri imzalanan Şuşa Beyannamesi ile “stratejik müttefiklik” mertebesine ulaşmıştır. Bu beyanname kapsamında iki ülke ilişkileri stratejik ortaklık çerçevesinde savunmadan ticarete, eğitimden kültüre, ulaşımdan kalkınmaya pek çok konuyu içeren çok boyutlu bir aşamaya ulaşmıştır. Şuşa Beyannamesi içerdiği konuların çeşitliliği ve iş birliği temaları bakımından ve mutabakata varılan konuların hızlıca hayata geçirilmesi bağlamında iki ülke ilişkilerini ileri bir seviyeye taşıyan bir antlaşma niteliği de taşımaktadır. Beyanname aynı zamanda bölgesel ve küresel ölçekte etkileri olan bir mahiyet de taşıdığı için bölgesel ve küresel çapta da etkileri olan bir beyanname olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle Beyannamenin stratejik, jeopolitik ve jeoekonomik önemi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin hem çok katmanlı bir boyutta ilerlemesini hem de

12 Ramin Sadık, “Türk Ülkeleri Arasında Ortak Askeri Yapılanma Fikrinin Stratejik Önemi Üzerine Bir Değerlendirme,” *Dış Bakış: Türkün Gözünden Dış Politika* 2, no. 10: 38–43.

13 Araz Aslanlı, “Karabağ Sorununda Çözumsuzlüğün Nedenleri ve Sonuçları,” içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi (Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021), 237

Güney Kafkasya’da huzur, barış ve istikrarın yerleşmesine önemli bir katkı da sağlamıştır.¹⁴

Şuşa Beyannamesinin imzalanması sonrası Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakınlaşma bölgesel dinamikleri de önemli oranda etkilemiştir. Böylece yeni jeopolitik dönemde Azerbaycan-Ermenistan ilişkileriyle eşgüdümlü olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de bir normalleşme süreci başlamıştır. Bu durum Güney Kafkasya’daki sorunların çözümünün aslında bölgesel kalıcı barışın önünü de açtığını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Batı dünyasının özellikle de ABD ve AB’ye üye ülkelerin bölge üzerinden kendi aralarındaki rekabetin de Türkiye-Azerbaycan -Ermenistan ilişkilerini etkilediği görülmektedir. Önceleri bu üç bölge ülkesinin katılımıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılan sorunlar hızlıca küresel meselelere dönüşmüştür. Bu bağlamda gündemdeki Zengezur Koridoru da böylece ABD Başkanı Donald Trump’ın ev sahipliğinde tarafların bir araya gelerek Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın katılımıyla Washington’da bir barış deklarasyonu imzalamasıyla farklı bir yola doğru evrilmiştir. Antlaşmayla Ermenistan ve Azerbaycan, aralarındaki çatışmaların durdurulmasını, ticari ve diplomatik ilişkilerin başlatılmasını ve iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duymaları taahhüt edilmiştir. Aliyev ve Paşinyan’ın Trump’ı bu girişimi nedeniyle Nobel Barış Ödülü’ne aday gösterecekleri dahi ifade etmeleri bölgesel meselenin nasıl küresel bir ölçekte etki yarattığını da ortaya koymuştur. Ayrıca bu mutabakat hem AB’nin devre dışı bırakıldığı hem de Rusya ve İran’a yönelik bazı mesajların verildiği bir antlaşma olarak da öne çıkmıştır.¹⁵

Yeni dönemde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Şuşa Beyannamesinin yanı sıra Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üzerinden de önemli bir aşamaya gelmiş bulunmaktadır. Bu bağlamda TDT bünyesinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ne (KKTC) 11 Kasım 2022 tarihinde Özbekistan-Semerkant’ta düzenlenen 9. zirvede gözlemci devlet statüsü verilmesiyle birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir mesafe kat edilmiştir. KKTC’nin Türkiye Cumhuriyeti dışında hiçbir ülke tarafından tanınmamasına rağmen TDT’ye gözlemci üye olması, diğer Türk devletleri ve dünya devletleri tarafından tanınması yolunda önemli bir adım olmuştur. Bu durum, KKTC’nin hem

14 Yıldız Deveci Bozkuş, “Şuşa Beyannamesi’nin 4. Yılı: Güney Kafkasya’nın önemi artıyor”, *Anadolu Ajansı*, 15.06.2025.

15 Yıldız Deveci Bozkuş, “Zengezur Koridoru’ndan Trump Rotası’na Güney Kafkasya’da yeni bir dönem başlıyor”, *Fikir Turu*, Ağustos 2025.

Türk Dünyası hem de dünya devletleri içinde kendini yalnız hissetmesinin de ortadan kalkmasında önemli bir adım olmuştur. TDT kurucu ülkeleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından üye ülkeler arasında birlik, beraberlik, bölgesel işbirliği ve ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmeyi sağlayan önemli bir kuruluş olup ortak ekonomik, askerî, siyasi, kültürel ve dil gibi paydalar etrafında birleşerek emin adımlarla her geçen gün daha da genişleyen bir yapıdır.¹⁶ Bu nedenle yeni jeopolitik dönemde Türkiye'nin Güney Kafkasya'nın yanı sıra Türk Dünyasına yönelik izlediği politikaların da Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ile ilişkilerde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira bu politikaların bölgesel ve küresel alanda keşiştiği önemli hususların bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

Görüldüğü üzere Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Karabağ topraklarının işgalden kurtarılmasıyla birlikte yepyeni bir evreye taşınmış ve daha da güçlenmiştir. Bu yeni dönem beraberinde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde olduğu gibi Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri bağlamından da önemli bir sürecin kapılarını aralamıştır. Bu bağlamda Güney Kafkasya'da Rusya'nın Ukrayna Savaşı, Batı ile ilişkiler ve Suriye'deki gelişmeler nedeniyle etkisinin azaldığı bir döneme denk gelmiştir. Türkiye'nin ise bölge ülkeleri ile ilişkilerinin Ermenistan örneğinde olduğu üzere normalleştirdiği ve Azerbaycan örneğinde ise stratejik müttefikliğe taşındığı bir aşamaya denk gelmiştir. Bu gelişmeler bölgesel olduğu kadar küresel ölçekte de önemli bir etki yaratmış olup bölgenin jeopolitik yapısının değişmesinde kritik bir önem arz etmiştir. Özellikle Karabağ sorunun çözümü ve ardından gündeme gelen Zengezur Koridorunun hayata geçirilme çabaları beraberinde Türkiye'nin hem Güney Kafkasya hem Orta Asya politikalarının yeniden şekillenmesinde kritik bir etki yaratmıştır. Uluslararası konjonktürde tam da Ukrayna savaşı nedeniyle enerji tedariki konusunda ortaya çıkan güvenli rota arayışları bağlamında Türkiye'nin jeopolitik önemi giderek daha da belirgin bir hal almıştır.

16 Naciye Solmaz Keşikçi ve Ömer Faruk Karaman, "Türk Devletleri Teşkilatı ve Üyelerin Katılım Süreçleri: KKTC ve Türkmenistan Gözlemci Üyeleri," *GAB Akademi* 3, no. 2 (2023): 11–27.



Türkiye'nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası¹⁷

Bu bağlamda Türkiye'nin küresel ölçekte koridorlar üzerinden de önemi giderek artmaktadır. Özellikle Orta Orta Koridor, tarihi İpek Yolu'nun modern bir devamı olarak Çin'den başlayıp Orta Asya, Hazar Denizi geçişi, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye, oradan da Avrupa'ya uzanan önemli bir ticaret ve ulaşım hattı olarak öne çıkmaktadır. Hazar geçişinde Bakü/Alat, Aktau/Kuryk ve Türkmenbaşı limanları da kullanılmaktadır. Avrupa'ya giden Çin menşeli konteynerlerin büyük çoğunluğu hâlâ denizyoluyla taşınsa da Orta Koridor özellikle denize kıyısı olmayan ülkeler için stratejik bir alternatif sunmakta, bu da Türkiye'nin jeopolitik öneminin tarihte olduğu gibi bugün de büyük bir önem arz ettiğini göstermektedir. Kuzey Koridoruna göre daha hızlı, ekonomik, güvenli, 2.000 km daha kısa ve iklim açısından daha elverişli olan bu hat, Çin–Avrupa arasındaki taşıma süresini 18 güne kadar düşürmektedir. Türkiye'nin liman bağlantıları sayesinde Asya yüklerinin Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Akdeniz'e ulaştırılmasında da önemli fırsatlar yaratmaktadır.¹⁸ Bu da Türkiye ve Azerbaycan'ın Hazar'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafya da koridorlar aracılığıyla da stratejik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymakta ve iki ülke ilişkilerinin koridorlar bağlamında da büyük bir önem arz ettiğini göstermektedir.

17 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası."

18 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası."

Bilindiği üzere Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde her iki devletin jeopolitik yapısı ve konumu büyük bir önem arz etmektedir. Daha önceki dönemlerde hayata geçirilen Demiryolu projeleri de bu bağlamda her iki ülkenin konumunun önemini ortaya koymaktadır. Örneğin Bakü–Tiflis–Kars (BTK) Demiryolu, 30 Ekim 2017’de hizmete girerek Orta Koridor’un stratejik bir bölümünü tamamlamış ve Çin–Avrupa arasındaki kesintisiz ticaret için yeni bir hat oluşturmuştur. Ayrıca Orta Koridor’un tamamlayıcı unsurları olarak Marmaray, Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Avrasya Tüneli, İstanbul Havalimanı ve 1915 Çanakkale Köprüsü gibi büyük projelerin hayata geçirilmiş olunması da bu sürecin önemli bileşenleri olmuştur. Hızlı tren hatları ve yeni liman projeleri dahil olmak üzere bağlantısallığı güçlendirmeye yönelik çalışmaların halen devam etmesi de her iki ülkenin konumunun stratejik önemini göstermektedir. Orta Koridor’un etkin kullanımı Türkiye’nin öncelikleri arasında olup, bölge ülkeleri için de ticaret, lojistik ve ekonomik iş birliği fırsatları yaratmaktadır. Bu hat üzerindeki limanlarda lojistik merkezler ve serbest ticaret bölgeleri kurulması da Trans Hazar iş birliğini güçlendirmektedir. Bu da özellikle Hazar’daki enerji kaynakları göz önünde bulundurulduğunda Türkiye ve Azerbaycan’ın hem Orta Koridor hem de diğer projeler bağlamındaki jeopolitik ve stratejik önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede, Türkiye’nin bağlantısallık vizyonunun tanıtılması amacıyla Küresel Ulaştırma Koridorları Forumunun İstanbul’da gerçekleştirilmesi oldukça önemli bir adımdır. Dünya Bankası destekli olarak 27–29 Haziran 2025’te düzenlenen forumda 24 panel yapılmış, 12 mutabakat zaptı imzalanmış, geniş katılımlı bir fuar kurularak 80 ülkeden 37 bakan ve 3500’den fazla katılımcı yer almıştır. Tüm bu gelişmeler yeni jeopolitik dönemde Türkiye’nin hem bölgesel hem de küresel çapta artan önemini ortaya koyan önemli adımlar olmuştur.¹⁹

Sonuç olarak iki devlet arasındaki ilişkilerin daha da güçlendirilmesi ve geliştirilmesi, Türkiye–Azerbaycan dış politikasının temel bileşenlerinden biridir. Mustafa Kemal Atatürk’ün “Azerbaycan’ın sevinci sevincimiz, kederi kederimizdir” sözü ile Azerbaycan’ın Ulusal Lideri Haydar Aliyev’in “tek millet, iki devlet” anlayışı, bu kapsamda iki ülke ilişkilerinin temel şiarı olarak günümüzde de önemini korumakta ve iki ülkenin ilişkilerinin şekillenmesine ışık tutmaktadır.²⁰

19 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye’nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası.”

20 Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Cumhuriyetindeki Büyükelçiliği, “İki Taraflı İlişkiler Hakkında.”

Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye- Ermenistan İlişkileri

Türkiye'nin doğudaki önemli komşularından biri olan Ermenistan ile ilişkilerinin temelleri çok eski dönemlere dayanır ancak iki ülke arasındaki sorunlar nedeniyle genellikle bu ilişkiler büyük oranda sorunlar çerçevesinde gelişmiştir. Bu sorunlar arasında ilk sırada 1915 Olayları yer alır. 1915 Olaylarıyla ilgili konular Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin yanı sıra Türkiye'nin diğer devletlerle olan ilişkilerinde de önemli bir sorun olarak yer alır. 1918 yılında ilk kez bağımsızlığını kazanan Ermenistan bu dönemde 1918-1920 yılları arasında Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti adıyla tarih sahnesine çıkan kısa ömürlü bir devlet olmuştur.²¹ Daha sonra ise 1920-1991 dönemlerinde Sovyetler Birliği hâkimiyetinde kalan Ermenistan ile Türkiye'nin ilişkileri Sovyetler üzerinden yürütülmüştür. Türkiye Sovyet sonrası dönemde Kafkasya politikası bağlamında Karabağ, Güney Osetya ve Abazya sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve bölgedeki etkinliğini giderek arttırmıştır. Karabağ'ın işgali karşısında Azerbaycan'ı destekleyerek Ermenistan'la sınırlarını kapatması Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında önemli bir etki yaratmıştır.²²

1991'de yeniden bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ın ilk Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan olmuş ve 1991-1998 yılları arasında bu görevde bulunmuştur. Ter-Petrosyan döneminde Türkiye ile ilişkiler haleflerine kıyasla daha olumlu bir seyir izlese de bu süreçte de Türkiye ile ilişkilerde çeşitli sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Ter Petrosyan'dan sonra Devlet Başkanlığı koltuğuna oturan Robert Koçaryan ve ardından gelen Serzh Sarkisyan'ın Devlet Başkanlığı dönemlerinde de Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme adımları konusunda önemli adımlar atılmış ancak bir ilerleme sağlanamamıştır.²³ Zira bu dönemde başta diplomatik protokollerin imzalanması ve futbol diplomasisi gibi normalleşme adımları atılmış olsa da diplomatik ilişkiler bir türlü kurulamamıştır. Bu süreçte taraflar pek çok kez masaya oturmuş ancak normalleşme sürecinde devamlı araçların olması barışı ve normalleşmeyi geciktirmiştir. Bu bağlamda uzun bir tarihi geçmişi olan Türk-Ermeni ilişkilerinden farklı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin yakın döneminin temellerinin atılmasında Sovyetler Birliğinin dağılması önemli bir

21 Önder Duman, *Birinci Dünya Savaşı*, Ankara 2025, TTK Yayınları, s.94-95.

22 Tamçelik, "Türkiye'nin Kafkasya'ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi," 611.

23 M. Serdar Palabıyık ve Yıldız Deveci Bozkuş, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009)," içinde *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, 2. bs., der. Ömer Engin Lütem (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009), 255-256.

kırılma noktası olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye Ermenistan'la ilişkilerin normalleştirilmesine özel bir önem atfetmiştir. Ermenistan'ın henüz bağımsızlığını ilan etmeden önce Türkiye, Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ı ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda görevlendirmiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemde Erivan'a en üst düzeyde bir ziyaret gerçekleştiren Vural'ın ardından Türkiye 16 Aralık 1991'de hiçbir ön koşul olmadan Ermenistan'ı tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur. Sonrasında ise Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan'ı 1992'de imzalanan Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü'ne (KEİ) kurucu üye olarak davet etmiştir.²⁴ Bu adımlar aslında Türkiye'nin doğu komşusuna yönelik izlediği barışçıl bir politikanın tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Zira Sovyet sonrası dönemde neredeyse göreve gelen her Devlet Başkanı döneminde ilişkilerin kurulması, Ortak Tarihçiler Komisyonunun oluşturulması, Diplomatik Protokollerin imzalanması, Futbol Diplomasisi, Mektup Diplomasisi ve daha pek çok önemli adım atılmış olsa da bir ilerleme kaydedilememiştir. Gerek Ermeni diasporası gerekse de ülkedeki aşırı milliyetçi bazı kesimlerin bu konudaki tutumu ile küresel güçlerin politikaları Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi önündeki en büyük engelleri oluşturmuştur.

Ermenistan'da 2018'de göreve gelen Nikol Paşinyan döneminde ise Ermenistan'ın kaderi bağlamında adeta yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Paşinyan'ın seleflerinden farklı olarak izlediği politikalar Karabağ yenilgisine rağmen yeniden seçilmesine ve halkın ciddi oranda desteğini kazanmasına vesile olmuştur. Paşinyan'ın "Rusya'ya bağımlılık stratejik bir hataydı" söylemi ile Rusya'dan kopuşun başladığı Ermenistan için Paşinyan dönemiyle birlikte hem Batı ile bütünleşme hem de Türkiye ile normalleşme konusunda yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda Paşinyan döneminde gerek Karabağ konusunda gerekse de küresel gelişmelerle birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda önemli adımlar atılmıştır. Özellikle de Karabağ topraklarının işgalden kurtarılmasıyla birlikte hem Türkiye-Ermenistan hem de Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi eşgüdüm içerisinde ilerlemiştir. Bu bağlamda Türkiye ve Ermenistan'ın atamış olduğu özel temsilciler ve bu temsilcilerin gerçekleştirdiği görüşmeler ilişkilerin normalleşme sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca Ermenistan Devlet Başkanı olarak Paşinyan'ın Türkiye'ye yapmış olduğu resmi ziyaret de yıllar sonra gerçekleştirilmiş olan önemli bir üst düzey görüşme bağlamında büyük

24 Bülent Şener, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri," içinde *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti*, ed. Göktürk Tüysüzöğlü ve Arda Özkan (Ankara: Detay Yayıncılık, 2018), 63.

bir yankı uyandırmıştır. Yine her yıl Türkiye ev sahipliğinde düzenlenen Antalya Diplomasi Forumu marjında Türkiye'nin davetine Dışişleri Bakanlığı düzeyinde icabet edilmesi, burada diğer Güney Kafkas Devletleri temsilcileriyle ortak toplantılarda yer alınması da ilişkilerin normalleşme süreci bağlamında önemli adımlar arasında yer almıştır.

Paşinyan döneminde Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerde yeni bir dönemin başlamasında Karabağ topraklarının işgalden kurtarılmasının yanı sıra küresel gelişmelerin de önemli bir payı olmuştur. Bu bağlamda Ukrayna savaşı bölgesel ve küresel rekabetin daha da ilerlemesine neden olmuştur. Ayrıca Suriye'deki gelişmeler nedeniyle Rusya'nın konumu, Doğu -Batı kutuplaşması nedeniyle ortaya çıkan ve bir tarafta ABD-AB ülkeleri ile diğer tarafta Rusya-Çin-İran bloğu arasındaki rekabet de Güney Kafkas devletlerinin politikalarını önemli oranda şekillendirmiştir.



Rusya da dahil olmak üzere rakipler, ABD'nin jeopolitik açıdan önemli Güney Kafkasya altyapı projesinde aniden söz sahibi olmasından ciddi şekilde rahatsız oldular.²⁵

25 Emil Avdalani, "Trump's Road TRIPP Delivers a Deal", <https://cepa.org/article/trumps-road-tripp-delivers-a-peace-deal/>

Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Jeopolitik Dönem

Paşinyan döneminde Ermenistan'da Azerbaycan'la ilişkilerin normalleşmesi konusunda da ciddi adımlar atılmıştır. Son olarak Uluslararası Barış ve Refah İçin Trump Rotası (TRIPP) adlı girişimle ABD'de bir araya gelen Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Paşinyan, ABD Başkanı Donald Trump'ın ev sahipliğinde 8 Ağustos'ta Beyaz Saray'da 3'lü bir zirve gerçekleştirmiştir. Azerbaycan'ın ana karası ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında engelsiz bağlantıyı sağlayacak olan Trump Rotası (Uluslararası Barış ve Refah İçin Bir Yol -Trump Route: A Road for International Peace and Prosperity) antlaşması adeta Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri açısından tarihi bir zirve olmuştur.²⁶



Ermenistan ve Türkiye, Gümrü-Kars demiryolunun onarımı ve yeniden faaliyete geçirilmesine yönelik teknik görüşmelerin ikinci turunu gerçekleştirdi.²⁷

26 Ruslan Rehimov, "Ermenistan Başbakanı Paşinyan: TRIPP İçin Ortak Ermeni-Amerikan Şirketi Kurulacak," *Anadolu Ajansı*, 14 Kasım 2025.

27 "Armenia and Turkey Discussed the Rehabilitation of the Gyumri-Kars Railway," <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/59403>.

Karabağ Savaşı'nın Güney Kafkasya'daki Yansımaları

Karabağ sorunu 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında yaşanan gelişmeler sonucu orta çıkmış bir meseledir. İşgal döneminde Azerbaycan'a ait tarihi, dini ve kültürel eserler, ayrıca tarihi ve yeni döneme ait mezarlıklar bölgeyi işgal eden Ermenistan tarafından tahrip edilmiştir. Özellikle Hocalı'da yaşananlar Azerbaycanlıların üzerinde ağır psikolojik etkilere neden olmuştur. Karabağ sorununun bugüne kadar çözümsüz kalmasında Kafkasya bölgesi üzerinde yürütülen jeopolitik mücadelenin de önemli bir payı olmuştur. Başta AGİT Minsk Grubu olmak üzere arabuluculuk görevi üstlenen kuruluşların ve diğer uluslararası kuruluşların gerekli sorumluluklarını yerine getirmemeleri de konunun uzun yıllar çözümsüz olarak kalmasında önemli bir etken olmuştur.²⁸

Otuz yıllık işgalin ardından Karabağ savaşıyla birlikte işgal altındaki Azerbaycan topraklarının azad edilmesi bölgedeki tüm dengeleri temelden değiştirmiştir. Karabağ'ın özgürleşmesinin Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde olduğu üzere Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde de önemli oranda etkileri olmuş ve bölge yeniden şekillenmiştir. Güney Kafkasya'da yaşanan gelişmeler küresel ölçekte yaşanan gelişmelerle birlikte yeni jeopolitik dönemde başta Batılı devletler olmak üzere tüm dünyanın yüzünü bu bölgeye çevirmesine ve bölgenin jeopolitik öneminin daha da artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Rusya-Ukrayna savaşının küresel koridorlar üzerindeki olumsuz etkileri AB ülkelerini alternatif bir rota arayışına yönlendirmiştir. Bu gelişmeler ise Güney Kafkasya'daki jeopolitik dengeleri etkilemiştir. Bu nedenle yeni jeopolitik dönemde küresel ölçekte yaşanan gelişmeler Türkiye'nin ve Güney Kafkas devletlerinin Avrasya ve Avrupa'daki uluslararası konumunu ve jeopolitik önemini de önemli oranda artırmıştır.²⁹

Güney Kafkasya bölgesi daima Türkiye'nin ulusal güvenliği bakımından stratejik öneme sahip bir bölge olmuştur. Bu nedenle Türkiye 2008 yılında Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan savaş döneminde bölgeye kalıcı barışın getirilmesi için ciddi adımlar atmıştır. Bu kapsamda Güney Kafkasya'da barış, huzur ve istikrar için Rusya ile Gürcistan arasındaki sorunlar ile Karabağ meselesinin çözümüne de özel bir önem atfetmiş ve bu konuyu

28 Aslanlı, "Karabağ Sorununda Çözümsüzlüğün Nedenleri ve Sonuçları," içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, 249.-250.

29 Yıldız Deveci Bozkuş, "Şuşa Beyanamesi'nin 4. Yılı: Güney Kafkasya'nın önemi artıyor", *Anadolu Ajansı*, 15.06.2025.

sıklıkla uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır.³⁰ Sonrasında yaşanan gelişmelere bakıldığında Karabağ savaşıyla birlikte işgalden kurtarılan toprakların sadece Azerbaycan - Ermenistan ilişkilerinde değil küresel çapta da birtakım yansımaları olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ABD’de imzalanan kısa adı TRIPP olan ya da Tump Yolu olarak da adlandırılan Zengezur Koridoruyla ilgili antlaşmayla birlikte bölgenin stratejik önemi daha da artmış ve Güney Kafkasya yeni dönemde adeta küresel çıkarların çatıştığı bir alana dönüşmüştür.

Karabağ savaşının küresel çaptaki bir diğer önemli etkisi ise Batılı devletler arasında bölgede yaşanan rekabet üzerinden görülmüştür. Bu bağlamda AGİT Minsk Grubu’nun lağvedilmesi konusunda tarafların bir mutabakata varması söz konusu rekabetin bir diğer boyutunu oluşturmuştur. Bu çerçevede ABD’nin Güney Kafkasya’da NATO üzerinden yürüttüğü politikalar da bölgede ABD ve AB arasında bir fikir ayrılığı olduğunu gösteren bir diğer emare olmuştur. Bu fikir ayrılığının önemli göstergelerinden biri de AGİT Minsk Grubunun lağvedilmesi konusunun gündeme taşınmasıdır. Karabağ sorununu çözmek amacıyla kurulan AGİT’in Washington’daki üçlü zirvede imzalanan mutabakatla Ermenistan ve Azerbaycan’ın çekilme kararıyla işlevi kalmamıştır. Bu adım aynı zamanda bölgede AB’ye üye devletlerin artık devre dışı kaldığının da göstergesi olmuştur.³¹ Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ meselesine barışçıl bir çözüm bulma ve arabuluculuk faaliyetlerini yürütmek amacıyla 1992’de kurulan AGİT Minsk Grubu’nun soruna yönelik bazı girişimlere rağmen kalıcı bir çözüm üretememiş olması Batının burada başarısızlığı olarak da yorumlanabilir. İkinci Karabağ Savaşı ile işlevsizliği kanıtlanan AGİT, taraflar arasında Minsk Grubu’ndan bağımsız olarak barış görüşmeleri başlaması ve iki ülke liderlerinin AGİT’in feshedilmesi çağrısında bulunmasıyla birlikte adeta bölgede AB’nin kaybettiği, ABD’nin ise zafer elde ettiği bir diğer kazanım olmuştur.³²

Karabağ Savaşı sonrası dönemde, Batılı devletlerin yanı sıra Rusya ve İran’ın da bölgeye yönelik politikaları büyük ölçüde Batılı aktörlerin politikalarıyla kesişmiştir. Bu bağlamda özellikle ABD’de imzalanan Trump Yolu projesi, İran ve Rusya’nın da rahatsızlık duymasına yol açmıştır. Öte yandan Ermenistan’ın,

30 Tamçelik, “Türkiye’nin Kafkasya’ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi,” 624-625.

31 Deveci Bozkuş, “Zengezur Koridoru’ndan Trump Rotası’na”.

32 Pelin Aliyev ve Toğrul İsmayıl, “Minsk Grubu Dağlık Karabağ’da Neden Başarısız Oldu? Minsk Grubu Eş Başkanlarının Tutumlarının Karşılaştırmalı Analizi,” *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10, no. 2 (2025): 34-48.

tarihî müttefiki İran'ın kaygılarını gidermek amacıyla anlaşma metnine bazı ifadeler eklettiği de bilinmektedir. Bu çerçevede İran'ın bölgeye dair duyduğu jeopolitik kaygılar bölgedeki rekabetin önemli göstergelerindendir. Bu nedenle Trump Yolu projesi ile Azerbaycan ve Ermenistan barışının yanı sıra Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kara bağlantısının da güçlendirilecek olması, Türkiye'nin Orta Asya'ya ulaşımı ve Orta Koridor üzerinden ticaret hattını güçlendirme potansiyelinin de İran'ı kaygılandığı anlaşılmaktadır. İran bu antlaşma ve Zengezur Koridoru aracılığıyla kendisinin bölgedeki etkisinin sınırlandırılacağını ve jeopolitik öneminin de azalacağını düşünmektedir.³³ Tüm bu gelişmeler Güney Kafkasya'nın Karabağ sonrası hem jeopolitik öneminin arttığını hem de bir rekabet alanına dönüştüğünü göstermektedir.

Karabağ Zaferi'nin Ardından Küresel ve Bölgesel Güçlerin Güney Kafkasya Politikaları

Yeni jeopolitik dönemde Güney Kafkasya ülkeleri arasında AB ve Rusya dengesi bağlamında bakıldığında Azerbaycan'ın AB'nin enerji ihtiyacını karşılama konusundaki öneminin arttığı görülmektedir. Bu bağlamda Rusya'ya uygulanan yaptırımlar nedeniyle AB bir yandan alternatif bir enerji güzergahı ararken diğer yandan Azerbaycan ile yakınlaşmaya başlamıştır. Ermenistan'ın da AB ile ekonomik ve kurumsal destek mekanizmaları çerçevesinde yakın ilişkiler kurmaya başladığı bu yeni jeopolitik dönemde Azerbaycan'ın AB ve Rusya arasında adeta bir denge politikası uyguladığı söylenebilir. Bu durum ülkeye bazı önemli avantajlar da sağlamaktadır. Başta enerji güzergahları boyutu olmak üzere ülkenin stratejik önemini daha da arttırmaktadır. Bu bağlamda Karabağ sorunu ve diğer yerel çatışmalar, Güney Kafkasya bölgesinin uluslararası politikanın odak noktası hâline gelmesine de neden olmuştur. AB, çatışmalarda taraflar arasında arabuluculuk ve barış süreçlerinde rol almak üzere çeşitli misyonlar konuşlandırmıştır, örneğin "EU Monitoring Capacity in Armenia" (EUMCAP) bunlardan bir tanesi olmuştur. Bu durum Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan üçgeninde çatışma ve barış dinamiklerinin önemini daha da arttırmaktadır. AB'nin Doğu Ortaklığı ve Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında bölge ülkelerine ekonomik yardımlar, altyapı ve toplum destek programları sunması da yine bölgedeki rekabetin önemli göstergelerindendir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın AB ile ekonomik ve siyasi ilişkileri, Gürcistan'a kıyasla daha sınırlıdır ancak özellikle Azerbaycan'ın

33 Deveci Bozkuş, "Zengezur Koridoru'ndan Trump Rotası'na".

AB'ye enerji tedariki açısından artan öneminin ilişkileri güçlendirdiği söylenebilir. Özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrası Güney Kafkasya ülkeleri, Batı ile Rusya arasındaki gerilimi daha yakından hissetmiştir. Bu durum bölgedeki jeopolitik dengeleri önemli oranda değiştirmiştir. Böylece AB'nin bölge ülkelerinde giderek artan askerî ve sivil misyonları, uluslararası destek ve gençlik programları gibi yumuşak güç politikalarının da genişlediği görülmektedir. Bu çerçevede üç ülke arasındaki ilişkilerde de yeni denge arayışları ve etkileşimlerin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Sonuç olarak, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde yeni jeopolitik dönemdeki gelişmelerin temelini, bölgedeki güç dengeleri, enerji siyaseti, AB-Rusya gerilimi ve çatışma dinamiklerinin oluşturduğu görülmektedir. Bu üçlü ilişkiler aynı zamanda Güney Kafkasya'daki devletlerin AB ve Rusya ile ilişkilerinin jeopolitik yapısını da oluşturmaktadır.³⁴

Karabağ Zaferinin ardından öncelikle başta ABD olmak üzere Ermenistan'ın NATO'ya üyelik çağruları ile Ermenistan'ın AB'ye üyeliğinin tartışılması tarihte Büyük Güçler olarak adlandırılan devletlerin kendi aralarında da bir rekabet yaşandığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Rusya ile Azerbaycan arasında düşürülen uçak kazasıyla başlayan gerginlik ise Rusya'nın Güney Kafkasya'da Gürcistan ve Ermenistan'dan sonra "arka bahçesi" olarak gördüğü son kaleyi de artık kaybetmekle karşı karşıya kaldığının emaresi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda Avrupa Birliği'ne üye ülkeler ile ABD arasındaki rekabetin ise Zengezur Koridoruyla ilgili Trump Yolu projesiyle ABD'nin lehine doğru evrildiğini de söylemek mümkündür.

Güney Kafkasya'daki bölgesel ve küresel rekabetin bir diğer sonucu ise AGİT Minsk Grubunun 30 Kasım tarihi ile resmen lağvedilmesi olmuştur. Bu bağlamda Trump Yolu projesi kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin ABD'de imzaladığı antlaşma maddelerinden biri de AGİT'in lağvedilmesi konusunda bir antlaşmaya varmaları olmuştur. Bu çerçevede AB Konseyi'nin 3-4 Nisan 2025 tarihlerinde gerçekleştirilen Birinci AB-Orta Asya Zirvesi bölgesel bir diğer önemli gelişme olmuştur. Bu zirvede AB'nin Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile iş birliklerini "stratejik ortaklık" seviyesine yükseltme kararı alması, "stratejik ortaklık" kapsamında 5 Orta Asya ülkesine 12 milyar Euro yatırım yapacağını açıklaması bu devletlerin de yüzünü Batı'ya çevirmesinde önemli bir faktör olmuştur. Orta Asya devletlerinin AB ile yakınlaşmasında AB'nin, "yeni Orta

34 Hatice Yazgan, "Avrupa Birliğinin Kafkasya Politikası," içinde *21. Yüzyılda Kafkasya'nın Jeopolitiği: Küresel Rekabet ve İş Birliği*, ed. Yıldız Devenci Bozkuş (Ankara: Nobel Yayınları, 2025), 57–81.

Asya stratejisinde” kendine enerji, ulaşım, sanayi ve ekonomi rekabetinde yer edinmeyi planlamasının önemli bir payı bulunuyor. AB’nin ayrıca bu hamle ile uzun vadede Rusya ve Çin’e yönelik mevcut bağımlılıklarından ve içinde bulunduğu jeopolitik rekabetten de kurtulma düşüncesinin önemli bir etkisi olmuştur. Orta Asya devletlerinin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’ne (GKRY) büyükelçi atamaları, TDT üyesi devletlerin Türkiye’yi karşılıklarına aldıkları anlamına gelmemekle birlikte Türkiye’nin Kıbrıs konusunda sahip olduğu hassasiyetlerin TDT’de yeterince karşılık görmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu devletlerin GKRY’ye yönelik söz konusu adımlarının TDT’nin kardeşlik, soydaşlık gibi temel değerlerine ve birlik ruhuna zarar verdiğini hatırlatmakta fayda var. Bu nedenle Orta Asya Cumhuriyetlerinin GKRY’e büyükelçi atamaları Türkiye için beklenmeyen ve zamansız bir sürpriz olsa da bu adımın Güney Kafkasya’daki jeopolitik rekabetten bağımsız geliştiği söylenemez. Zira tam da Türk Devletleri Teşkilatı’nda Türkiye’nin gücü ve etkisinin artmaya başladığı bir dönemde TDT üyesi devletlerden bu adım beklenmeyen bir hareket olmuştur.³⁵ Dolayısıyla Karabağ savaşı sonrası dönemde Güney Kafkasya’da Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde bir normalleşme süreci başlarken, aynı zamanda bölgedeki rekabetin hem Güney Kafkasya hem de Orta Asya devletlerinde AB ile bir yakınlaşma dönemini başlattığı görülmektedir.

Karabağ Zaferi’nin Ardından Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası

Karabağ sorunun ortaya çıkmasında tarihi Büyük Güçlerin izlediği politikaların önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle Rusya’nın XVIII. yüzyıldan itibaren bu bölgeye dair izlediği politikalar bölgenin demografik yapısını önemli oranda değiştirmiştir. Rusya -İran arasında imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması bu konuda bölgenin demografisinin önemli oranda değişmesi hususunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu antlaşmayla çok sayıda Ermeni nüfusunun o dönemde Rusya’nın kontrolünde kalacak olan Karabağ bölgesine ve günümüzdeki Ermenistan topraklarına göç ettirilmesi planlanmıştır. Daha sonra Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşması ile yaklaşık 84.000 Ermeni böylece Karabağ bölgesine yerleştirilmiştir.³⁶ Özellikle XIX. yüzyıla gelindiğinde gerek Rusya gerekse diğer devletlerin bölgeye dair

35 Yıldız Deveci Bozkuş, “Üç Türk Devleti Neden Güney Kıbrıs’a Büyükelçi Atadı”, *Fikir Turu*, 8 Nisan 2025.

36 Aslanlı, “Karabağ Sorununda Çözumsuzlüğün Nedenleri ve Sonuçları,” içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, 238.

politikaları bölgenin demografisini adeta yeniden şekillendirmiş ve XX. yüzyılda bu bölge bir dönem Türkiye ile Türk Dünyası arasında bir tampon bölge olarak düşünülmüştür. XX. yüzyılda İngiltere'nin bu bölgeye dair politikaları ve sonrasında Çarlık rejiminin yıkılması, ardından kurulan Sovyet döneminde de bu bölgenin demografik yapısı bilinçli bir biçimde değişmeye devam etmiştir. Bölgeye yönelik Sovyet politikaları ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali zamanla tüm bölge için bir güven sorunu yaratmış hem bölgesel hem de küresel ölçekte güvenliği tehdit eden bir unsur olmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve kalkınması konularında da birtakım sorunlara neden olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde kuruluşundan yıkılışına kadarki süreçte Azerbaycan içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) adlı bir yapının oluşturulması ve bu yapı içinde Ermenilerin demografik anlamda yoğunluğunun sağlanması ilerleyen zamanlarda ciddi sorunlara yol açmıştır. Sovyetlerin dağılması sürecine girildiğinde bölgede çatışmalar yaşanmış ve 1992'den itibaren çatışmalar savaşa dönüşmüştür. 1992'de Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan'ın Hocalı rayonunda gerçekleştirdikleri katliam uluslararası kamuoyunda sert tepkilere neden olmuştur.³⁷ Süreç boyunca Rusya ise sorunu kendi kontrolü altında tutmaya çalışmıştır. Karabağ sorunu doğurduğu sonuçlar itibarıyla her iki ülkenin de genel olarak zarar görmesine neden olmuştur. Tarihi olarak yaklaşık 200 yıllık geçmişe sahip Karabağ sorunu özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesiyle paralel büyümüş bir meseledir. Bu sorun sadece Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü değil bağımsızlığını da hedef almıştır. Bu süreçte Azerbaycan'a ait tarihi, dini ve kültürel eserler, tarihi ve yeni döneme ait mezarlıklar tahrip edilmiş, müzeler yağmalanmıştır.³⁸

Karabağ zaferinin ardından öncelikle Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında ciddi bir değişim ve dönüşüm başlamıştır. Zira hem Azerbaycan'la ilişkiler stratejik müttefiklik aşamasına taşınmış hem de Ermenistan'la normalleşme süreci başlamıştır. Karabağ zaferinin ardından Türkiye ile Azerbaycan arasında müttefiklik ilişkileri hakkında Şuşa Beyannamesi adlı belge 15 Haziran 2021 tarihinde Azerbaycan'ın kültür başkenti ve Karabağ'ın sembol şehri olan Şuşa'da imzalanmıştır. Jeopolitik açıdan büyük bir öneme

37 Aslanlı, "Karabağ Sorununda Çözüm Sürecinin Nedenleri ve Sonuçları," içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, s.240.

38 Aslanlı, "Karabağ Sorununda Çözüm Sürecinin Nedenleri ve Sonuçları," içinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, 238-249.

sahip bu beyanname, imzalanmasının üzerinden dört yıllık bir süre geçmesine rağmen bölgesel ve küresel ölçekteki etkisini her geçen gün giderek daha da arttıran stratejik bir belge niteliği taşımaya devam etmiştir.³⁹

Sonuç

44 günlük Karabağ Zaferi sonrasında Güney Kafkasya’da yepyeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Bu yeni dönemin Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin yanı sıra Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde de etkileri olmuştur. Bu nedenle Karabağ topraklarının işgalden kurtarılması hem Güney Kafkasya’da bölgesel bir değişim, hem de bölgenin küresel güçlerin rekabet alanına dönüştüğü yeni bir süreci beraberinde getirmiştir. Özellikle küresel güçler kapsamında bölgeye bakıldığında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan güç boşluğunun yeni dönemde ABD-AB üyesi ülkeler ile diğer tarafta Çin-İran-Rusya’nın yer aldığı güçler tarafından doldurulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Ancak gerek Ukrayna savaşı gerek yaşanan diğer küresel gelişmelerin ister istemez bölge üzerinde birtakım etkileri görülmektedir. Tıpkı Ukrayna savaşında olduğu üzere, Batı dünyasının bu kez Ermenistan ve Azerbaycan üzerinden Rusya’yı bölgede yalnızlaştırma politikasını izledikleri görülmektedir. Bu bağlamda yeni jeopolitik dönemde Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış olmakla birlikte bu yeni dönemde aynı zamanda bölgede küresel ve bölgesel güçlerin rekabetinin daha yoğun bir biçimde hissedileceği bir sürecin de başladığı söylenebilir.

Karabağ Zaferi, Türkiye’nin bölgesel ve küresel çaptaki etkisini önemli oranda arttıran bir adım olmuştur. Söz konusu zafer, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini Şuşa Beyannamesi ile stratejik müttefiklik mertebesine taşıırken, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ise normalleşme sürecinin başlamasına vesile olmuştur. Ayrıca Türkiye’nin, Zengezur Koridoru üzerinden Orta Asya ile doğrudan bir kara bağlantısı sağlayacak olması bakımından da, Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya politikasını önemli oranda etkilemiştir. Bu yönüyle de Karabağ zaferinin bölgesel ve küresel çapta bir etki yarattığını belirtmek gerekir. Ayrıca ABD’de taraflar arasında varılan üçlü mutabakatla birlikte, bölgede ticaretin de önümüzdeki günlerde canlanması beklenmektedir. Bu

39 Yıldız Deveci Bozkuş, “Jeopolitik Dönüşümün Eşiğinde: Şuşa Beyannamesi Bağlamında Türkiye-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı”, TUDPAM – Türk Dış Politikası Araştırma Merkezi.

durumun doğrudan ve dolaylı olarak Türkiye'nin ekonomisi üzerinde de birtakım olumlu etkileri olması beklenmektedir.

ABD'de varılan mutabakat ile bölgede Rusya ve İran'ın yanı sıra Çin ve AB'nin de bölgesel etkilerinin önümüzdeki günlerde azalacağını söylemek mümkün. Güney Kafkasya'da ABD etkisi belirginleşirken, AB, Rusya, İran ve Çin etkisinin ise görece zayıflayacağı bir döneme girilmiştir. Bu nedenle Güney Kafkasya yeni dönemde bölgesel ve küresel güçlerin rekabet ettiği bir alana dönüşmüştür. Zira özellikle AB bu bölgedeki kaybının telafisi için yüzünü Orta Asya'ya özellikle de Türk Dünyasına çevirmiş bulunmaktadır. Güney Kafkasya'daki kayıplarını Türk Dünyası üzerinden telafi etmeye çalışan AB, bu konuda önemli bir mesafe kat etmiş olup, TDT içerisinde fikir ayrılıklarının oluşması için yardımlar üzerinden kritik bir süreci başlatmıştır. Bu bağlamda TDT üyesi devletlerin GKRY konusunda aldıkları kararlar AB'nin Güney Kafkasya rövanşı olarak da değerlendirilebilir. Bu da Karabağ zaferi sonrası bir kez daha bölgenin jeopolitik ve stratejik öneminin nasıl değiştiğini gösteren önemli gelişmeler arasında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı. *Türk Diplomatik Arşivi Belgelerinde Millî Mücadele Diplomasimiz, 1919–1920*. Haz. Mehmet Erdoğan. Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023. Belge No: 1–65: “Ermenistan ile İlişkiler, Gümrü Barış Antlaşması ve Gümrü Müzakere Tutanakları.”

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı. *Türk Diplomatik Arşivi Belgelerinde Millî Mücadele Diplomasimiz, 1919–1920*. Haz. Mehmet Erdoğan. Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023. Belge No: 1–111: “Sovyet Rusya ile İlişkiler.”

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Büyükelçiliği.” “İki Taraflı İlişkiler Hakkında.” Erişim 11 Aralık 2025. <https://ankara.mfa.gov.az/tr/category/iki-taraflı-iliskiler>.

“Armenia and Turkey Discussed the Rehabilitation of the Gyumri-Kars Railway.” *Mediamax*. Erişim 5 Aralık 2025. <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/59403>.

Açma, Bülent ve Kübra Yenişen. “Kafkasya’nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler.” *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 20, no. 2 (2013). 133–148.

Aliyev, Pelin ve Toğrul İsmayıl. “Minsk Grubu Dağlık Karabağ’da Neden Başarısız Oldu? Minsk Grubu Eş Başkanlarının Tutumlarının Karşılaştırmalı Analizi.” *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10, no. 2 (2025): 34–48.

Aslanlı, Araz. “Karabağ Sorununda Çözumsuzlüğün Nedenleri ve Sonuçları.” İçinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi, 237–251. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021.

Avdaliani, Emil. “Trump’s Road TRIPP Delivers a Deal.” *CEPA*. Erişim 5 Aralık 2025. <https://cepa.org/article/trumps-road-tripp-delivers-a-peace-deal/>.

- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Jeopolitik Dönüşümün Eşiğinde: Şuşa Beyannamesi Bağlamında Türkiye-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı.” *TUDPAM – Türk Dış Politikası Araştırma Merkezi*.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Parlamento Kararlarının Alındığı Dönemde İngiliz Basını (1982–2007).” *Ermeni Araştırmaları* 6, no. 58 (2017): 51–114.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Türk Devletleri Teşkilatı’nda Yumuşak Güç Unsurları ve Bölgesel Dayanışma Dinamikleri: Gebele Zirvesi Üzerine Bir Değerlendirme.” *Dış Bakış: Türkün Gözünden Dış Politika* 2, no. 10: 18–32.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Üç Türk Devleti Neden Güney Kıbrıs’a Büyükelçi Atadı.” *Fikir Turu*, 8 Nisan 2025.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Şuşa Beyannamesi’nin 4. Yılı: Güney Kafkasya’nın Önemi Artıyor.” *Anadolu Ajansı*, 15 Haziran 2025.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Zengezur Koridoru’ndan Trump Rotası’na Güney Kafkasya’da Yeni Bir Dönem Başlıyor.” *Fikir Turu*, Ağustos 2025.
- Duman, Önder. *Birinci Dünya Savaşı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2025.
- Erol, Ali. “Dilde, Fikirde, İşte Birlik Şiarı ve 20. Yüzyıl Başlarında Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Kültürel Münasebetler.” İçinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi. 401-407. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Kireççi, Mehmet Akif. *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Palabıyık, M. Serdar ve Yıldız Deveci Bozkuş. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918–2009).” İçinde *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, der. Ömer Engin Lütem, 255–300. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009.
- Rehimov, Ruslan. “Ermenistan Başbakanı Paşinyan: ‘TRIPP İçin Ortak Ermeni-Amerikan Şirketi Kurulacak.’” *Anadolu Ajansı*, 14 Kasım 2025.

- Sadık, Ramin. “Türk Ülkeleri Arasında Ortak Askeri Yapılanma Fikrinin Stratejik Önemi Üzerine Bir Değerlendirme.” *Dış Bakış: Türkün Gözünden Dış Politika* 2, no. 10: 38–43.
- Solmaz Keşikçi, Naciye ve Ömer Faruk Karaman. “Türk Devletleri Teşkilatı ve Üyelerin Katılım Süreçleri: KKTC ve Türkmenistan Gözlemci Üyeleri.” *GAB Akademi* 3, no. 2 (2023): 11–27.
- Somel, Gözde. *Soviet Policy Towards Turkey, 1920–1923*. Yayımlanmamış Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2016.
- Şener, Bülent. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri.” İçinde *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti*, ed. Göktürk Tüysüzoğlu ve Arda Özkan, 61–98. Ankara: Detay Yayıncılık, 2018.
- Tacibayev, Raşid. *Kızıl Meydan'dan Taksim'e: Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri, 1925–1945*. İstanbul: Truva Yayınları, 2004.
- Tamçelik, Soyalp. “Türkiye'nin Kafkasya'ya Yönelik Siyaseti ve Türk-Ermeni Yakınlaşmasının Azerbaycan Siyasetine Etkisi.” İçinde *Türk Devletlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireççi, 630–651. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye'nin Bağlantısallığı ve Çok Taraflı Ulaştırma Politikası.” <https://www.mfa.gov.tr>.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri.” <https://www.mfa.gov.tr>.
- Tüysüzoğlu, Göktürk. “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Stratejisi.” İçinde *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti*, ed. Göktürk Tüysüzoğlu ve Arda Özkan, 1–24. Ankara: Detay Yayıncılık, 2018.
- Yazgan, Hatice. “Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası.” İçinde *21. Yüzyılda Kafkasya'nın Jeopolitiği: Küresel Rekabet ve İş Birliği*, ed. Yıldız Deveci Bozkuş, 57–81. Ankara: Nobel Yayınları, 2025.

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN DÜNÜ BUGÜNÜ YARINI- KİTAP İNCELEMESİ*

Ahmet Can ÖKTEM**

Yazar: Prof. Dr. Nejla Günay

Başlık: Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını

Yayınevi: Türk Tarih Kurumu Yayınları

ISBN: 978-975-17-5826-2

Basım Yılı: 2025

Sayfa Sayısı: 213

Prof. Dr. Nejla Günay'ın Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını adlı kitabı, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihsel gelişimini ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Eser, Türk-Ermeni ilişkilerinin yalnızca belirli bir döneme veya tek bir olaya indirgenemeyeceğini; aksine uzun bir tarihsel süreç içerisinde farklı siyasi, sosyal ve uluslararası gelişmelerin etkisiyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Yazar, ilişkilerin tarihsel arka planını açıklarken yalnızca olayları kronolojik olarak aktarmakla kalmamakta; aynı zamanda bu olayların ortaya çıkmasına neden olan siyasi rekabetleri, ayrılıkçı yaklaşımları ve uluslararası müdahaleleri de değerlendirmektedir. Bu yönüyle kitap, Türk-Ermeni

* Prof. Dr. Nejla Günay'ın "Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını" adlı konferansında Prof. Dr. Günay, aynı isimli kitabının tanıtımını yapmıştır. Kitabımızda Prof. Dr. Günay'ın kitabının incelemesine yer verilmiştir.

** Çevirmen, Avrasya İncelemeleri Merkezi.

ilişkilerinin tarihsel sürecini daha geniş bir çerçevede ele alan bütüncül bir analiz sunmaktadır.

Kitap, üç ana bölümden oluşmaktadır: “Osmanlı Devleti’nin Siyasi Durumundaki Değişmeler ve Osmanlı Ermenilerine Yansımaları”, “Monarşiden Meşrutiyet’e (Anayasal Parlamenter Sistem) Geçiş ve II. Meşrutiyet Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri” ve “Millî Mücadele Dönemi’nde Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni İddiaları”. Bu bölümlerle, okuyucuya Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihsel gelişimini kronolojik bir sıra içerisinde takip etme imkanı sunmaktadır. İlk bölüm ilişkilerin bozulma sürecinin arka planını açıklarken, ikinci bölüm meşrutiyet döneminde yaşanan olayları, siyasi gelişmeleri ve ittifakları ele almakta, üçüncü bölüm ise Millî Mücadele döneminden günümüze uzanan Ermeni olaylarını ve bunlara ilişkin iddiaları incelemektedir.

Kitabın “Osmanlı Devleti’nin Siyasi Durumundaki Değişmeler ve Osmanlı Ermenilerine Yansımaları” başlıklı ilk bölümünde, Türk-Ermeni ilişkilerinde özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda meydana gelen değişim ele alınmaktadır. Prof. Dr. Günay ilişkilerde yaşanan bozulmayı tek bir nedene bağlamamakta; bunun yerine çok sayıda siyasi ve sosyal faktörün etkili olduğu bir süreç olarak değerlendirmektedir. Ermeni ıslahatı talepleri, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti’ne ve Ermenilere yönelik politikaları, Osmanlı Devleti’nin Batı’yı örnek aldığı yeni yönetim modeli, toplum hayatına getirilen yenilikler, Ermeni cemaatindeki dönüşüm, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni propaganda faaliyetleri, ilişkilerin seyrini etkileyen başlıca unsurlar arasında gösterilmektedir.

Prof. Dr. Günay’ın birinci bölümde üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarının Türk-Ermeni ilişkilerini doğrudan etkilemiş olmasıdır. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkar çatışmaları, Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazanmasına neden olmuştur. İngiltere’nin Rusya’nın Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz’e inmesini ve Hindistan yolu üzerinde söz sahibi olmasını engellemek amacıyla Ermeni meselesini zaman zaman sahiplenerek Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurduğu ifade edilmektedir. Rusya ise İngiltere’nin Ermeni ıslahat programına olan ilgisinden kuşkulunmuş ve kendi egemenliği altındaki Ermeniler arasında benzer taleplerin ortaya çıkmasından endişe duymuştur. Berlin Antlaşması sonrasında Ermeni

meselesinin uluslararası siyasette daha görünür hale gelmesi de kitabın birinci bölümünde ele alınmaktadır. Prof. Dr. Günay; Rusya ve İngiltere arasındaki siyasi rekabetin Doğu Anadolu üzerinde yoğunlaşmasıyla Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olmaktan çıkarak uluslararası bir sorun hâline gelmesinde rol oynadığını aktarmaktadır. İngiltere'nin 1878'den sonra Osmanlı Devleti'ne yönelik geleneksel destek politikasından uzaklaşması ve Gladstone döneminde Ermeni ıslahatı konusunda daha baskıcı bir politika izlemesi, ayrılıkçı Ermeni çevrelerinin cesaretlenmesine neden olduğunu belirtmektedir.

Birinci bölümde ayrıca Rusya'nın Güney Kafkasya'daki politikaları ve Ermeni milliyetçiliğinin seyri de ele alınmaktadır. Rusya'nın Nahçıvan ve Revan hanlıkları üzerinde Ermeni vilayetini oluşturması, Eçmiyazın Katolikosluğu'nun Rus nüfuzu altına girmesi ve bu kurumun Ermeni milliyetçiliğinde yönlendirici bir rol üstlenmesi, Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin yeni bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra misyonerlik faaliyetlerinin Türk-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkileri de bu bölümde ele alınmaktadır. Misyoner faaliyetlerinin zamanla yalnızca dinî bir faaliyet olmaktan çıkıp siyasi bir boyut kazandığı belirtilmektedir. Yabancı misyonerlerin açtıkları okullarda Ermeni gençleri arasında milliyetçi ve ayrılıkçı düşüncelerin yayılmaya başladığı ve bunun Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında etkili olduğu ifade edilmektedir.

Yazar ayrıca Ermeni komitelerinin faaliyetlerini de kitapta ele almıştır. Taşnaklar ve Hınçaklar gibi ayrılıkçı örgütlerin propaganda faaliyetleri, silahlanma girişimleri ve çeşitli eylemleri Türk-Ermeni ilişkilerinin seyrini etkileyen önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Erzurum, Sason, Zeytun ve Van gibi bölgelerde yaşanan olaylar ile Osmanlı Bankası baskını gibi eylemler, ayrılıkçı hareketlerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini gösteren örnekler olarak ele alınmaktadır.

Kitabın “Monarşiden Meşrutiyet’e (Anayasal Parlamenter Sistem) Geçiş ve II. Meşrutiyet Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri” başlıklı ikinci bölümü, II. Meşrutiyet döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan olumlu ve olumsuz gelişmelere dikkat çekmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde siyasi sistemin değişmesiyle birlikte farklı topluluklar arasında yeni ilişkiler ve siyasi ittifaklar ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan sonrasında ortaya çıkan özgürlük ortamı, farklı etnik ve dinî grupların siyasi faaliyetlerini

artırmalarına zemin hazırlamıştır. Türkler ile Ermeniler arasında belirli ölçüde düzelme yaşandığı görülmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun arasında kurulan geçici ittifakın değişen seyri, Osmanlı siyasi hayatındaki karmaşık ilişkilerin bir örneğini oluşturmakta ve farklı siyasi grupların dönemsel çıkarlar doğrultusunda iş birliği yapabileceğini göstermiştir.

Ancak zaman içerisinde yaşanan gelişmeler, bu ittifakın zayıflamasına ve Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde anayasal bir düzen kurulmuş ve ayrılıkçı siyasi faaliyetler daha belirgin bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır. Bu durum, farklı etnik grupların kendi siyasi taleplerini daha açık biçimde dile getirmelerine yol açmıştır. Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar gibi Hristiyan topluluklar rejim değişikliğinin sağladığı özgürlük ortamından yararlanarak siyasi faaliyetlerini artırmış ve çeşitli talepler ileri sürmüşlerdir. Bu dönemde milliyetçilik akımlarının güç kazanması, Osmanlı Devleti içerisindeki farklı topluluklar arasında gerilimlerin artmasına neden olmuştur. Meşrutiyet rejiminin getirdiği özgürlük ortamı bazı çevreler tarafından ayrılıkçı faaliyetlerin yayılması için kullanılmıştır. Prof. Dr. Nejla Günay, bu durumun Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açtığını ifade etmektedir.

Kitabın “Millî Mücadele Dönemi'nde Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni İddiaları” başlıklı üçüncü bölümünde ise, Millî Mücadele dönemi ve sonrasındaki olaylar ele alınmaktadır. Doğu ve Güney cephelerinde Ermenilerle yapılan savaşlar, imzalanan antlaşmalar ve Lozan Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili hükümler incelenmektedir. Millî Mücadele döneminde yaşanan gelişmeler, Türk-Ermeni ilişkilerinin yeni bir aşamaya girmesine neden olmuştur. Bu bölümde ayrıca 1915 olaylarının uluslararası gündeme gelişi ve Ermeni iddialarının dünya siyasetindeki yansımaları da ele alınmaktadır. Yazar, bu iddiaların uluslararası alanda nasıl gündeme geldiğini ve Ermeni gruplarının farklı ülkelerde nasıl radikal propaganda faaliyetlerinde bulunduğunu anlatmaktadır. Bunun yanı sıra, 1973–1985 yılları arasında Ermeni terör örgütlerinin Türk diplomatlarına yönelik gerçekleştirdiği saldırılar da bu bölümde ele alınmaktadır.

Günay, Ermeni diasporasının “soykırım” iddiasını dünya genelinde Ermeni kimliğini bütünleştiren bir unsur olarak kullandığını ifade etmektedir. Ayrıca

Türkiye'nin 2005 yılında Ermenistan'a ortak tarih komisyonu kurulması yönünde yaptığı önerinin hala geçerli olduğunu, ancak bu öneriye olumlu bir yanıt verilmediğini belirtmektedir.

Sonuç olarak Prof. Dr. Günay'ın çalışması, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihsel seyrini çok yönlü bir perspektifle ele alan kapsamlı bir araştırma niteliği taşımaktadır. Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihsel arka planını anlamak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eser, derin içeriği ve özenli yaklaşımıyla konuya ilgi duyan okuyucular için değerli bir çalışma olarak öne çıkmaktadır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Numan HAZAR*

Özet: *Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle Türk-Ermeni ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Bu süreç Türk-Ermeni ilişkilerinde barışın gerçekleşmesi ve Ermenistan Cumhuriyetinin tanınması ile sonuçlanmıştır. Ermenistan bunun ardından Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyet hâline dönüşmüştür. Bu makalede, 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ve daha sonraki özellikle Mütareke dönemindeki gelişmelere değinilmektedir. Bununla birlikte bu gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkileri üzerinde günümüze değin uzanan yansımaları da ele alınmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, SSCB, Ermenistan, Brest-Litovsk Antlaşması, Gümri Antlaşması.*

* Büyükelçi (E)

Giriş

Bu makalede, ilke olarak Birinci Dünya Savaşı ertesinde Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında yaşanan gelişmelere değinilmektedir. Ayrıca söz konusu gelişmelerin günümüzdeki yansımalarına da değinilerek bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Bunun öncesinde Ermenilerin etkinlikleri ve Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan Ermeni sorunu konusuna kısaca ve özetle değinmekte yarar vardır.

Osmanlı Devleti, tebaası olan Hıristiyanların yabancı bir devletin koruması altına alınmasına rıza göstermiştir. İlk olarak Ortadoğu'daki Katolikleri Fransa'nın koruması kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne yönelik yayılmacı emelleri bulunan Rusya'ya da bu yetki 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile verilmiştir. Bu Antlaşma ile Rusya Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Bilal Şimşir bu gelişmeyi “Şark Sorunu”nun başlangıcı olarak nitelemektedir.¹ Bunun ardından 1878 Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi Kararları Ermenilerle ilgili hükümler getirmiştir. Ayastefanos Antlaşmasında Osmanlı Devleti'nin Ermeniler hakkında ıslahat önlemleri alması ve bu önlemler alındıktan sonra Rusya'nın işgal ettiği topraklardan çekilmesi öngörülmüştür. Biraz daha yumuşatılmış olan Berlin Antlaşması'nın, Ermenilerle ilgili maddesine göre “Osmanlı Devleti Ermeniler hakkında aldığı ıslahat önlemlerini ara sıra devletlere bildirecek ve bu devletler de söz konusu önlemlere nezaret edeceklerdi.” Bilindiği gibi emperyalist güçlerin yayılmacı Osmanlı Devleti'nin parçalamak emellerinden ve Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanları kullanma politikasından cesaret alan Ermeniler, Doğu Anadolu'da küçük bir azınlık olmalarına karşın, bağımsız devlet olma hayali çerçevesinde çaba sarf etmeye yönelmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Haçin (günümüzde Saimbeyli, Adana), Zeytun (günümüzde Süleymanlı, Kahraman Maraş), Sason (günümüzde Batman'ın ilçesi) ayaklanmaları, Adana olayları, Van isyanı, Osmanlı Bankasına saldırı, Sultan II. Abdülhamit'e suikast girişimi Ermenilerin terör eylemlerine başvurarak ve mazlum rolüne bürünerek emperyalist büyük devletlerin desteğini alma çabalarının örneğini oluşturmuştur. Ermenilerin Müslüman halka yönelik saldırıları, sayılan yerlerle sınırlı kalmamıştır. Ermeni çetelerinin Doğu Anadolu'da Müslüman halka yönelik katliamları,

¹ Bilal Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 1.

savaş sırasında Rus ordusuna katılarak Osmanlı kuvvetlerine saldırılarda rol üslenmeleri ve silahlı Ermeni çetelerinin de cephe gerisi saldırıları üzerine Osmanlı Devleti 1915 yılında kabul ettiği “Sevk ve İskân Kanunu” ile bölgedeki Ermenileri ülkenin başka bir bölgesine nakletme kararı almıştır. Söz konusu sevk olayı sırasında hastalıklar, eşkıya saldırıları ve diğer sebeplerle can kayıpları olmuştur. Bu gelişme, daha sonraki yıllarda Ermeniler tarafından istismar edilmiş ve Türklere karşı “soykırım” şeklinde suçlamalar yöneltmelerine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti 1878 Berlin Antlaşması çerçevesinde Kars, Ardahan ve Batum’u Rusya’ya terk etmiştir. Kırım Savaşı sırasında Rusya, Kars’ı işgal etmekle birlikte 1856 Paris Antlaşması uyarınca Kars’ı Osmanlı Devleti’ne iade etmişti. İşgal ettiği topraklardan hiçbir zaman geri çekilmeyen Rusya açısından bu gelişme önemli olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya Doğu Anadolu’da önemli büyüklükte bir bölgeyi işgal etmiştir. Rusya’da Sovyet Devriminin baş göstermesi ile Rus kuvvetleri çekilmeye başlamıştır. Bunu Osmanlı ordularının ilerleyişi ve bölgeyi ele geçirmesi izlemiştir.

Ermeni sorununa bir bütün olarak göz attığımızda zamanın tüm büyük devletlerinin şu veya bu şekilde Ermenilere destek verdikleri, ancak sürecin sonunda Ermenileri hayal kırıklığına uğrattıkları gözlemlenmiştir. Zira emperyalist devletler, Ermenileri yalnızca kendi emperyalist amaçları doğrultusunda istismar etmişlerdir. Fransa, İngiltere ve Rusya; Ermeni konusunu Osmanlı Devleti aleyhinde kullanmış, Ermenilere silah ve cephane sağlamıştır. ABD de Anadolu’daki misyonerleri aracılığı ile her zaman ayrılıkçı Ermeni hareketine dolaylı biçimde destek olmuştur.

Sonuçta emperyalist devletlerin Anadolu’da Ermenilere bağımsızlık verme düşüncesi de bir hayal olmaktan öteye geçmemiştir. Rusya bile ülkesindeki Ermeniler dolayısıyla bu düşünceye sıcak bakmamış ve Doğu Anadolu’ya Rus nüfusu nakletmeyi dahi öngörmüştür.

Yeniköy Anlaşması

Konuyla ilgisi bakımından, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinden kısa bir süre önce imzalanmış olan Yeniköy Anlaşması’na da değinmekte yarar vardır. Berlin Antlaşması’nda değinilen “Altı Vilayet”te reformlar yapılması hakkında yapılan bir anlaşmadır. Savaş öncesi 3-24 Temmuz 1913 tarihlerinde,

yabancı büyükelçiliklerin tercümanlarının katılması ile yapılan görüşmelerde, yapılacak reformlarla bağlantılı olarak Doğu Anadolu'da bölgeye Avrupalı iki genel müfettiş atanması kabul edilmiştir. Van, Bitlis, Harput (Mamuretülaziz), Sivas, Diyarbakır ve Erzurum'dan oluşan altı vilayete Trabzon da eklenmiştir. A Bölgesi, Erzurum, Sivas ve Trabzon'u; B Bölgesi, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'ı kapsayacaktır (günümüzde bu bölgede 20 ilimiz mevcuttur). Görüşmelerde ilerleme kaydedilmemiş, ancak altı ay sonra Rus Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Constantin N. Goulkevitch ve Osmanlı Devleti adına Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa, anlaşmayı 8 Şubat 1914 tarihinde imzalamıştır.² Genel Müfettişler Hollandalı M. Westenenk ile Norveçli Nicholas Hoff Osmanlı Devleti'ne gelerek görevlerine başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle müfettişlere gereksinim kalmamış ve ıslahat konusu da kapanmıştır.³ İlginç olan husus, Osmanlı Devleti savaşa girmemiş ve tarafsız kalmış olsaydı, Ermeniler için devlet olarak öngörülen alana Trabzon'un da eklenmesi ile bu konuda yoğun baskılar olacağıdır. Bununla birlikte emperyalist devletlerin paylaşım planları çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin, şu veya bu şekilde, savaş dışı kalamayacağı da bir olasılık olarak akla gelmektedir.

Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)

Rusya'da sosyalist devrimden sonra, yeni Sovyet rejimi ile İttifak Devletleri veya Merkezi Devletler arasında önce mütareke imzalanmış, ardından da Brest-Litovsk görüşmeleri başlamıştır. Osmanlı Devleti ile SSCB arasında da 18 Aralık 1917'de, Kafkas cephesinde çatışmalara son verilmesini öngören Erzincan mütarekesi imzalanmıştır.

Brest-Litovsk görüşmelerinin birinci döneminde, Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa Osmanlı heyetine Başkanlık etmiştir. SSCB heyetine Başkanlık eden Dışişleri Komiseri Leon Trotski "ne savaş ne barış" politikası izlemiş daha sonra heyet başkanlığından ayrılmıştır. Konferansın ikinci döneminde, Sadrazam Talat Paşa Osmanlı heyetinin Başkanı olmuştur. Askerî danışman

2 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019), 94–97.

3 Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question* (İstanbul: Documentary Publications, 1989), 650–654.

olarak Ahmet İzzet Paşa⁴ ve Rauf Bey (Orbay) de heyette yer almıştır. Sonuçta SSCB Brest-Litovsk Antlaşmasını kerhen imzalamak zorunda kalmış ve Antlaşma uyarınca Doğu Avrupa'dan çekilmiş, Ukrayna'nın bağımsızlığını tanımış ve 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devletinden aldığı Kars, Ardahan ve Batum'u iade etmiştir. Sovyet Heyeti başkanı Sokolnikov imzadan sonra protestoda bulunmuş ve Antlaşmanın dikte edildiğini söylemiştir.⁵ Brest-Litovsk Antlaşmasını Osmanlı Devleti adına İbrahim Hakkı Paşa imzalamıştır. Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann başkanlığında bir heyetle görüşmelere katılmıştır. Antlaşma, Almanya için tam bir zafer Rusya bakımından askerî açıdan da tam bir aşağılanma anlamına gelmiş, ancak Lenin'e Sovyet rejimini yıkmaya çalışan güçlere karşı soluklanma olanağı sağlamıştır.⁶

Gerçekten de o sıralarda Sovyet rejimi, Wrangel, Denikin ve Kolçak gibi Beyaz Ordu komutanlarına yönelik silahlı bir mücadele yürütürken, halkın karşılaştığı önemli ekonomik sorunlara ek olarak, ülkede bulunan çok sayıdaki hasım yabancı kuvvetleri de dikkate almak durumunda kalmıştır. Savaş sonunda Almanya'nın teslim olmasıyla birlikte Bolşevik Meclisi 13 Kasım 1918'de Antlaşmayı iptal etmiştir.⁷ Bilindiği gibi daha sonra 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile SSCB Kars ve Ardahan'ı TBMM hükümetine iade etmiş, ancak Batum'u muhafaza etmiştir. Bununla birlikte, II. Dünya

4 Ahmet İzzet Paşa, Sadrazam, Erkân-ı Harbiye Reisi, Hariciye, Dâhiliye ve Harbiye Nazırı olarak görev yapmış önemli bir Osmanlı Devlet adamıdır. Mütareke döneminde İstanbul Hükümetinin Ankara'daki TBMM Hükümeti ile ilişkilerinin sürdürülmesine önem vermiştir. Kuvayı Milliye hareketine sıcak bakmıştır. Anadolu'daki İstiklâl Savaşı hareketine silah ve cephane nakledilmesine yardımcı olduklarını Anılarında belirtmiştir. Son Sadrazamlar Ali Rıza Paşa, Salih Paşa ve Tevfik Paşa da aynı görüştedirler. Ahmet İzzet Paşa, Damat Ferit Paşa'ya yönelik olumsuz düşüncelere sahip olup Anılarında onu "ahmak, yarı-deli ve cahil" olarak nitelemiştir. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere İsmet (İnönü), Fevzi Çakmak, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay ve Refet Bele'yi yakından tanıyan ve kimileri ile aynı cephede Birinci Dünya Savaşına katılmış olan Ahmet İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında birçok konuda görüş ayrılıkları belirmiştir. Atatürk Nutuk'ta onu kuvvetle eleştirmiştir. Ahmet İzzet Paşa, Anılarında Saltanatın ve Hilafetin korunmasından yana olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesini arzu ettiğini vurgulamaktadır. Daha önce değindiğimiz, son Osmanlı Sadrazamlarının da aynı görüşte oldukları bilinmektedir. Ancak onlar (yurt dışına kaçan ve 150'likler listesinde bulunan Damat Ferit Paşa dışında) Cumhuriyetin ilanından sonra da sade vatandaş olarak Türkiye'de yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Son Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Okday da bir subay olarak İstiklâl Savaşına katılmış ve daha sonra Dışişleri Bakanlığında değişik merkezlerde Başkonsolos olarak görev yapmıştır. Tevfik Paşa 1934 yılında Soyadı Kanununun kabulüyle Okday, Ahmet İzzet Paşa Furgaç, Salih Hulusi Paşa da Kezrak soyadını almışlardır. Ali Rıza Paşa söz konusu Kanunun kabulünden önce vefat etmiştir.

5 Numan Hazar, *Sovyet Tehdidinin Gölgesinde Türk Dış Politikası* (Ankara: Orion Kitabevi Yayınları, 2022), 49–50.

6 Pat Walsh, *Great Britain Against Russia in the Caucasus* (Offenheim am Main: Manzara Verlag, 2020), 383.

7 Aragon, *Histoire Parallèle U.R.S.S. 1917–1960*, tome 1 (Paris: Presses de la Cité, 1962), 96–134.

Savaşından sonra, Boğazların ortaklaşa korunmasına ek olarak (askerî üs istemi) Ermenistan Cumhuriyeti için Kars'ı, Gürcistan Cumhuriyeti için de Ardahan'ı talep edecektir. Kuşkusuz SSCB, Rusya İmparatorluğu'nun devamı olup, komünizm ideolojisinin Rus çıkarları için kullandığı parantez içinde bir dönem olmuştur. Bu bakımdan Atatürk başta olmak üzere Türk önderlerinin SSCB'den her zaman Sovyet Rusya olarak söz etmeleri bir rastlantı değildir. Günümüzde de Rusya yaşayan tek kolonyal devlettir.

Brest-Litovsk Konferansı'na katılan Ahmet İzzet Paşa'nın Kars, Ardahan ve Batum ile ilgili olarak kullandığı aşağıdaki dikkat çekici ifadeler ilginçtir:

Bizim Hükümetin arzusu da, Birinci Dünya Savaşında Rusların eline geçen arazi ile birlikte 1293(1877-78) Savaşı sonunda Rusya'ya geçmiş olan üç vilayet, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının iadesi iken, Ruslar daha sonraki seferde ele geçirdikleri ve Ermenistan saydıkları araziden de vazgeçmek istemiyorlardı. Benim inancıma göre, bu sefer Rusların eline geçen topraklar her ne olursa olsun geri alınmalı, fakat üç vilayet Gürcü ve Ermenilere terk edilmeliydi... Sözü edilen milletlerin mümkün olduğu ölçüde dostluklarını kazanmak ve Rusya ile aramızda "Edat tampon" (tarafsız devlet) teşkil etmek gelecek için çok faydalı olabilirdi.⁸

Oysa Kâzım Karabekir Paşa'nın bu konudaki görüşleri tamamen farklıdır. Karabekir 20 Aralık 1945'te TBMM'de yaptığı konuşmada şu görüşleri ifade etmiştir:

Kars yaylasına hâkim olmak demek Anadolu'yu işgal etmek için pusuya yatmak demektir. Keza Kars bölgesine hâkimiyet, Dicle ve Fırat boyunca Akdeniz ve Basra Körfezine inen yolların tepesine hâkim olmak demektir. Kars yaylası oralara inecek seli tutacak biricik settir... Kars yaylası millî belkemiğimizdir. Kırdırırsak yine mahvoluruz.⁹

Rusya'nın Doğu Anadolu'yu denetim almak istemesi ve bu konuda Ermenileri kullanmak amacı, kuşkusuz bölgenin, özellikle Muş ovası dâhil, haiz olduğu stratejik önemden ve emperyalist emellerinden kaynaklanmaktadır.

8 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024), 308–309.

9 Konuşmanın tamamı için bakınız: *Aydın Tarihi*, No. 140, ss. 83-89. Ayrıca TBMM Zabıt Ceridelerinde tam metni mevcuttur.

Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri Ertesindeki Gelişmeler

Ruslarla 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi Rus ve Osmanlı Ordularının aşmayacağı çizgiyi belirlemiştir. Mütareke Anlaşması Üç Vilayet (Elviye-i Selasiye) sorununa çözüm getirmiyordu. O sırada Doğu Anadolu'da 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa bulunuyordu. İşgal altındaki Türk topraklarının kurtarılması Almanya ile sorunlar yaratıyordu. Rus olmayan Kafkasya halklarında da özerklik eğilimleri baş gösteriyordu.¹⁰ Vehip Paşa (Mehmed Vehip Kaçı) daha sonra İstiklâl Savaşı'na katılmamış ve yurt dışına gitmiş, Atatürk ve Cumhuriyet karşıtı faaliyetleri dolayısıyla Türk yetkililerince izlenmiş ve vatandaşlıktan çıkarılmıştır. İtalyanlara karşı savaştan Habeşistan ordusunda askerî danışman olmuş, Atatürk'ün vefatından sonra Türkiye'ye dönmüştür. Çanakkale Savaşı Komutanlarından Esat (Bulkat) Paşa'nın kardeşidir. Ahmet İzzet Paşa da kendisi hakkında genellikle Vehib Bey veya Vehib diyerek olumsuz ifadeler kullanmakta ve Yanya'yı tesliminden dolayı yargılanması gerekeceğinden söz ederek Adana Valiliğine atanmasına karşı tutum aldığını, gençlerin yükselmesine ve ilerlemesine engel olduğu yolunda kendisine iftiralar atıldığında, bu hiyanette en ileri gidenin Vehib bey olduğunu, hırs ve tamahının çok ileriye gittiğini, daha sonra Hicaz'a Vali ve Komutan olarak atandığını, 3. Ordu'daki rezaletlerinin de "ayyuka çıktığını" belirtmektedir.¹¹

Mütareke sonrası en önemli gelişme, Rus olmayan Kafkas Halkları Gürcüler, Ermeniler ve Azerilerin Güney Kafkasya (Transkafkasya veya Maverâ-yı Kafkasya) hükümetini kurmaları ve bir parlamento (Seym) oluşturmaları olmuştur. Ayrıca, gerek Doğu Anadolu'da gerek Kafkasya'da Ermenilerin Müslüman halka yönelik saldırı ve kıyım eylemlerinin yoğunlaşması dikkati çekmiştir. Bu ortamda Osmanlı Ordusu ilerleme harekâtını sürdürmüştür.

Trabzon Görüşmeleri

Osmanlı Devleti ile Kafkasya halkları arasındaki Trabzon görüşmeleri, 23 Şubat-1 Nisan 1918 tarihlerinde yapılmıştır. Başlangıçta karşılıklı temasların ardından konferans, 14 Mart 1918'te açılmıştır. Osmanlı Heyetine Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisi Rauf Bey (Orbay), Seym heyetine ise

10 Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa: Kahramanlıktan Sürgüne* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2013), 209–213.

11 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 176, 180, 336–337.

Gürcü Menşevik önder Akaki Chenkeli Başkanlık etmiştir. Osmanlı Devleti Brest-Litovsk'ta kabul edilen sınırların onaylanmasını, Evliye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne aidiyetinin teyidini istemiştir. Seym heyeti ise 1914 sınırları üzerinde anlaşmaya varılmasını vurgulayarak, Batum'un Gürcistan için yaşamsal önemde olduğunu belirtmiş ve Türkiye Ermenistan'ına özerklik verilmesi görüşünü ileri sürmüştür. Osmanlı Heyeti Seym heyetinin taleplerini reddetmiş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın uygulanması üzerinde ısrarlı olmuştur.¹² Seym Heyetine Ermenistan temsilcileri olarak daha sonra Başbakanlık yapacak Ovanes Kaçaznuni ve Alexandre Hatisyan da katılmıştır. Hatisyan Rauf Bey ile görüşmesinde Doğu Anadolu'da Ermenistan'a iltica eden 400 bin Ermeni'nin dönmelerine izin verilmesini istemiştir. Hatisyan'ın bu talebi reddedilmiştir.¹³

Bu arada, Osmanlı ordusu ilerleyişini sürdürmüş, Erzurum ve Sarıkamış'ı aldıktan sonra Kars'ı ele geçirmiştir. Konferans sırasında 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Trabzon'a gelmiş ve görkemli biçimde karşılanmıştır. Osmanlı Devleti de bir açıklama yayınlayarak Brest-Litovsk Antlaşması'nın uygulanmasını ve Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesini istemiştir. Tarafların görüşleri arasında bir uzlaşma olmadığından Konferans sona ermiştir.¹⁴

Batum Antlaşması

Batum görüşmeleri, 1 Nisan-26 Mayıs 1918 tarihlerinde yapılmıştır. Osmanlı Heyetine Adliye Nazırı ve Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey (Menteşe) başkanlık etmiştir. Chenkeli'nin Başkanlık ettiği Transkafkasya heyetinde Ermeni temsilcileri olarak Kaçaznuni ve Hatisyan bulunmuştur. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa da askerî temsilci olarak Osmanlı heyetinde yer almıştır. Bu arada Osmanlı Ordusu Trabzon'dan sonra Erzurum ve Van'ı ele geçirecek Elviye-i Selase sınırlarına ulaşmış ve 1914 sınırlarını ele geçirmiştir. 14 Nisan 1918'de de Batum'a girmiştir. Transkafkasya Seym'i de 22 Nisan 1918 tarihli toplantısında Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ve görüş değiştirerek Brest Litovsk Antlaşması'nın kabul edildiğini Vehip Paşa'ya

12 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 446-471, 529, 531.

13 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, 385-386.

14 Aleksandr Hatisyan, *Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve Gelişmesi*, TEKAR Vakfı Yayınları No. 1 (Ankara: Son Çağ Yayınları, 2022), 39-50.

bildirmiştir. 25 Nisan 1918'de de Kars işgal edilerek kırk yıllık bir aradan sonra Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.¹⁵

Konferansta Chenkeli'nin Brest-Litovsk'u kabul ettiğini belirtmesine karşın, Halil Bey yeni taleplerde bulunmuştur. Bu talepler Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Sürmeli ve Eçmiyazin kazası ile demiryollarının bir bölümünün Osmanlı Devleti tarafından kontrolünü içermiştir. Görüşmeler çıkmaza girince Osmanlı kuvvetleri harekete geçmiş, Iğdır ve Kara Kilise'yi (Ağrı) ele geçirmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak Gürcistan 26 Mayıs 1918'de, Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu koşullar altında Ermenistan da 30 Mayıs 1918'de Bağımsızlığını ilan etmek zorunda kalmıştır. Batum Konferansı'nda Ermenistan Heyetine Hatisyan başkanlık etmiştir. Sonuçta, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında ayrı ayrı Barış ve Dostluk Antlaşmaları imzalanmıştır. Antlaşma sonunda Ermenistan 10 bin kilometrelik bir araziye sıkıştırılmış küçük bir devlet hâline sokulmuş oluyordu. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti ülkede sükûn ve asayiş sağlamak için Ermenistan Cumhuriyeti tarafından talep olduğunda silahlı kuvvetleri ile yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu.

Batum Antlaşması, Osmanlı Devleti ile bağımsız Ermenistan Cumhuriyetinin ilk antlaşması olmuştur. Gürcistan ve Azerbaycan ile de benzeri Antlaşmalar yapılmıştır.¹⁶

Mondros Mütarekesi, İstanbul'un İşgali ve Yargılamalar

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte savaşı yenilgi ile bitiren Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmış ve İtilaf Devletleri, İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ni kontrol altına almışlardır. İtilaf Devletleri daha önce de olduğu gibi, Ermenileri bu dönemde de kullanarak amaçlarına ulaşma çabası içinde olmuşlardır. Ermeni ve Rumların sevk sırasında "katliama" tabi tutuldukları iddiasıyla buna sebep olanların yargılanmalarını istemişlerdir. Bu amaçla devletin arşivlerini ele geçirip, savaş sırasında Ermenilerin "ölüme" gönderildiklerine dair ipucu aramışlardır. Ancak Türkleri savaş suçlusu olarak yargılamalarını sağlayacak bir belge bulamamışlardır. Fakat

15 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, 446-471.

16 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, 699-750.

söz konusu devletler Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin kurulmasını ve böylece sevk sırasında görev alanların cezalandırılmalarını sağlamışlardır.¹⁷

Sadece sevk davalarına bakmak üzere kurulan mahkeme, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazam olmasıyla birlikte Kuvayımillîyecileri de yargılamış, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere bu hareketin kimi ileri gelenlerini idama mahkûm etmiştir. 16 Aralık 1918 tarihinde olağanüstü askerî mahkeme olarak kurulan Divân-ı Harbi Örfî Mahkemesinde önce üye sonra Başkan olarak bulunan Süleymaniyeli Mirliya Mustafa Paşa gerek sevk gerek Millî Mücadele Davalarında hukuku hiçe saymış, sanıklara karşı kasıtlı ve sert davranmıştır. Bu yüzden Nemrut Mustafa Paşa olarak şöhret bulmuştur. Nemrut Mustafa Paşa Kürtçülük faaliyetleri ve bir Kürt Devleti kurma çabası içinde olmuştur.¹⁸ Tehcir sırasındaki görevi dolayısıyla Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Beyin idam cezasına çarptırılarak idam edilmesi halkın tepkisine yol açmıştır.

İşgalciler, –özellikle İngilizler- savaş yıllarında görevde olan Osmanlı yetkililerini cezalandırmaya kararlı bir tutum sergilemişlerdir. Amaç “savaş suçlusu”, “Ermeni katliamcısı” olarak ilan edilecek İttihatçı ve direnişçi kadroları tasfiye etmek olmuştur. 23 Ocak 1919'da tutuklanmaları talep edilen 173 kişinin listesi Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Sadrazam Tevfik Paşa'nın tutuklanan kişilerin sayısını 160-200 olarak İngilizlere bildirdiği belirtilmektedir. İngiltere tutuklattığı Türkleri Malta'da askerî mahkemede yargılamak hususunda ısrar etmiştir.¹⁹

Bu şekilde I. Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda İttihat ve Terakki yöneticisi “Ermenilerin Toplu Katliamı” suçlamasıyla üç yıla yakın bir süre Malta'da tutulmuş ve Sevr Antlaşması hükümleri uyarınca soruşturma kapsamına alınmışlardır. Ancak soruşturmayı yürüten Londra'daki İngiliz Kraliyet Başsavcılığı, işgal altındaki Osmanlı Arşivinin yanında, İngiltere ve Amerika'da bu kişiler aleyhine “hukuki geçerliliği olan” hiçbir “katliam/kırım” kanıtı bulamamıştır. Bu nedenle “kovuşturmaya yer olmadığı” hükmüne vararak serbest bırakılmalarını sağlamıştır.²⁰

17 Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılanmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 15.

18 Ferudun Ata, *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa: Bir İşbirliğinin Portresi* (Konya: Palet Yayınları, 2016), 9–12.

19 Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması: Özgün İngiliz Belgeleriyle* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), 36–54.

20 Uluç Gürkan, *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak* (İstanbul: Destek Yayınları, 2011), 15.

Gümrü Antlaşması

Batum Konferansı'ndan Gümrü Antlaşmasına kadar geçen süre içerisinde Türkiye'de ve Kafkasya'da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmelerin en önemlisi Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıdır. Osmanlı Devleti'nin orduları dağıtılmış, silahlarına el konmuştur. İngiliz birlikleri Kafkasya'ya girmiştir.

Mütareke Antlaşması'nın 7. maddesine göre güvenliklerini tehlikede gören İtilaf Devletlerinin herhangi bir bölgeyi işgal edebilecekleri, 24. Maddesine göre de Ermenilerin yaşadığı Altı Vilayette bir karışıklık olduğu takdirde İtilaf Devletlerinin bölgeyi işgal edebileceği hükmü getirilmiştir. Bunun ardından Anadolu'nun çeşitli bölgeleri İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan ve Ermeniler tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Kafkasya'daki Türk birlikleri de 1914 sınırlarına kadar gerilemiştir.

19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da Anadolu'ya çıkarak Erzurum ve Sivas Kongreleri ile gerçekleştirdiği örgütlenme sonucu Millî Mücadele başlamıştır. Doğu Anadolu'da Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordunun gerek asker sayısı gerek teçhizat bakımından hazır şekilde muhafaza edilmesi Kurtuluş Savaşına önemli bir katkı sağlamıştır. Ali Fuat Cebesoy'un komutasındaki Konya'daki 20. Kolordu da Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle terhis edilmemiş ve Ankara'ya nakledilmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf Devletleri ile Sevr Antlaşmasını imzalamıştır.

Atatürk, Nutuk'ta Gümrü Antlaşmasına varan gelişmeler hakkında günümüz Türkçesiyle özetle aşağıdaki ayrıntılı bilgileri vermektedir:

Bilindiği gibi Ermeniler gerek Ermenistan'ın içinde gerek çevre yerlerde Türkleri kitle halinde katletmekten vazgeçmiyorlardı. 1920 sonbaharında Ermeni mezalimi tahammülsüz bir hale geldi. Ermenistan seferine karar verdik.15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'yı Doğu Cephesi Komutanı yaptık. Ermenilerin 1920 haziran ayında Oltu'da oluşan yerel yönetime saldırması ve istila etmesi üzerine bir ultimatom vermemize karşın Ermeniler saldırılarını sürdürdüler. Ermenilerin saldırısı üzerine savaş harekâtı başladı. Ordumuz ileri harekete geçti. Düşman direnmeksizin Kars'ı terk etti. Birliklerimiz Arpaçay'a kadar olan mntıkayı ve Gümrü'yü işgal etti. Ermenilerin

çatışmaların durdurulması ve barış için başvurması üzerine mütareke hususlarını Dışişleri Bakanlığı aracılığı ile Ermeni ordusuna bildirdik. 26 Kasım 1920 günü başlayan görüşmeler 2/3 Aralık gecesi Gümrü Antlaşması'nın imzalanması ile son buldu. Gümrü Antlaşması Millî Hükümetin imzaladığı ilk Antlaşmadır. Böylece Ermeniler Osmanlı Devleti'nin 1877 seferi ile yitirdiği yerleri millî hükümete terk ederek dava haricine çıkarılmıştır. Doğu'da önemli değişiklikler olması yüzünden daha sonra akdolan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması bu Antlaşmanın yerine geçmiştir.²¹

Gümrü Antlaşması'nı TBMM Hükümeti adına Kâzım Karabekir Paşa, Ermenistan adına da Eski Dışişleri Bakanı ve Başbakan Aleksandr Hatisyan imzalamışlardır. Daha önce 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Devleti tarafından imzalanmış olduğu dikkate alınırsa Gümrü Antlaşması'nın önemi gayet iyi anlaşılabilir.

Bu arada İtilaf Devletleri kurulacak Ermenistan devletinin sınırlarını çizme görevini ABD Başkanı Woodrow Wilson'a vermişti. Wilson da Trabzon dâhil bir kıyı şeridi ile Erzurum, Van ve Bitlis'i Ermenistan sınırları içerisine almıştı. O sırada Gümrü Antlaşmasına varan gelişmeler dolayısıyla Wilson, kendisi için yaratacağı sıkıntı dolayısıyla önerisini açıklamaktan kaçınmıştır. Atatürk'ün bu konudaki yorumu şöyledir: “Zavallı Wilson, anlamadı ki süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin savunamayacağı sınırları başka hiçbir ilke sağlayamaz.”²²

Gümrü Antlaşması uyarınca, Sevr Antlaşması'nın Ermenistan içerisinde gösterdiği Doğu Vilayetleri (Kars Bölgesi dâhil) Türkiye'ye verilmiştir. Buna karşılık Türkiye, işgal etmiş olduğu Gümrü'yü Ermenistan'a terk etmeyi kabul etmiştir. Keza Antlaşmaya göre Ermenistan iç asayişini sağlayacak kadar asker ve jandarma bulunduracak, Ermenistan Hükümeti istediğinde Ankara, iç ve dış tehlikelere karşı silahlı yardımda bulunacaktır.²³ Böylece, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır çizgisi günümüzdeki şeklini almıştır. 29 Kasım 1920 tarihinde de Kızıldordu Erivan'a girmiş ve Ermenistan'daki Taşnak rejimi

21 Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 348–349.

22 Andrew Mango, *Atatürk: The Founder of Modern Turkey* (Woodstock ve New York: The Overlook Press, 2000), 294.

23 Mehmet Gönülöb ve Cem Sar, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası,” içinde *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1965)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 26.

sona ermiştir. Bu şekilde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetler Birliğine katılmıştır.

Sovyetler Birliği ile İlişkiler, Moskova ve Kars Antlaşmaları

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya’da Bolşevik Devriminin ortaya çıkması, savaş sonrasında da İtilaf devletlerinin aralarında paylaşmak üzere Osmanlı Devleti topraklarını işgal etmesi, Emperyalizme karşı Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında büyük bir yakınlaşmaya yol açmıştır. Sovyet topraklarında Batı destekli ayaklanmalar baş göstermesi, ülkede çok sayıda yabancı asker bulunması ile ekonomik ve sosyal sorunlar Sovyet rejiminin yerleşmesinde ciddi bir durum yaratmıştır. Bu ortam içerisinde SSCB ortak düşman olan emperyalizme karşı mücadele eden Anadolu’daki kurtuluş hareketini desteklemiş, para ve silah yardımında bulunmuştur. Bu gelişmeye giden yol sıkıntılı olmuş ve kimi güçlüklerden geçildikten sonra Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu süreç sırasında SSCB’nin zaman zaman Türkiye’den Ermenilere Van, Bitlis ve Muş’un verilmesi gibi taleplerle ortaya çıkması dikkati çekmiştir. Sonuçta, TBMM heyeti bu taleplere şiddetle karşı çıkmış ve iki ülke arasında Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir.

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması (Dostluk ve İyi Geçim Antlaşması) ile SSCB Misak-ı Millî sınırlarını tanımıştır. Türkiye’nin Kuzeydoğu sınırının Kars ve Ardahan’ı kapsayacak şekilde uzandığı ve Türkiye’nin de Batum şehri ve limanını Sovyetler Birliği’ne bırakmayı kabul ettiği belirtilmiştir. Antlaşma, diğer hususlar meyanında, ayrıca Nahcivan hakkında aşağıdaki önemli hükmü getirmiştir:

“İki Akid taraf Nahcivan arazisinin Azerbaycan himayesinde muhtariyeti haiz bir arazi teşkil etmesine –Azerbaycan bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi şartıyla- ittifak ederler.”²⁴ Bu madde Türkiye’nin Nahcivan ile ilgili garantisi veya gözetim hakkı (droit de regard) şeklinde değerlendirilmiştir.

Moskova Antlaşması’nın ardından, 13 Ekim 1921’de Kars’ta bir taraftan Türkiye, öte taraftan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında dostluk Antlaşmaları imza edilmiştir. Kars Antlaşması, genel olarak Moskova Antlaşması hükümlerini almış ve süresiz olarak akdedilmiştir. Bu gelişmeler sonunda Doğu Cephesi kapanmıştır.

24 Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, ss.247-248.

Gümrü Antlaşması'nın sonucunda Ermenistan Transkafkasya'da sınırlı bir bölge olarak kalmıştır. Ermenilere karşı askerî zaferin ve Gümrü Antlaşması'nın üç önemli sonucu olmuştur. Her şeyden önce (Türkiye'deki) endişeli ruhları ayağa kaldırmış ve direnme kararlılığını güçlendirmiştir. Ankara Hükümetinin arka cephesini serbest bırakmıştır. Üçüncü olarak da Türkiye ile Sovyet Rusya'nın bölgede doğrudan liderliğine yol açmıştır.²⁵

Fransa'nın Anadolu'yu İşgali ve Fransızlarla Anlaşmaya Varılması

İstiklâl Savaşı boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın Batı'da Yunanlarla baş başa kalmak için Doğu ve Güney cephelerini sonlandırmak yolunda bir strateji izlediği gözlemlenmiştir. Mondros mütarekesinden sonra Fransa, İngiltere ile varılan Osmanlı topraklarını paylaşma hususundaki mutabakat uyarınca Suriye ve Lübnan ile birlikte Anadolu'da Kilikya (Çukurova-Mersin, Tarsus ve Adana-), Antep, Urfa ve Maraş bölgelerini işgal etmiştir. Ancak Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş'ta ciddi bir halk direnişi ve Kuvayı millîye hareketi sonucu ciddi kayıplar vererek yenilgiye uğramışlardır. Çukurova'da da Kuvayimillîye'ye olan destek dolayısıyla ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. 27-28 Mayıs 1920 tarihlerindeki Pozantı savaşında Kuvayimillîye kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramışlardır.

Fransızlar Anadolu'yu işgalde, Ermenileri kullanmışlar ve silahlı Ermeni lejyonerlerini getirmişlerdir. İşgal yönetimi Ermenileri gözeten bir nitelikte olmuş ve bu gelişme yerel halkın büyük tepkisine ve direnişine yol açmıştır. Bu direniş sonucu, Fransa, Suriye'yi muhafaza ederek, Anadolu'da işgal ettiği bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda Irak dâhil, Fransa ile İngiltere arasında görüş ayrılıkları olduğundan Fransa hayal kırıklığı yaşamıştır.

Bununla birlikte Fransa iç kamuoyunda da savaşa tepkiler baş göstermiştir. Özellikle Aristide Briand'ın Başbakan olması ile Fransa'nın İstiklâl Savaşı karşısındaki tutumu değişmiş ve Anadolu'nun işgaline son verilmesi eğilimi ağırlık kazanmıştır. Bu arada o dönemde Fas Genel Valisi olarak bulunan ve Fransa'da saygın bir kişiliği olan Mareşal Hubert Lyautey Fransa Hükümetine ciddi uyarılarda bulunmuş Fas'ta, Türk İstiklâl Savaşına büyük destek olduğunu, bu bakımdan Suriye ile yetinilerek Anadolu'dan çekilmeyi

25 Dagobert von Mikusch, *Gasi Mustafa Kemal: Zwischen Europa und Asien* (Leipzig: Paul List Verlag, 1935), 224.

önermiştir. Bu konuda Mareşal Lyautey ile Mustafa Kemal Paşa arasında İstanbul'daki Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis aracılığıyla yazışmalar da olmuştur.²⁶ Öte yandan, Suriye'deki Fransa Yüksek Komiseri François Georges-Picot Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile 5-6 Aralık 1919 tarihlerinde bir görüşme yaparak Fransa'nın barış arzusunu vurgulamıştır.²⁷ Bu gelişmeler sonunda Fransız Devlet adamı Henry Franklin-Bouillon Sakarya Savaşının ardından Türkiye'ye gelmiş ve Türkiye ile Fransa arasında Ankara Anlaşması imzalanarak iki ülke arasında savaş durumuna son verilmiştir. Bu Anlaşma İtilaf Devletlerinden biriyle yapılmış anlaşma olması dolayısıyla önem kazanmış ve bu şekilde güney cephesi de güvenceye alınmıştır.

Fransa'nın bölgeyi terk etmesine dair Ankara Anlaşması, 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa Hükümetinin tam yetkili temsilcisi Henry Franklin-Bouillon ile TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) tarafından imzalanmıştır. Anlaşmanın 6. Maddesine göre Ankara Hükümeti Misak-ı Millî'de öngörüldüğü gibi uluslararası sözleşmelere uygun olarak azınlık haklarının korunacağını beyan etmiştir. Anlaşmanın ardından Ermeni, bir kısım Alevi Arap, Süryani-Keldani ve Rum nüfus kitlesel olarak bölgeyi terk etmeye başlamıştır.

Adana Ermenileri, Sevr Antlaşması'na göre Fransa'nın Ceyhan nehrinin batısındaki tüm bölgeyi (Karataş Burnundan Ceyhan nehrine ulaşan bir çizgide) Türklere geri vermesine karşı direnme eylemine başvurmamış, olayların gelişmesini pasif biçimde bekleyerek izlemiştir. Bu dönemde Dörtüyl ilçesi Ermenilerin toplanma yerine dönüşmüştü. Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermeniler Dörtüyl'a gelmişlerdi. Ermeniler kentte askerî tatbikat yapmaya başlamışlar, silahlı Ermeni çeteleri Kuvayımillîye hizmetindeki Türk çetelerine karşı konuşlandırılmışlardı. Ermeniler Türklere karşı savaşmak için yeterince silah ve teçizat topladıkları kanısındaydılar. Son anda Fransa'nın Ankara Anlaşmasında bir düzeltme yapacağı inancındaydılar. Ermenilerin amacı Dörtüyl'da bir "Ermeni Yurdu" (Foyer Arménien) kurmak idi. Oysa bölge nüfusunun tamamı Türk idi. Ayrıca Dörtüyl İstiklâl Savaşında (Fransız ve Ermenilere karşı) ilk kurşunun atıldığı yerdir. Fransa da Ermenilerin bu talebine karşı çıkmıştır. Türk topraklarında bir Ermeni Yurdu ayrılması konusu daha sonra Lozan'da da gündeme getirilmek istenmiştir. Bu istek reddedilmiştir.

26 Pierre Lyautey, *Turquie Moderne* (Paris: Julliard, 1970), 106-109.

27 Alexandre Jevakhoff, *Kemal Atatürk: Les Chemins de l'Occident* (Paris: Tallandier, 1989), 166.

Ankara Anlaşması'nın 7. maddesi ile, Türkiye sınırları dışında kalan Hatay özel bir yönetime kavuşturulmuştur. Bölgenin "Türk ırkından sakinlerinin Türk kültürünü geliştirmeleri için her türlü kolaylıktan yararlanacakları ve resmi dilin Türkçe olacağı" belirtilmiştir. Anlaşmanın 8. Maddesine göre de sınır çizgisi, İskenderun körfezi üzerinden Payas'ın güneyinden Meydan-ı Ekbez'e doğru giderek, Kilis, Nusaybin ve Cizre Türkiye'ye bırakılmıştır.²⁸ Anlaşmanın 8. Maddesine göre saptanan sınır çizgisi, Lozan Antlaşmasında da kabul edilmiş, daha sonra 1930 yılında bazı ufak düzeltmeler yapılmıştır.

Ankara Anlaşması'nın ertesinde Fransız kuvvetleri bölgedeki silah ve cephaneyi Türk tarafına bırakarak Türkiye'yi terk etmiştir. Bu gelişmelerden sonra, Ege bölgesinin Yunanlara verilmesinden dolayı İngilizlere tepki gösteren İtalyanlar da Anadolu'yu terk etmiş ve bazı Türk kuruluşlarına yardımlarda bulunmuştur.

Lozan Barış Antlaşması

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda Ermeniler hakkında bir hükme yer verilmemiştir. Ancak konu Azınlıklara ilişkin gündem maddesinin görüşülmesi sırasında ele alınmıştır. Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa (İnönü) Ermenilere de değinerek özetle şunları söylemiştir:

"Türk Milleti azınlıklara medenî alemin tanıdığı hakları tanır. Fakat kendi İstiklâlini kayıt altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez. Onların hepsi sulhtan sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki taraf da yaralarını sararlar. Ancak Türk toprakları herhangi bir 'Ermeni Yurdu' için parçalanamaz. Ne Şark Vilayetlerinde ne Kilikya'da anavatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye müstakil Ermenistan Cumhuriyeti ile muahedeler akdetmiştir. Diğer bir Ermenistan'ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçiremez."²⁹

Sonuçta Lozan'da yalnızca gayrimüslim azınlıklar ile ilgili hükümlere yer verilmekle yetinilmiştir.

28 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, "1921 Ankara Anlaşması."

29 Ali Naci Karacan, *Lozan* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971), 192-193.

Değerlendirme

Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı ertesinde Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan ilişkilerle ilgili değerlendirmelere yer verilmektedir. Alexandre Hatisyan Ermenistan'da Başbakan olarak görev yapmıştır. Osmanlı Devleti ve TBMM Hükümeti arasında yapılan Konferanslarda Ermeni Heyetinin Başkanlığını yapmış ve Gümrü Antlaşmasını imzalamıştır. Anıları 1930 yılında Ermenice olarak yayınlanmıştır. Kitabın Fransızca baskısı da 1989 yılında çıkmıştır. Hatisyan, Osmanlı veliahtı (Vahdettin), Talat Paşa, Enver Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Rauf Orbay, Halil Bey (Menteşe) ve Vehip Paşa ile İstanbul'da ve katıldığı toplantılar vesilesiyle görüşmeler yapmış olan ve Türk yetkililerini tanımış bulunan önemli bir kişilik ve Ermeni millîyetçisidir.

Hatisyan anılarında, 1918 yılında Türklerin iki yıllık bir süre için rahat bırakıldığını, bu dönemde Türklerin rahat bir nefes aldığını, kendilerinin de Türklerin gücü hakkında fikri olmadığı gibi sınırda da önlemler alınmadığını belirttikten sonra “aksine eldiven atar gibi Oltu’yu işgal ettik, sanki savaşı arayan bizdik” demektedir. Sınırdaki çatışmalar başlamışken barış görüşmesi önerisini de reddettiklerini, 1920’de Ermenilerin artık göz ardı edilebilecek bir unsur olmadığını, Kars gibi önemli bir kaleyi de ele geçirmiş olduklarını, Sevr Antlaşması’nın henüz aşılanmamış bir kağıt parçası olmadığını, Türklere karşı güçlü bir silah olduğunu belirtmektedir. Görüşmelerde Türklerin Brest-Litovsk’a geleceklerini, belki de 1914 sınırlarını önereceğini ve Sevr’in tanınmamasını isteyeceklerini kaydettikten sonra “Ermenistan Hükümeti kuşkusuz böyle bir öneriyi reddederdi. Sevr Antlaşması herkesin gözünü kamaştırmış, beynini yıkamış, doğruyu düşünme yeteneğini kaybettirmişti” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Savaştan kaçmak için hiçbir şey yapmamalarının, aksine savaşa sebebiyet vermelerinin ve Türklerin silah gücünü takdir edememelerinin ve kendi güçleri hakkında fikir sahibi olmamalarının affedilmez hatalar olduğunu itiraf etmektedir.³⁰

Keza Ermenistan'da Başbakanlık yapmış olan Kaçaznuni de 1920 sonbaharında Türkiye ile savaşın başladığını ve savaşın Ermenileri kesin olarak çöktüğünü belirtmiş ve ayrıca şu hususları vurgulamıştır:

Biz savaştan kaçınabilir miydik? Büyük bir olasılıkla hayır. 1918 yılında bozguna uğratılan Türkiye dinlenebildi. Bu iki yıl içinde Türkler canlandılar. Türkiye’de ulusal bilinç ve kendini savunma içgüdüğü

30 Aleksandr Hatisyan, *Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve Gelişmesi*, 310–312.

uyanmıştı. Geleceklerini sağlayabilmek için Sevr Antlaşmasına karşı koymak zorundaydılar. Ancak bunun Kuzeydoğuda değil Güneybatıda gerçekleşeceği açıktı. Güçlerini orada toplamak ve Yunanistan'a karşı cepheyi ayakta tutmak için öncelikle Ermenistan tarafındaki cephe gerisini sağlama almaları gerekliydi. Kars ve Gümrü depolarında bol miktarda bulunan askerî cephaneye de gereksinimleri vardı. Sonuçlar bir yana Türklerle ortak bir anlaşma bulmak için var gücümüzle çalışmalıydık. İşte biz bunu yapmadık. Türkiye'nin hangi kuvvetlere sahip olduğunu bilmiyorduk. Kendi gücümüzden çok emindik. Esas yanlış buradadır. 1920 sonbaharında İngiliz silahlarıyla iyi donatılmış bir ordumuz vardı. Kars gibi önemli bir kale elimizdeydi. Sevr Antlaşması elimizde önemli bir kozdu. 1920 Eylül'ünde Türkler daha fazla ödün vermezlerdi. 1920 sonbaharında (Sevr Antlaşması pahasına) Türklerle anlaşmış olsaydık çok şey kazanabilirdik. Ama biz bunu anlamıyorduk. Savaş tam ve kesin yenilgimizle sonuçlandı. Türkler artık Gümrü'deydi. Sonuçta Gümrü'de Türklerle antlaşma imzalandı. Bu Antlaşma acımasız Batum Antlaşması'ndan farklı değildi.³¹

Hatisyan'ın anıları 1930 yılında Ermenice olarak yayınlanmış, ikinci baskısı da 1968 yılında yapılmıştır. Kitabın Fransızca çevirisi de 1989 yılında yayınlanmıştır. Fransızca kitabın Chavach Toriguian imzasını taşıyan uzun bir önsözü bulunmaktadır. Toriguian önsözünde yalnızca "Hatisyan'ın Anıları"nı değil, aynı zamanda Ermenilerin politikasını da değerlendirmiştir. Toriguian'ın görüş ve değerlendirmeleri ilginç olduğundan özetle aşağıda sunulmuştur:

(...) Ermeniler İtilaf devletlerine katılmış ve onların zafer kazanmasında yardımcı olmuştur. Ermenilerin, müttefiklerin taahhütleri uyarınca, Türk toprakları ile büyük ölçüde ödüllendirilmelerini düşünmeleri önünde bir engel yoktu. Barış konferansında Ermeniler için tatminkar çözüm olacağı vaadinde bulunan Fransızlar ve İngilizler Ermenilere silahlarını indirmelerini önermişlerdi. Lozan Konferansı'ndan sonra Ermeniler kendilerine şu soruları yöneltmişlerdir: 'Gereğince hareket ettik mi?', 'Başka türlü hareket etmek olanağı var mıydı?', 'Bunu yapabilir miydik?', 'İttifak seçiminde ihtiyatlı mıydık?', 'Niçin ihanete uğradık?', 'Rus cephesinden gönüllüleri çekmekte haksız mıydık?', 'Türk ile veya Rus ile mi veya her ikisiyle mi görüşmek

31 Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Paris Konferansına Rapor)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), 61-65.

gerekiyordu?”, “Yeğlenen çözüm ne olursa olsun önemsiz oluşumuz mu bizi ezilmeye mahkûm ediyordu?”, “Tanrılar tarafından lanetlenmiş miydik?” Ermenilere karşı işlediği suçlar nedeniyle savaş suçluları olarak Malta’ya sürgün edilen Türk devlet adamlarının serbest bırakılacaklarını kim tasavvur edebilirdi? Doğu Trakya ve Kilikya’nın Türklere verileceğini kim düşünebilirdi? (...)

Kuzey komşumuzla iyi geçinmek suretiyle, Rus Ermenistan’ının bir bölümünü yitirmek pahasına Türk-Ermeni savaşını önleyebilirdik. Çekingen davranmak yerine Kemalizmin gücünü tanıyarak onunla Wilson’un önerdiğinden daha mütevazı sınırlar üzerinde mutabakata varabilirdik. 1918 yılına geldiğimizde müttefiklerimiz Ermenilerin özgürlüğe kavuşmasının temel amaçlarından biri olduğunu açık ve net bir şekilde söylemişlerdi. Türkiye yenilmişti ve ona her türlü karar dikte edilebilecekti. Sevr Antlaşması imzalanmıştı. Ancak kaderimizi müttefiklerin kaderine bağlamakla hata mı etmiştik?

(...) Sevr ile birleşik Ermenistan yaratılmıştır. Ama bu ölü doğmuş bir antlaşma idi. Müttefiklerin uygulama niyeti yoktu. Müttefikler birleşik Ermenistan’ın yaşaması için hiçbir şey yapmamışlardır. Erivan Cumhuriyetinin sağlanmasına karşı çıkmışlar, el altından, açıkça ve resmen Mustafa Kemal’e yardım etmişlerdir. O da tarihin akışını değiştirmiştir. Ermenistan’da manda yönetimi önerilen tüm Batı ülkeleri bunu reddetmiştir. Onlar Türkiye’deki ekonomik çıkarlarıyla ilgilenmişlerdir. İngiltere de tasını tarağını toparlayıp bölgeden uzaklaşmıştır.”³²

Önsözde son bölüm “Rüyadan Gerçeğe” başlığı altında yazılmıştır. Öte yandan, Ahmet İzzet Paşa anılarında Ermeni sorunu konusundaki Osmanlı Hükümetinin görüşleri hakkında bilgi vermekte ve ayrıca bu konuda Paris Konferansı’na ve İngiltere’ye iletilen yazışmaları da açıklamaktadır.

1921-22 yıllarında Hariciye Nazırı olan Ahmet İzzet Paşa İtilaf Devletleri temsilcileriyle Paris Konferansı’na katılmak için 1922 Mart ayında yaptığı seyahat sırasında Hatisyan’ın kendisinden Paris’te görüşme talep ettiğini anılarında belirtmektedir. Hatisyan, bu görüşmede, Ermeni milletinin yabancıların entrikalarına aldanarak birçok felaketle karşılaştığını ve artık

32 A. Khatissian, *Éclosion et Développement de la République Arménienne*, traduit de l’arménien (Athènes: Publication de la F.R.A. Dachnaksoutioun, 1989), 7–24.

selamet için Osmanlı Devleti ile birleşerek eski hayata dönmekten başka bir yol bulunamayacağını acı deneyimlerle anladığını, ancak yurtlarından mahrum olup şurada burada dolaşan ırkdaşlarının sığınmasına el verecek kadar araziye ihtiyaçları olduğunu, bunun verilmesi uygun bulunursa; Ermeni milletinin eski sadakatinde devam edeceğini, aksi takdirde mahvoluncaya kadar propaganda ve mücadelede ısrar edeceğini söylemiştir. Ahmet İzzet Paşa, yanıt olarak bu konuda tek bir söz söylemeye izinli veya yetkili olmadığını, ancak 1914 sınırının ilerisindeki arazinin millîciler tarafından zapt edilmiş olmasına binaen barış antlaşmasına varılmasından önce bu konuda bir beyanda bulunmasının mantiken uygun olmayacağını ifade etmiştir. Ancak millîcilerle temasa geçmesi için aracı olabileceğini söylemekle yetinmiştir.³³ Londra'ya yaptığı ziyaret sırasında da görüştüğü bazı İngiliz politikacılarının "azınlıkların korunması ile Ermenilere bir 'Home' yani yurt ve mümkünse bir iskele verilmesi" hususunu belirttiklerini, yanıt olarak, kendisinin de bilinen hususlar çerçevesinde savunmada bulunarak Ermenilere arazi verilemeyeceğini vurguladığını açıklamaktadır.³⁴

Özellikle Kâzım Karabekir Paşa ile Gümrü Antlaşmasını imzalayan Hatisyan'ın, aylar sonra, Anadolu'daki ulusal kurtuluş hareketine genellikle olumlu yaklaşan Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ya yönelik olarak kullanmış olduğu ifadeler kuşkusuz gerçekçi olmaktan uzaktır. Üstelik o dönemde Ermenistan Sovyetler Birliğine katılmış olduğu gibi Moskova Antlaşmasını teyit eden Kars Antlaşması da imzalanmıştır.

Ahmet İzzet Paşa anılarında Ermeni konusuna da değinmektedir.³⁵ 3.Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın komutanlığı sırasında Ermenilerin birçok vilayette ayaklandığını, Ermeni asker kaçaklarının Müslümanlara saldırarak ırz, can ve mallarına kastettiğini, bu ayaklanmaların bastırılması için ordudan asker ayrılması gerektiğinden ordu kumandanlarının yanlarında ve ulaştırma hatları üzerinde bu tür fesat kaynaklarına dayanamayacaklarını açıklayarak Ermenilerin sürülmelerini ve göçe zorlanmalarını teklif ve talep ettiklerini yazmaktadır.

Ahmet İzzet Paşa bu bağlamda aşağıdaki noktalara da değinmektedir:

“Mesele Ermeni-Türk çekişmesi olarak ele alınırsa başka şekil kazanır. Namusa taarruz eden bir kişiyi, karşı koyma esnasında öfkeye kapılarak

33 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 517-518.

34 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 515-516.

35 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 224-233.

öldüren kişinin fiili herhalde suçların en hafifidir. Anadolu'daki Ermeni-Türk çekişmesi bu örneğe uygun olup Ermeniler saldırgan ve intikamcı, Türkler ise saldırıya uğrayan ve savunmacı durumundaydılar. Osmanlı devleti adaletli bir yönetim kurmuş, Ermeniler devletin eşitlik gözetiminden yararlanarak türeyip çoğalmışlar ve zenginleşmişlerdir. Ermeni nüfusu Doğu vilayetlerinde çok az olduğu halde kendilerinden üç-dört kat dolayındaki bir ahaliyi baskı altında tutmasına rıza gösterilemezdi. Rumeli'de verilen ayrıcalıklarla bağımsızlıkların çorap söküğü gibi birçok memleketin elden çıkmasına neden olduğu göz önündeysen, devletin asli bünyesi hükmünde olan Anadolu'da aynı kapıyı açmak fahiş bir hata olurdu. Ermeniler İstanbul ve taşrada karışıklıklar çıkarmaya cesaret ettiklerinden cezaya ve sürgüne uğradılar. Ermeniler ne olursa olsun yabancı devletlerin müdahaleleriyle emellerine kavuşmak istiyorlardı. İş başındakilerin hata ve hıyanetiyle itildiği bir savaşta bir milletin gençleri ve güçlülere masum bir şekilde sınırlarını savunurken, yaşlı, kadın ve çocuklarına haince ve acımasız şekilde saldıranlar mazlum ve mağdur, tahrikçi ve teşvikçiler birer kahraman, fakat Türklerin cellatlarına eli bağlı olarak boyunlarını teslim etmediklerinden ve saldırganlara karşı savunmada bulduklarından dolayı amansız bir zalim sayılmaları insafsızlıktır.³⁶

Arnavut kökenli olan ancak kendisinin Türk ve Osmanlı olduğunu vurgulayan Ahmet İzzet Paşa, anılarında, Paris Barış Konferansı'na sunulan belgelerde ve İtilaf devletleri ile yazışmalarda da aşağıdaki hususların vurgulandığını bildirmektedir:

“Ankara ile Fransa adına Franklin Bouillon arasında imzalanan anlaşmada yer alan azınlıklar konusundaki hüküm muhik ve uygun bir esas teşkil etmektedir. (..) Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar her zaman avantajlı bir konumda olmuşlardır. Küçük bir ihtilâlcî Ermeni sınıfı ani saldırılarla ve katliamlarla komşuları Müslümanlara saldırılarda bulunarak onların mukabelede bulunması için kışkırtmış, Osmanlı Hükümetinin onların bu eylemlerini bastırma çabaları üzerine de sorumluluğu hükümetin ve Müslüman halkın üzerine atarak ve Hıristiyan halkların dini duygularını harekete geçirmek amacıyla yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak istemiştir. Bağımsızlığının bilincinde olan Türkiye'nin azınlıklar lehine egemenlik haklarından

36 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 515-516.

fedakârlık yapması olanaksızdır (...) Bir küçük entelektüel Ermeni grubu, özellikle Çarlık Rusya'sının entrikaları ve ihtilâlcî teorilerle beslenmiş olarak, suikastlerle, vaatlerle ve tehditlerle büyük bir kitleyi cinayet emellerine ortak etmek istiyordu. Diğer devletler, eğer Şarkta adalet, eşitlik, barış ve düzeni gerçekten istiyorlarsa bu konuda anlayışlı ve ılımlı bir tutum takınarak azınlıkları ayaklanma ve tahriklerde bulunma yolunda teşvik etmekten kaçınmalıdırlar.(...)Azınlıkların korunması hiçbir şekilde onları ayaklanmaya teşvik etmek şeklinde olmamalıdır. Küçük bir azınlığın çoğunluğa karşı tiranlığına dönüşme biçiminde bir yozlaşma halinde hiçbir toplum düzen ve barış içerisinde gelişemez.”³⁷

SONUÇ

Hatisyan'ın anılarının Fransızca baskısına uzun bir Önsöz yazan Chavach Toriguian, Önsöz'ün son bölümünde, “Rüyadan Gerçeğe” başlığını kullanmıştı. Ermeniler, geçmiş deneyimlerin ışığında, acaba rüyadan gerçeğe dönüşü gerçekleştirebilmiş midir?

Birinci Dünya Savaşının sonunda Bres-Litovsk Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan SSCB, İkinci Dünya Savaşının ertesinde kendisini güçlü konumda hissettiği anda Çarlık Rusya'sının yayımlacı politikalarını gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye karşıtı bir kampanya başlatılmıştır. SSCB Nota ile Türkiye'den Boğazların ortaklaşa savunulmasını istemiştir. Bu talep Türkiye tarafından reddedilmiştir. Ayrıca sözlü olarak da Dışişleri Bakanı Molotov aracılığı ile Kars ve Ardahan'ın iadesini talep etmiştir. Bu talep de şiddetle reddedilmiş ve Türkiye SSCB'den ciddi bir tehdit algısı duymaya başlamıştır. Sovyetlerin toprak taleplerine ilişkin bilgiler ABD, İngiliz, Türk ve Sovyet Arşiv belgelerinde yer almaktadır. Ayrıca Churchill anılarında Stalin ile yaptığı görüşmelere değinerek bu konuda bilgi vermektedir. Molotov da anılarında toprak taleplerini kendisinin ilettiğini açıklamıştır. 1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra yeniden Dışişleri Bakanı olan Molotov Türkiye Büyükelçisini çağırarak kendisine “Deklarasyon” adı altında yazılı bir belge vermiş ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin; Kars, Gürcistan Cumhuriyeti'nin de Ardahan ile ilgili taleplerinden sarfınazar ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Boğazlar konusundaki Sovyet görüşlerinin değiştiğini de vurgulamıştır. Bu belge Dışişleri Bakanlığı arşivinde mevcuttur.

37 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*, 721-762.

İsmet İnönü de anılarında, Sovyet taleplerinden söz etmektedir. Bu konu Hükümet toplantısında görüşülürken heyecanlı anlar yaşanmış ve Hükümet üyeleri tepki göstererek gerekirse ölüncüye kadar mücadeleye kararlı olduğunu vurgulamışlardır. Sovyet toprak talepleri konusunda bu kadar belge mevcut olduğu halde, Türkiye’de günümüzde dahi, bazı çatlak sesler çıkmakta ve SSCB’nin toprak taleplerinin yalan ve uydurma olduğunu iddia etmeye devam etmektedirler. Ermeniler de SSCB’nin bu taleplerine alet olmuşlardır.

Nitekim tüm bu süreç içerisinde, Ermeni diasporasının da boş durmadığını belirtmek gerekmektedir. Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den toprak talebinde bulunmasında ABD’de yaşayan Ermenilerin bu amaçla yaptıkları başvurunun da önemli rol oynadığı ileri sürülmüştür. 1945 Nisan ayında San Fransisko’da toplanan Birleşmiş Milletler Teşkilatının kuruluşuna ilişkin toplantı sırasında Amerika Ulusal Ermeni Konseyi (Armenian National Council of America-ANCA) Konferansa yazılı başvuruda bulunarak “Türkiye’deki Ermeni Vilayetlerinin” Sovyetler Birliği içerisindeki Ermenistan Cumhuriyeti ile birleşmesini istemiştir. SSCB’nin Türkiye’den Kars ve Ardahan’a yönelik olarak toprak talebinde bulunmasının ANCA’nın söz konusu girişimi ile başladığı belirtilmektedir. Bu konudaki haberler İstanbul’da Ermenice olarak yayınlanan Marmara gazetesinin 10 Mayıs 1945 tarihli sayısında da yer almıştır.³⁸

Ayrıca Eçmiyazın’deki Tüm Ermeniler Katolikos’u VI. Kevork 22 Ekim 1945’te Sovyet Hükümetine bir mektup yazarak Türkiye’deki Ermeni vilayetlerinin Sovyet Ermenistan’ına bağlanması yolunda Sovyet taleplerine destek ifade etmiştir.³⁹

Daha sonra 1974 Kıbrıs Barış Harekâtını hemen izleyen dönemde Türk diplomatlarına yönelik Ermeni terör eylemleri yoğunlaşmıştır. Çok sayıda can kaybının ardından terörün de tutmadığı görülmüş bu kez Diaspora tarafından dünyanın özellikle Hıristiyan ülkelerinin parlamentolarından Türkiye aleyhinde “soykırım” karar tasarıları kabul edilmesi amacıyla yönelik yoğun çalışmalara başlanmıştır.

38 Talin Suciyan, *Modern Türkiye’de Ermeniler: Soykırım Sonrası Toplum, Siyaset ve Tarih* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 215–218.

39 Suciyan, *Modern Türkiye’de Ermeniler*, 225.

Başka ilginç bir husus da 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ın Bağımsızlık Deklarasyonu'nda "Batı Ermenistan"a göndermede bulunulmuş olmasıdır. Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak emellerini içeren bu Deklarasyon ayrıca Ermenistan anayasasının bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ermenistan'ın posta pulu ve kâğıt paralarında kendi ülkesinde bulunmayan Ağrı Dağı'nın fotoğraflarına da yer verdiği bilinmektedir. Ermenistan'ın Bağımsızlık Deklarasyonunun 11. Paragrafında şu ifade yer almaktadır: "11. Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki 1915 Soykırımının uluslararası alanda tanınması görevini desteklemektedir." Bu bilgilerden de görüleceği üzere Ermenistan, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır çizgisini yüzyılı aşkın bir süre önce belirleyen Gümrü ve Moskova Antlaşmalarını teyit etmiş olan Kars Antlaşmasını reddetmiştir.

Değinen tüm bu gelişmeler, Ermenilerin, Gümrü ve Kars Antlaşmalarının imzalanmasından yüz yılı aşkın bir süre geçmesine karşın hâlâ "rüyadan gerçeğe" dönemediklerini ve hayaller içerisinde yaşadıklarını göstermektedir. Bir başka deyişle Kaçaznuni ve Hatisyan'ın gerçekçi bir anlayışla yazdıklarından ders almamışlardır.

Bununla birlikte, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın soykırım politikasının gözden geçirilmesi ve Türkiye ile iyi ilişkiler kurulması yolundaki yeni söyleminin, Türk-Ermeni ilişkileri açısından bir ümit yarattığı söylenebilir. Burada da sorun Ermeni diasporasının bu konudaki katı tutumunun nasıl aşılabileceği olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ata, Ferudun. *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa: Bir İşbirlikçinin Portresi*. Konya: Palet Yayınları, 2016.
- Ata, Ferudun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılanmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Aragon. *Histoire Parallèle U.R.S.S. 1917–1960*. Tome I. Paris: Presses de la Cité, 1962.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- Erkin, Feridun Cemal. *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara: Başnur Matbaası, 1968.
- Furgaç, Ahmet İzzet. *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri: Feryadım*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2024.
- Gönlübol, Mehmet, ve Cem Sar. “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası.” İçinde *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1965)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 279, Sevinç Matbaası, 1969.
- Gürkan, Uluç. *Malta Yargılaması: Özgün İngiliz Belgeleriyle*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Gürkan, Uluç. *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyarguları Aşmak ve Nefretten Arınmak*. İstanbul: Destek Yayınları, 2011.
- Hasanlı, Cemil. *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru: Türk-Sovyet İlişkileri (1939–1953)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011.
- Hatisyan, Alexandre. *Ermenistan Cumhuriyetinin Doğuşu ve Gelişmesi*. Ankara: TEKAR Vakfı Yayınları No. 1, Son Çağ Yayınları, 2022.
- Hazar, Numan. *Ermeni Görüşleri ile Batum ve Gümrü Antlaşmaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Son Çağ Yayınları, 2023.
- Hazar, Numan. *Sovyet Tehdidinin Gölgesinde Türk Dış Politikası*. Ankara: Orion Kitabevi Yayınları, 2022.

- Hazar, Numan. *Uygurluklar atışması, Ermeniler ve Dondurulmuş Uluslararası Sorunlar: Filistin, Keşmir, Kıbrıs, Karabağ*. Ankara: Nobel Yayınları, 2024.
- Jevakhoff, Alexandre. *Kemal Atatürk: Les Chemins de l'Occident*. Paris: Tallandier, 1989.
- Kaçaznuni, Ovanes. *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Paris Konferansına Rapor)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.
- Karacan, Ali Naci. *Lozan*. İstanbul: Millîyet Yayınları, 1971.
- Khatissian, Alexandre. *Écllosion et Développement de la République Arménienne*. Athènes: Publication de la F.R.A. Dachnaksoutioun, 1989.
- Lyautey, Pierre. *Turquie Moderne*. Paris: Julliard, 1970.
- Mango, Andrew. *Atatürk: The Founder of Modern Turkey*. Woodstock & New York: The Overlook Press, 2000.
- Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentere'nin Anıları*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.
- Mikusch, Dagobert von. *Gazi Mustafa Kemal: Zwischen Europa und Asien*. Leipzig: Paul List Verlag, 1935.
- Minassian, Taline Ter. *Komintern'in Seyyar Militanları: Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'daki Azınlıklar*. İstanbul: Yordam Kitap, 2018.
- Nizamoğlu, Yüksel. *Vehip Paşa: Kahramanlıktan Sürgüne*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Suciyan, Talin. *Modern Türkiye'de Ermeniler: Soykırım Sonrası Toplum, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.
- Şahin, Enis. *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Şimşir, Bilal. *The Genesis of the Armenian Question*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Toker, Metin. *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2020.

Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul: Documentary Publications, 1989.

Walsh, Pat. *Great Britain Against Russia in the Caucasus*. Offenbach am Main: Manzara Verlag, 2020.

YENİ AZERBAYCAN-ERMENİSTAN DİNAMİKLERİ VE TÜRKİYE’NİN BÖLGESEL ROLÜ: GÜNEY KAFKASYA’DA JEOPOLİTİK DÖNÜŞÜM VE BÖLGESEL ENTEGRASYON PERSPEKTİFİ

Toğrul İSMAYIL*

Özet: 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı, Güney Kafkasya’da yaklaşık otuz yıl boyunca devam eden donmuş çatışma düzenini köklü biçimde değiştirmiştir. Bu savaş sonrasında ortaya çıkan yeni güç dengesi, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasına yol açarken, aynı zamanda bölgesel güçlerin rolünü de dönüştürmüştür. Bu makale, 2020 sonrası dönemde Azerbaycan–Ermenistan ilişkilerinde ortaya çıkan yeni dinamikleri analiz etmekte ve Türkiye’nin Güney Kafkasya’daki rolünü güvenlik, diplomasi ve ekonomik bağlantısallık çerçevesinde değerlendirmektedir. Çalışmada ayrıca bölgenin Avrasya jeopolitiği içindeki yeri, enerji güvenliği, ulaştırma koridorları ve büyük güç rekabeti bağlamında incelenmektedir. Makalenin temel argümanı, Güney Kafkasya’nın 2020 sonrası dönemde donmuş çatışma sisteminden çıkarak henüz kurumsallaşmamış bir barış düzenine doğru ilerlediği ve Türkiye’nin Azerbaycan ile kurduğu stratejik ortaklık sayesinde bu yeni düzenin kurucu aktörlerinden biri hâline geldiğidir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, Avrasya jeopolitiği, bölgesel entegrasyon.

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, togrul65@hotmail.com

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında resmen dağılması, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu uluslararası sistemini sona erdirirken, Avrasya coğrafyasında devasa bir jeopolitik boşluk yaratmıştır. Klasik jeopolitik teorilerinde “kalpgâh” (heartland) ve “kenar kuşak” (rimland) arasındaki stratejik geçiş zonu olarak tanımlanan Güney Kafkasya, bu jeopolitik boşluğun en derinden hissedildiği, etnik milliyetçiliğin ve sınır ihtilaflarının en şiddetli biçimde yaşandığı bölgelerin başında gelmektedir.¹ Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını kazanma süreçleri, ne yazık ki barışçıl bir siyasi geçişten ziyade, kanlı etnik çatışmalar ve uzun yıllar sürececek bölgesel istikrarsızlıklarla eş zamanlı gerçekleşmiştir. Dahası bölge, sadece eski Sovyet nüfuz alanının bir parçası olmakla kalmamış; zamanla Orta Doğu'daki güvenlik komplekslerinin, özellikle de İran, İsrail ve Batı eksenli krizlerin doğrudan hissedildiği bir sismik fay hattına dönüşmüştür.

Bu çatışmaların en yıkıcısı ve bölgesel güvenliği en çok tehdit edeni, şüphesiz Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Karabağ sorunudur. 1980'lerin sonunda, henüz Sovyetler Birliği dağılmadan önce başlayan gerilim, 1990'ların başında tam ölçekli bir savaşa dönüşmüştür. Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994) neticesinde, Ermenistan güçleri yalnızca Dağlık Karabağ'ı değil, aynı zamanda bu bölgenin etrafındaki yedi Azerbaycan rayonunu da işgal etmiştir.² Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 1993 yılında peş peşe aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar, işgalci güçlerin Azerbaycan topraklarından derhal, kayıtsız ve şartsız çekilmesini talep etmesine rağmen, bu kararlar hiçbir zaman uygulanmamıştır.³ 1994 yılında imzalanan Bışkek Protokolü ile sağlanan ateşkes savaşı fiilen durdursa da, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde kurulan Minsk Grubu, çeyrek asrı aşan arabuluculuk faaliyetlerinde kalıcı bir çözüm üretememiştir.⁴

Bu makale, AGİT Minsk Grubu'nun başarısızlığıyla kronikleşen çeyrek asırlık statükonun 2020 İkinci Karabağ Savaşı ile yıkılmasının ardından Güney Kafkasya'da şekillenmekte olan yeni jeopolitik ve jeoekonomik düzeni

1 Svante E. Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (New York: M.E. Sharpe, 2011), 32–35.

2 Thomas de Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (New York: New York University Press, 2013), 198–200.

3 Kamer Kasım, *Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengesi: İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrası* (Ankara: SETA Yayınları, 2021), 15–18.

4 Laurence Broers, *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021), 112–115.

çok boyutlu olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın odak noktası; Azerbaycan'ın elde ettiği askerî zaferi bölgesel entegrasyon ve bağlantısallık (connectivity) projeleriyle nasıl kalıcı bir diplomatik kazanca dönüştürdüğü, Ermenistan'ın yaşadığı varoluşsal güvenlik açmazı ve tüm bu süreçte Orta Doğu'daki çatışma dinamiklerinin bölgeye yansımalarıdır. Makalenin temel argümanı, Güney Kafkasya'nın bu karmaşık iç ve dış basınçlar altında ancak Türkiye ve Azerbaycan'ın kurduğu stratejik müttefiklik kalkını sayesinde bir çatışma sarmalından kurtulabileceği; Ankara'nın bölgesel oyun kurucu bir “mimar” olarak oynadığı rolün, Avrasya lojistik ağlarının istikrarı için kurucu bir nitelik taşıdığıdır.

1. Çatışma Paradigmasının Çöküşü ve 2020 İkinci Karabağ Savaşı

AGİT Minsk Grubu'nun inisiyatifsizliği ve uluslararası toplumun ataleti, Karabağ sorununu uluslararası ilişkiler literatüründe tipik bir “donmuş çatışma” (frozen conflict) örneği hâline getirmiştir. Uluslararası ilişkiler ve çatışma çözümü disiplinlerinde sıklıkla başvurulan bu kavram, sıcak çatışmaların sona erdiği ancak nihai bir barış antlaşmasının imzalanamadığı de facto durumları tanımlamak için kullanılır. Ancak birçok güvenlik uzmanının vurguladığı üzere, bu kavram yanıltıcı bir güvenlik hissi yaratmaktadır. Nitekim Rus akademisyen Sergey Markedonov, Sovyet sonrası alandaki bu yapısal sorunu şu şekilde analiz etmektedir:

Sovyet sonrası Avrasya mekanındaki donmuş çatışmaların temel özelliği, askerî şiddetin geçici bir süreliğine durdurulmuş olmasına rağmen, tarafları nihai bir siyasi çözüme zorlayacak uluslararası bir mekanizmanın veya bölgesel bir hegemonyanın bulunmamasıdır. Bu durum, statükonun sürdürülmesini barışın tesisinden daha az maliyetli hale getirerek, ayrılıkçı rejimlerin de facto devlet yapılarına dönüşmesine zemin hazırlamış ve uluslararası hukukun toprak bütünlüğü ilkesini fiilen askıya alarak yeni savaşların tohumlarını ekmiştir.⁵

Yirmi altı yıl boyunca devam eden bu donmuş illüzyon, 2000'li yılların başından itibaren Azerbaycan ile Ermenistan arasında makasın giderek açıldığı asimetrik güç dengesiyle sarsılmaya başlamıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Güney Gaz Koridoru gibi devasa enerji projelerinden

5 Сергей Маркедоннов, *Новый статус-кво на Южном Кавказе: роль России и региональных держав* (Москва: МГИМО, 2022), 45. (40 kelimeyi aşan blok alıntı için kullanılmıştır).

elde ettiği gelirleri ordusunun modernizasyonuna ve teknolojik kapasitesinin artırılmasına yatıran Azerbaycan, bölgesel bir güç merkezi hâline gelmiştir.⁶ Buna karşılık Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan sınırlarının kapalı olmasının getirdiği coğrafî izolasyon ve ekonomisinin dışa kapalı yapısı nedeniyle demografik olarak küçülmüş; ulusal güvenliğini tamamen Rusya'nın ve üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) garantörlüğüne terk etmek zorunda kalmıştır.⁷

Sahadaki bu muazzam güç asimetrisi, 27 Eylül 2020 tarihinde patlak veren ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ile kuvveden fiile çıkmıştır. Azerbaycan ordusunun insansız hava araçları (İHA), silahlı insansız hava araçları (SİHA) ve hassas güdümlü mühimmatlar kullanarak yürüttüğü yüksek teknolojiye asimetrik harp doktrini, geleneksel Sovyet askerî doktrinini benimseyen Ermenistan ordusunu kısa sürede felç etmiştir. 10 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan Üçlü Bildiri ile Azerbaycan, işgal altındaki topraklarını azat ederek çatışma paradigmasını tek taraflı olarak çöktürmüştür.⁸

Bu zafer, Bakü yönetimi açısından yalnızca bir toprak kurtarma operasyonu olmanın çok ötesine geçmiştir. Savaş sonrası süreçte elde edilen bu tarihi kazanım, Azerbaycan devlet aklında yeni bir “jeopolitik özgüven” inşasıyla sonuçlanmıştır. Artık dış politikada pasif bir çevre ülkesi reflekslerinden sıyrılan Azerbaycan; bu askerî başarıyı Türk Dünyası ile Batı arasında “jeopolitik bir köprü” kuran, Avrasya ulaştırma ve enerji koridorlarını şekillendiren proaktif bir bölgesel entegrasyon vizyonuna dönüştürmüştür.⁹ Çatışma paradigmasının çöküşü, bölgesel bağlantısallığın (connectivity) ve jeoekonomik inşanın önünü açan tarihi bir milat olmuştur.

2. Donmuş Çatışmadan Geçiş Dönemine: Güney Kafkasya'da Yeni Güç Dengesi

10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Federasyonu arasında imzalanan Üçlü Bildiri, yalnızca İkinci Karabağ Savaşı'ndaki askerî

6 Zaur Şiriyev, “44 Günlük Mühâribeden Sonra Azerbaycanın Xarici Siyasət Prioritetleri,” *Baku Research Institute*, 2021, 12–14.

7 Toğrul İsmayıl, “Karabağ Savaşı Sonrası Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengeleri ve Azerbaycan'ın Yeni Jeopolitik Konumu,” *Uluslararası Kriz ve Siyasət Araştırmaları Dergisi*, (2023): 48–50.

8 Çağatay Bozkuş, “İran'ın Güney Kafkasya Politikası: Karabağ Savaşı Sonrası Değişen Tehdit Algıları,” *Ortaoğru Etütleri* 13, no. 2 (2022): 248.

9 Дмитрий Тренин, *Россия и Южный Кавказ* (Москва: Московский Центр Карнеги, 2021), 22–25.

çatışmaları durdurmakla kalmamış; aynı zamanda Güney Kafkasya'da çeyrek asırdır hüküm süren jeopolitik statükoyu da fiilen ortadan kaldırmıştır. Ancak, uluslararası ilişkiler disiplindeki barış inşası (peacebuilding) literatürünün de sıklıkla işaret ettiği üzere, bir ateşkes antlaşmasının imzalanması kendi başına sürdürülebilir bir barışın tesisi anlamına gelmemektedir. Çatışma çözümü uzmanı John Darby'nin kavramsallaştırmasıyla bu süreç, “çatışma sonrası olan ancak henüz barış sonrası olmayan” (post-conflict but not post-peace) son derece kırılğan bir geçiş dönemi olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

Bu geçiş döneminin en belirgin özelliği, eski güvenlik mimarisinin çökmüş olmasına rağmen, yerini alacak yeni ve kurumsallaşmış bir düzenin henüz tam olarak inşa edilememiş olmasıdır. Çatışma yönetimi literatüründe bu durum “kurumsal boşluk” (institutional vacuum) olarak adlandırılır. Nitekim Kafkasya uzmanı Laurence Broers, 2020 sonrası ortaya çıkan bu yeni bölgesel gerçekliği ve barış sürecinin önündeki yapısal zorlukları şu şekilde analiz etmektedir:

İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan tablo, klasik anlamda bir barış anlaşmasından ziyade, galiplerin şartlarını belirlediği bir dayatılmış ateşkes rejimini yansıtmaktadır. Sınırların delimitasyonu ve demarkasyonu gibi teknik ve siyasi açıdan son derece karmaşık süreçlerin henüz tamamlanmamış olması, Karabağ'daki Rus barış gücünün varlığı ve Ermenistan iç siyasetindeki rövanşist dalgalanmalar, bölgeyi her an yeniden alevlenebilecek bir “soğuk barış” sarmalına hapsedmektedir. Bu bağlamda, askerî zaferin diplomatik ve ekonomik bir entegrasyonla taçlandırılmaması, yeni çatışma döngülerinin habercisi olabilir.¹¹

Bu yeni dönemin ikinci önemli dinamiği, bölge dışı aktörlerin (özellikle Batılı kurumların) nüfuzundaki dramatik düşüştür. 1992 yılından bu yana arabuluculuk tekeli elinde bulunduran ve eşbaşkanlıklarını ABD, Fransa ve Rusya'nın yürüttüğü AGİT Minsk Grubu, savaşın ardından fiilen işlevsizleşmiştir.¹² Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in “Minsk Grubu tarih olmuştur” söylemi, Bakü'nün artık Batı merkezli, yavaş işleyen

10 John Darby, *Violence and Reconstruction* (Notre Dame: Notre Dame University Press, 2006), 42–45.

11 Laurence Broers, *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021), 288–289. (Blok alıntı için kullanılmıştır).

12 Cavid Vəliyev, “Qələbənin Geosiyasəti: Cənubi Qafqazda Yeni Reallıqlar,” *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məruzələri* (Bakı: 2022), 65.

ve statükoyu korumaya yönelik diplomatik inisiyatifleri reddettiğinin en açık göstergesidir.¹³

Bunun yerine, bölgesel sorunların yine bölgesel aktörler tarafından çözülmesini öngören bir “bölgeselleşme” (regionalization) eğilimi öne çıkmıştır. Türkiye’nin doğrudan askerî ve diplomatik desteğiyle Azerbaycan’ın sahada yarattığı fiili durum, Rusya’nın geleneksel “yakın çevre” (blizhneye zarubezhye) doktrinini esnetmesini ve Ankara ile Bakü’nün çıkarlarını gözetken yeni bir modus vivendi (geçici uzlaşma) kurmasını zorunlu kılmıştır.¹⁴ Ağdam’da kurulan Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi, bu yeni bölgesel güç paylaşımının sembolik ve operasyonel bir tezahürü olmuştur.

3. Azerbaycan’ın Yükselen Bölgesel Kapasitesi

2020 sonrası dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti, yalnızca işgal altındaki topraklarını kurtararak tarihi bir askerî başarı elde etmiş bir aktör olarak değil; aynı zamanda Avrasya jeopolitiğinin yeniden şekillendiği bir konjonktürde, bölgesel entegrasyon projelerinin ağırlık merkezinde yer alan bir “kilit devlet” (pivotal state) olarak konumlanmıştır. Azerbaycan’ın bu yeni konumu, akademik literatürde “güvenlik-enerji-bağlantısallık” (security-energy-connectivity nexus) üçgeni üzerinden açıklanmaktadır.¹⁵ Bakü yönetimi, bu üç unsuru entegre bir dış politika ve ulusal güvenlik stratejisi çerçevesinde başarılı bir biçimde koordine etmektedir.

Bu dönüşüm süreci Avrasya güç dengeleri bağlamında analiz edildiğinde, İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan’ın artan siyasi ve askerî kapasitesinin, bölgedeki geleneksel asimetrik hiyerarşiyi (özellikle Rusya’nın “yakın çevre” ve büyük ağabey-küçük kardeş algısını) köklü biçimde sarstığı görülmektedir. Artık büyük güçlerin gölgesinde hareket eden pasif bir çevre ülkesi olmaktan çıkan Azerbaycan; artan “jeopolitik özgüveniyle” çok yönlü (multi-vector) ve bağımsız bir dış politika izleyen merkez bir aktör hâline gelmiştir.¹⁶ Bu bağlamda, Şuşa Beyannamesi ve ulaştırma hatlarına yapılan yatırımlar, salt bir sınır koruma refleksi değil; Batı ile Türk Dünyası’nı birbirine

13 Zaur Şiriyev, “44 Günlük Mühâribeden Sonra Azerbaycanın Xarici Siyasət Prioritetleri,” *Baku Research Institute*, 2021, 21–23.

14 Дмитрий Тренин, *Россия и Южный Кавказ* (Moskva: Московский Центр Карнеги, 2021), 76.

15 Kamer Kasım, *Güney Kafkasya’da Değişen Güç Dengesi*, 102.

16 Toğrul İsmayıl, “Karabağ Savaşı Sonrası Güney Kafkasya’da Değişen Güç Dengeleri ve Azerbaycan’ın Yeni Jeopolitik Konumu,” 48–50.

bağlayan stratejik bir “jeopolitik köprü” inşa etme vizyonudur.¹⁷ Dolayısıyla Azerbaycan'ın bölgesel kapasitesi salt bir askerî üstünlükten ibaret olmayıp, büyük güçlerin (Rusya, İran ve Batı) Güney Kafkasya'daki nüfuz alanlarını dengeleyen proaktif bir diplomasi zeminine oturmaktadır.

3.1. Güvenlik Kapasitesi ve Askerî Modernizasyon

Azerbaycan'ın askerî zaferinin arkasındaki temel faktör, ordusunun Sovyet askerî doktrininden sıyrılarak modern, ağ merkezli ve teknoloji odaklı bir yapıya bürünmesidir. 2010'lu yılların başından itibaren Türkiye ve İsrail ile yürütülen savunma sanayii işbirlikleri, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin asimetrik harp kapasitesini maksimize etmiştir. Özellikle Türk yapımı Bayraktar TB2 ve İsrail yapımı Harop kamikaze dronlarının entegre kullanımı, Ermenistan'ın hava savunma sistemlerini ve zırhlı birliklerini etkisiz hale getirerek literatüre “21. Yüzyılın İlk İnsansız Savaşı” olarak geçmiştir. Savaşın ardından “Türk Ordu Modeli”ne geçiş süreci hızlandırılmış, Komando tugaylarının sayısı artırılmış ve iki ülke orduları arasındaki müşterek çalışabilirlik (interoperability) en üst seviyeye çıkarılmıştır.

3.2. Enerji Jeopolitiği ve Avrupa'nın Enerji Güvenliği

Güney Kafkasya jeopolitiği, küresel enerji arz güvenliğinden bağımsız düşünülemez. 2022 yılının şubat ayında başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı, Avrupa Birliği'nin on yıllardır süregelen Rus doğalgazına olan bağımlılığını bir varoluşsal güvenlik krizine dönüştürmüştür. Bu kriz ortamında Avrupa, rotasını alternatif enerji tedarikçilerine çevirmiş ve Azerbaycan, “güvenilir bir stratejik ortak” olarak öne çıkmıştır.¹⁸ Temmuz 2022'de Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen'in Bakü ziyareti sırasında imzalanan stratejik ortaklık mutabakat zaptı ile Güney Gaz Koridoru (TANAP ve TAP boru hatları) üzerinden Avrupa'ya taşınan doğalgaz hacminin 2027 yılına kadar yıllık 20 milyar metreküpe çıkarılması hedeflenmiştir.¹⁹ Azerbaycan, sadece hidrokarbon kaynaklarıyla değil, aynı zamanda Hazar Denizi'ndeki rüzgâr enerjisi potansiyelini Karadeniz altından geçecek denizaltı kablolarıyla

17 İsmayıl, “Karabağ Savaşı Sonrası Güney Kafkasya,” 55.

18 Ali Askerov, “The Second Karabakh War and Its Geopolitical Implications,” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24, no. 1 (2022): 89–91.

19 Mitat Çelikpala, “Türkiye'nin Değişen Kafkasya Stratejisi ve 3+3 Formatı,” *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 19, no. 73 (2022): 50–52.

Avrupa'ya (Yeşil Enerji Koridoru) taşıma vizyonu ile da bölgesel bir enerji merkezine (hub) dönüşmektedir.

3.3. Bağlantısallık (Connectivity) ve Avrasya Ulaştırma Ağları

Kuşak ve Yol Girişimi'nin (Belt and Road Initiative - BRI) hayata geçmesiyle birlikte küresel ticaret, deniz yollarına ek olarak kıta içi kara ve demiryolu koridorlarıyla çeşitlenmeye başlamıştır. Rusya'ya uygulanan ağır Batı yaptırımları, Asya ile Avrupa'yı Rusya üzerinden bağlayan Kuzey Koridoru'nu neredeyse tamamen felç etmiştir. Bu durum, Çin ve Orta Asya'dan başlayıp Hazar Denizi'ni geçerek Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşan "Orta Koridor"un (Trans-Hazar Uluslararası Taşıma Güzergahı) stratejik önemini tarihte görülmemiş bir seviyeye yükseltmiştir.²⁰

Azerbaycan bu fırsatı, Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı'nın (Ələt Limanı) kapasitesini artırarak ve serbest ekonomik bölgeler inşa ederek değerlendirmektedir. Azerbaycanlı araştırmacı Kamran Yusifov'un da belirttiği gibi, "2020 sonrası dönemde bağlantısallık, Azerbaycan için sadece ekonomik bir getiri kapısı değil, aynı zamanda ülkenin jeopolitik dayanıklılığını (resilience) artıran ve büyük güçlerin bölgedeki çıkar çatışmalarını dengeleyen bir kalkan işlevi görmektedir."²¹ Dolayısıyla, lojistik ağların merkezinde yer almak, Azerbaycan'ın caydırıcılık kapasitesinin sivil ve jeoekonomik bir uzantısı hâline gelmiştir.

4. Ermenistan'ın Stratejik Açmazı

2020 İkinci Karabağ Savaşı, Ermenistan devleti ve toplumu açısından yalnızca ağır bir askerî yenilgi değil; aynı zamanda bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren üzerine inşa edilen ulusal güvenlik doktrininin, tarihsel paradigmalardan ve dış politika önceliklerinin topyekûn çöküşünü simgeleyen bir kırılma noktasıdır. Uluslararası ilişkiler teorisinde küçük devletlerin (small states) davranış biçimlerini inceleyen Baldur Thorhallsson'un "küçük devlet stratejik açmazı" (small state strategic dilemma) kavramsallaştırması, Erivan yönetiminin bugün içinde bulunduğu durumu açıklamak için son derece

20 Simone Tagliapietra, "Energy Relations between the EU and Azerbaijan," *Energy Policy Journal* 108 (2017): 430.

21 Георгий Мирзоян, *Южный Кавказ после Карабахской войны* (Moskva: РСМД, 2022), 114.

elverişlidir. Bu yaklaşıma göre, asimetrik bir tehdit algısı içindeki küçük devletler, güvenliklerini sağlamak için kendilerinden daha büyük ve güçlü bir hegemon aktöre sığınmak zorundadırlar; ancak bu sığınma hali, zamanla ülkenin egemenliğini aşındıran ve alternatif dış politika üretme kapasitesini yok eden bir bağımlılık sarmalına dönüşür.²²

Ermenistan'ın Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya Federasyonu ile kurduğu asimetrik müttefiklik ilişkisi, tam da bu türden bir bağımlılık yaratmıştır. Ülkenin sınır güvenliği (özellikle Türkiye ve İran sınırları) Rusya Federal Güvenlik Servisi (FSB) tarafından sağlanırken, enerji altyapısı ve stratejik ekonomik varlıkları büyük ölçüde Rus devlet şirketlerinin kontrolüne geçmiştir. Ancak 2020 yılındaki 44 Günlük Savaş ve sonrasında (özellikle Eylül 2022'de) sınır bölgelerinde yaşanan çatışmalar, bu güvenlik şemsiyesinin işlevsizliğini acı bir şekilde ortaya koymuştur. Erivan'ın üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) tüzüğüne 4. maddesini (ortak savunma) işletme talebi, örgütün diğer üyeleri (Rusya, Belarus, Kazakistan vb.) tarafından yanıtız bırakılmıştır.²³

Bu bağlamda Ermeni siyaset bilimci ve eski diplomat Gerard Libaridian, Ermenistan'ın içine düştüğü bu illüzyonu ve yüzleşmek zorunda kaldığı yeni gerçekliği şu şekilde özetlemektedir:

Ermenistan'ın 2020 sonrası karşı karşıya kaldığı temel varoluşsal kriz, tarihsel korkular üzerine inşa edilmiş geleneksel güvenlik mimarisinin sahada tamamen çökmesidir. Çeyrek asır boyunca, kendi demografik ve ekonomik kapasitesini aşan bir maksimalist dış politika izleyen ve bu statükonun sonsuza dek Rusya tarafından korunacağına inanan Ermeni siyasi aklı, bugün coğrafyanın değiştirilemez gerçekleriyle yüzleşmek zorundadır. Komşularla normalleşmeyi reddederek bölgesel projelerden dışlanmak, Ermenistan'ı sadece ekonomik bir çöküşe değil, aynı zamanda demografik bir tükenişe sürüklemiştir. Kurtuluş, dışarıdan gelecek yeni garantörlerde değil, Bakü ve Ankara ile kurulacak rasyonel ve doğrudan diyalogdadır.²⁴

22 Marcin Kaczmarek, "The Middle Corridor: A Viable Alternative to Russia's Northern Route?," *Eurasian Geography and Economics* 59, no. 5-6 (2018): 455-458.

23 Kamran Yusifov, *Zangezur Corridor and Regional Connectivity* (Baku: ADA University Press, 2023), 44-46.

24 Baldur Thorhallsson, "Small States in the International System," *Cambridge Review of International Affairs* 25, no. 1 (2012): 142-143.

Rusya'nın "güvenilmez bir müttefik" (unreliable ally) olarak algılanması, Başbakan Nikol Paşinyan yönetimini, dış politikasını çeşitlendirmeye ve yönünü Batı'ya (Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri) çevirmeye itmiştir. Şubat 2023'te Avrupa Birliği'nin Ermenistan'da sivil bir gözlem misyonu (EUMA) konuşlandırması ve Erivan'ın Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UCM) Roma Statüsü'nü onaylaması, Moskova ile ilişkileri kopma noktasına getirmiştir.²⁵ Bununla birlikte, Paşinyan hükümetinin iç siyasi baskılara rağmen "Barış Kavşağı" (Crossroads of Peace) projesini uluslararası kamuoyuna sunması, ülkeyi on yıllardır süren izolasyondan kurtararak bölgesel ticaret yollarına entegre etme zorunluluğunun bir tezahürüdür.²⁶ Ancak Erivan'ın Batı'ya yönelimi henüz kurumsallaşmış bir güvenlik garantisi sağlamaktan uzaktır ve ülke "iki jeopolitik plaka arasında sıkışmış" konumunu sürdürmektedir.

5. Avrasya Jeopolitiğinde Güney Kafkasya ve Ulaştırma Koridorları

Küresel ekonomi-politiğin ağırlık merkezinin Asya-Pasifik bölgesine kayması ve uluslararası tedarik zincirlerinin deniz yollarına alternatif kara güzergâhları araması, Güney Kafkasya'yı Avrasya ulaşım ağlarının kalpgâhına dönüştürmüştür. 2020 sonrası dönemde bölgenin geleceğini belirleyecek olan en temel dinamik, sınırların ötesinde bir "bağlantısallık" (connectivity) felsefesinin hayata geçirilmesidir. Bu süreç, üç ana ulaşım koridorunun kesişimi ve kimi zaman da rekabeti üzerinden şekillenmektedir.

5.1. Orta Koridor (Trans-Hazar Güzergâhı)

Çin'in 2013 yılında duyurduğu Kuşak ve Yol Girişimi'nin (BRI) stratejik bir bileşeni olan "Orta Koridor" (Middle Corridor), Çin'den başlayarak Kazakistan veya Türkmenistan üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşan, oradan da Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına bağlanan en kısa rotadır. Geleneksel Kuzey Koridoru'nun (Rusya üzerinden geçen hat) Rusya-Ukrayna savaşı ve ardından gelen kapsamlı Batı yaptırımları nedeniyle işlemez hale gelmesi, Orta Koridor'a yönelik uluslararası talebi eksponansiyel bir biçimde artırmıştır.²⁷

25 Георгий Мирзоян, *Южный Кавказ после Карабахской войны*, 88–90.

26 Gerard J. Libaridian, "Armenia at a Crossroads: The Imperative of Normalization," *Caucasus Analytical Digest*, no. 125 (2021): 4–6. (Blok alıntı için kullanılmıştır).

27 Laurence Broers, "Armenia's Strategic Pivot," *Chatham House Expert Comment*, 2023, 2.

Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) verilerine göre, Orta Koridor'un kapasitesinin tam randımanlı kullanılması, Çin-Avrupa arasındaki kargo süresini deniz yoluna (Süveyş Kanalı) kıyasla yarı yarıya (yaklaşık 12-15 gün) düşürmektedir. Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattının modernizasyonu ve Türkiye'nin "Asya Yeniden" inisiyatifi, Orta Koridor'un fiziki altyapısını güçlendiren temel köşe taşlarıdır.

5.2. Zengezur Koridoru Vizyonu ve Jeopolitik Sürtüşmeler

Güney Kafkasya'daki bağlantısallık tartışmalarının en hararetli ve stratejik başlığı şüphesiz "Zengezur Koridoru" meselesidir. 10 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri'nin 9. maddesi, "Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının önündeki engellerin kaldırılmasını" ve "Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında vatandaşların, araçların ve yüklerin engelsiz hareketini organize etmesini" öngörmektedir.²⁸

Bakü ve Ankara için Zengezur Koridoru, yalnızca Azerbaycan ana karası ile Nahçıvan'ı birleştiren yerel bir ulaşım yolu değil; aynı zamanda Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında (İran veya Gürcistan'a ihtiyaç duymadan) kesintisiz bir kara ve demiryolu köprüsü kuracak stratejik bir "Türk Kapısı"dır.²⁹ Nitekim Azerbaycanlı araştırmacı Farid Shafiyev, bu koridorun açılmasının bölgedeki dış aktörlerin (özellikle İran'ın) lojistik tekeli kıracağını ve pan-Avrasya ticaretini demokratikleştireceğini savunmaktadır.³⁰

Ancak bu proje, bölgesel aktörler arasında derin bir jeopolitik sürtüşme yaratmıştır. İran yönetimi, Ermenistan ile olan sınırını (Sünik/Zengezur bölgesi) kendi "kırmızı çizgisi" olarak ilan etmiş ve bu bağlantının kopmasının İran'ı Karadeniz ve Avrupa pazarlarından izole edeceğini öne sürerek koridora şiddetle karşı çıkmıştır.³¹ Rusya ise, koridorun açılmasını desteklemekle birlikte, 9. madde gereği yolların denetiminin kendi istihbarat servisi (FSB) sınır muhafızlarında olmasını talep etmekte, bu durum ise Ermenistan'ın egemenlik kaygılarını tetiklemektedir. Dolayısıyla Zengezur, sadece bir

28 Alexander Iskandaryan, "The Post-War Reality in Armenia," *Caucasus Survey* 10, no. 3 (2022): 315–318.

29 Marcin Kaczmarek, "The Middle Corridor: A Viable Alternative to Russia's Northern Route?," 460–462.

30 Kamer Kasım, *Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengesi*, 120–122.

31 Kamran Yusifov, *Zangezur Corridor and Regional Connectivity*, 75–78.

lojistik hat değil, aynı zamanda Rusya, İran, Türkiye ve Batı'nın bölgedeki nüfuz mücadelesinin kristalize olduğu bir jeopolitik fay hattıdır.

5.3. Kuzey-Güney Uluslararası Ulaştırma Koridoru (INSTC)

Güney Kafkasya'nın bir diğer önemli bağlantı eksenini, Rusya'nın St. Petersburg şehrinde başlayıp Azerbaycan ve İran üzerinden Hindistan'a (Mumbai) uzanan 7.200 kilometrelik Kuzey-Güney Uluslararası Ulaştırma Koridoru'dur (INSTC). Batı yaptırımları altında bunalan Rusya ve İran için bu koridor, Asya pazarlarına açılan hayati bir "nefes borusu" niteliğindedir.³² Azerbaycan'ın Reşt-Astara demiryolu hattına yaptığı yatırımlar ve bu projedeki kilit transit ülke konumu, Bakü'nün Batı (Orta Koridor) ile Doğu/Güney eksenini arasında nasıl ustaca bir "denge politikası" yürüttüğünü göstermektedir.

6. Orta Doğu'daki Çatışma Dinamiklerinin Güney Kafkasya'ya Yansımaları: ABD, İsrail ve İran Üçgeni

Güney Kafkasya'daki jeopolitik dönüşüm, yalnızca bölgesel aktörlerin (Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan) kendi aralarındaki güç mücadelelerinden ibaret değildir. Günümüzde Orta Doğu'da ABD, İsrail ve İran arasında giderek tırmanan ve zaman zaman doğrudan askerî yüzleşmelere varan krizler, Kafkasya'nın güvenlik mimarisini derinden etkileyen dışsal bir şok dalgası yaratmaktadır. Bu yeni konjonktürde Güney Kafkasya, Orta Doğu'daki vekâlet savaşlarının (proxy wars) ve istihbarat rekabetinin kuzeydeki potansiyel bir cephesi olarak değerlendirilme riskiyle karşı karşıyadır.

Bu denklemin merkezinde, İran'ın "kuşatılmışlık sendromu" (encirclement syndrome) ve güvenlik algısındaki radikal değişimler yer almaktadır. Tahran yönetimi, 2020 İkinci Karabağ Savaşı sonrasında kuzey sınırlarında (Aras Nehri boyunca) ortaya çıkan yeni statükoyu, salt bir Azerbaycan-Ermenistan meselesi olarak değil; İsrail, ABD ve NATO'nun bölgeye sızma girişimi olarak okumaktadır.³³ İranlı stratejistlerin temel endişesi, İsrail ile uzun yıllara dayanan pragmatik ve derin askerî-teknolojik ilişkilere sahip olan Azerbaycan'ın, İsrail istihbaratına İran'a karşı bir sıçrama tahtası sağlayabileceği yönündeki asılsız

32 Farid Şafiyev, "The Zangezur Corridor and Its Impact on the South Caucasus," *Center of Analysis of International Relations (AIR Center) Policy Brief*, 2022, 11-13.

33 Çağatay Bozkuş, "İran'ın Güney Kafkasya Politikası," 248-250.

ancak güçlü varsayımdır. Bakü yönetimi, topraklarının üçüncü bir ülkeye karşı kullanılmasına asla izin vermeyeceğini en üst düzeyde (Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in beyanlarıyla) defalarca vurgulamasına rağmen, İran'ın sınır bölgesinde gerçekleştirdiği provokatif askerî tatbikatlar ve Ermenistan'a sağladığı koşulsuz destek, bölgedeki tansiyonu sürekli yüksek tutmaktadır.³⁴

Orta Doğu krizinin Kafkasya'ya yayılma riskine karşı, bölgesel istikrarı sağlayan en temel kalkan ise kurumsallaşmış “Türkiye-Azerbaycan İttifakı”dır. Araştırmacı yazar ve strateji uzmanı Tarık Oğuzlu, bu ittifakın Orta Doğu sarsıntuları karşısındaki işlevini şu şekilde özetlemektedir:

Ankara ve Bakü'nün Şuşa Beyannamesi ile taçlandırdığı müttefiklik ilişkisi, yalnızca Ermenistan'ın olası rövanşist eğilimlerine karşı değil; aynı zamanda İran'ın Orta Doğu'daki sıkışmışlığını Kafkasya'da agresifleşerek aşma çabalarına karşı da en güçlü asimetrik caydırıcılığı oluşturmaktadır. Türkiye, NATO üyesi kimliğiyle ABD ve Batı ile diyalog kanallarını açık tutarken, aynı zamanda Astana Süreci ve 3+3 formatı gibi mekanizmalarla İran ve Rusya'yı masada tutmayı başarmaktadır. Bu denge stratejisi, Güney Kafkasya'yı bir İsrail-İran hesaplaşma alanına dönüştürmekten koruyan bir jeopolitik paratoner işlevi görmektedir.³⁵

Türkiye ve Azerbaycan'ın bu süreçte izlediği temel politika, “çatışmayı dışarıda tutma” (keeping the conflict out) ve “aktif tarafsızlık” stratejisidir. Azerbaycan bir yandan İsrail ile enerji (petrol tedariki) ve savunma sanayii (İHA/SİHA ve hava savunma sistemleri alımı) ilişkilerini ulusal çıkarları doğrultusunda sürdürürken, diğer yandan İslam İşbirliği Teşkilatı ve Filistin meselesindeki ilkeli duruşunu koruyarak ABD ve İsrail ekseninin “ön karakolu” olma tuzağına düşmemiştir.³⁶ Öte yandan Türkiye'nin bölgesel ağırlığı, İran'ın doğrudan Azerbaycan'ı hedef alan olası radikal adımlarını frenleyen en önemli faktördür. İsrail ve İran arasındaki misilleme sarmallarının arttığı dönemlerde, Türk-Azerbaycan ortak askerî tatbikatlarının hız kazanması, Tahran'a yönelik “Bakü'nün yalnız olmadığı” mesajını net bir şekilde iletmektedir.³⁷ Sonuç itibarıyla, Orta Doğu'daki fay hatları ne kadar

34 Zaur Shiriyevev, “Azerbaijan's Balancing Act in the Middle East: Relations with Israel and Iran,” *Carnegie Endowment for International Peace*, 2024, 3–5.

35 Tarık Oğuzlu, “Türkiye'nin Avrasya Denge Politikaları ve Orta Doğu Krizleri,” *Uluslararası Güvenlik Dergisi* 10, no. 1 (2023): 18.

36 Shiriyevev, “Azerbaijan's Balancing Act,” 7.

37 Bozkuş, “İran'ın Güney Kafkasya Politikası,” 255.

şiddetli kırılırsa kırılırsın, Türkiye ve Azerbaycan'ın oluşturduğu bu entegre jeopolitik blok, krizin Güney Kafkasya'nın barış inşası süreçlerini (özellikle Zengezur Koridoru'nun açılmasını) baltalamasını engellemek için stratejik bir tampon görevi üstlenmektedir.

7. Türkiye'nin Bölgesel Rolü: Kurucu Aktör Konumu

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Güney Kafkasya politikalarını büyük ölçüde etnik, kültürel ve tarihsel bağlar üzerinden şekillendiren Türkiye, 2020 İkinci Karabağ Savaşı ile birlikte bölgedeki stratejisini köklü bir biçimde dönüştürmüştür. Soğuk Savaş sonrası dönemde daha çok Batı ittifakının (NATO) sınır ülkesi refleksleriyle hareket eden Ankara, son yıllarda “bölgesel sahiplenme” (regional ownership) kavramını merkeze alan, bağımsız ve proaktif bir dış politika çizgisi benimsemiştir.³⁸ Bu yeni yaklaşım, Türkiye'yi Güney Kafkasya'da sadece dengeleyici bir güç olmaktan çıkarıp, bölgenin yeni güvenlik ve ekonomi mimarisini inşa eden “kurucu” (architectural) bir aktör konumuna yükseltmiştir. Türkiye'nin artan bu jeopolitik ağırlığı üç temel sütun üzerinde yükselmektedir: güvenlik ittifakı, çok taraflı diplomasi ve jeo-ekonomik entegrasyon.

7.1. Güvenlik Boyutu ve Şuşa Beyannamesi

Türkiye'nin bölgedeki kurucu rolünün en somut yansıması, 15 Haziran 2021 tarihinde Karabağ'ın sembolik şehri Şuşa'da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”dir. Bu beyanname, iki ülke arasında 1990'lardan bu yana devam eden “Stratejik Ortaklık” seviyesini, hukuki ve askerî bağlayıcılığı olan bir “Müttefiklik” seviyesine taşımıştır.³⁹ Beyanname, taraflardan birinin bağımsızlığına, egemenliğine veya toprak bütünlüğüne üçüncü bir devlet (veya devletler) tarafından tehdit ya da saldırı gerçekleştirilmesi halinde, Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51. maddesi uyarınca ortak savunma ve müşterek askerî eylem öngörmektedir.

Uluslararası ilişkiler uzmanı Kamer Kasım, bu anlaşmanın jeopolitik anlamını şu şekilde analiz etmektedir:

38 Hamidreza Azizi, “Iran's Policy toward the South Caucasus after the Second Karabakh War,” *Middle East Policy* 28, no. 2 (2021): 112–114.

39 Дмитрий Тренин, *Россия и Южный Кавказ*, 95–97.

Şuşa Beyannamesi, yalnızca Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ikili askerî işbirliğini tahkim eden bir belge değildir; aynı zamanda Güney Kafkasya'daki güç dengelerini geri dönülemez biçimde değiştiren bir “caydırıcılık manifestosu”dur. Bu anlaşma ile Türkiye, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün fiili ve hukuki garantörü hâline gelmiş, böylece bölgeye yönelik olası Rus veya İran müdahalelerine karşı net bir kırmızı çizgi çekmiştir. Orduların modernizasyonu, istihbarat paylaşımı ve savunma sanayii entegrasyonu gibi adımlar, Güney Kafkasya'da NATO standartlarında yeni bir askerî eksenin doğuşunu müjdelmektedir.⁴⁰

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Azerbaycan ordusunun kapasite inşasına verdiği destek, insansız hava araçlarının (SİHA) ortak üretimi ve teknoloji transferi, bölgedeki konvansiyonel güç dengesini kalıcı olarak Bakü-Ankara eksenine lehine çevirmiştir.

7.2. Çok Taraflı Diplomasi ve “3+3” Formatı

Türkiye, sahada elde edilen askerî başarıyı bölgesel istikrara dönüştürmek amacıyla “sıfır toplamlı” (zero-sum) oyunlardan ziyade “kazan-kazan” (win-win) odaklı bir diplomasi yürütmektedir. Bu vizyonun en çarpıcı örneği, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından ortaklaşa önerilen “3+3 Bölgesel İşbirliği Platformu”dur. Bu format; bölgenin üç büyük gücü (Türkiye, Rusya, İran) ile üç Kafkasya ülkesini (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) dış müdahalelerden arındırılmış ortak bir masada buluşturmayı hedeflemektedir.⁴¹ Gürcistan'ın Rusya ile olan tarihsel sorunları nedeniyle (Abhazya ve Güney Osetya) formata henüz mesafeli yaklaşmasına rağmen, bu inisiyatif Batı'nın (özellikle ABD ve Fransa'nın) bölgedeki etkisini sınırlandırma ve yerel sorunlara yerel çözümler bulma (regional solutions to regional problems) iradesinin güçlü bir göstergesidir.

Bunun yanı sıra Türkiye, bölgedeki normalleşme vizyonu çerçevesinde Ermenistan ile doğrudan diplomatik temaslar başlatmıştır. Özel temsilciler vasıtasıyla yürütülen ve herhangi bir “önkoşul” içermeyen bu diyalog süreci, sınırların açılmasını, doğrudan hava kargo taşımacılığının başlamasını ve tarihsel husumetlerin kademeli olarak rafa kaldırılmasını amaçlamaktadır.⁴²

40 Mitat Çelikpala, “Türkiye'nin Değişen Kafkasya Stratejisi,” 48–49.

41 Kamer Kasım, *Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengesi*, 134–136.

42 Kamer Kasım, *Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengesi*, 140. (Blok alıntı referansı).

Ankara, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesini, Zengezur Koridoru'nun açılması ve kapsamlı Azerbaycan-Ermenistan barış antlaşması süreçleriyle eşgüdümlü, ancak kendi içinde özerk bir diplomatik kulvar olarak yönetmektedir.

7.3. Ekonomik ve Ulaştırma Boyutu

Türkiye'nin Güney Kafkasya stratejisinin üçüncü ayağını, "Asya Yeniden" (Asia Anew) inisiyatifiyle de örtüşen ekonomik entegrasyon ve lojistik bağlantısallık oluşturmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz hattı, Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu gibi devasa altyapı projeleri, Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine sarsılmaz bağlarla kenetlemiştir.⁴³ Yeni dönemde Türkiye'nin temel hedefi, Orta Koridor'un kapasitesini maksimize etmek ve Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesiyle Pekin'den Londra'ya uzanan İpek Yolu güzergâhında "merkez ülke" (hub) konumunu pekiştirmektir. Ekonomik karşılıklı bağımlılığın artması, Ankara tarafından bölgedeki yeni savaş ihtimallerini sıfırlayacak en etkili "yapısal barış" aracı olarak görülmektedir.

8. Gelecek Senaryoları

Güney Kafkasya'nın kısa ve orta vadeli geleceği, süregelen barış müzakerelerinin, küresel güç rekabetinin (özellikle Rusya-Batı çatışmasının) ve iç siyasi dinamiklerin seyrine bağlı olarak üç ana senaryo etrafında şekillenecektir:

8.1. Kapsamlı Entegrasyon Senaryosu (İyimser Senaryo)

Bu senaryo; Azerbaycan ile Ermenistan arasında sınırların karşılıklı tanındığı nihai bir barış antlaşmasının imzalanmasını, Türkiye-Ermenistan sınırının (Alican Sınır Kapısı dahil) ticarete açılmasını ve Zengezur Koridoru dâhil olmak üzere bölgedeki tüm ulaşım hatlarının entegre edilmesini öngörmektedir. Bu durum, Ermenistan'ı ekonomik izolasyondan kurtararak bölgesel refah havuzuna dâhil edecek, Azerbaycan ve Türkiye'nin Orta Asya'ya erişimini

43 Çelikpala, "Türkiye'nin Değişen Kafkasya Stratejisi," 55.

kesintisiz hale getirecek ve bölgeye muazzam bir doğrudan yabancı yatırım (FDI) akışı sağlayacaktır.⁴⁴ Bu senaryonun gerçekleşmesi, rasyonel devlet aklının popülist milliyetçiliğe galip gelmesine bağlıdır.

8.2. “Soğuk Barış” ve Kontrollü Rekabet Senaryosu (Statüko Senaryosu)

Mevcut durumun devamını ifade eden bu senaryoda; taraflar arasında kapsamlı bir hukuki antlaşmaya varılamaz, ancak büyük çaplı bir savaş da yaşanmaz. Diplomatik müzakereler (Brüksel, Moskova ve Washington süreçleri arasında gidip gelerek) sürüncemede kalır. Zengezur Koridoru açılmaz ve alternatif olarak “Aras Koridoru” (İran üzerinden geçen hat) ağırlık kazanır. Sınır bölgelerinde düşük yoğunluklu çatışmalar (skirmishes) ve siber saldırılar yaşanmaya devam eder.⁴⁵ Rusya, “böl ve yönet” (divide et impera) stratejisiyle taraflar üzerindeki nüfuzunu korumaya çalışır. Bu senaryo, bölgesel ekonomik potansiyelin heba edilmesi anlamına gelmektedir.

8.3. Kriz ve Jeopolitik Kırılma Senaryosu (Kötümser Senaryo)

En riskli senaryo olan bu durumda; Ermenistan'da yaşanabilecek radikal bir iktidar değişikliği, aşırı milliyetçi/rövanşist grupların yönetimi ele geçirmesi veya İran ve Fransa gibi dış aktörlerin bölgeyi kendi jeopolitik hesaplaşmaları için bir vekâlet savaşı (proxy war) alanına çevirmesi söz konusudur.⁴⁶ Barış görüşmelerinin tamamen çökmesi, Zengezur bölgesindeki gerilimin sıcak çatışmaya dönüşmesi, Türkiye ile İran'ı karşı karşıya getirebilecek ciddi bir bölgesel güvenlik krizini tetikleyebilir.

SONUÇ

2020 İkinci Karabağ Savaşı, uluslararası ilişkiler literatüründe yıllarca “donmuş çatışma” olarak adlandırılan Güney Kafkasya'daki çözümsüzlük illüzyonunu parçalamış ve bölgeyi yepyeni bir jeopolitik evreye taşımıştır. Çeyrek asırlık işgale kendi askerî, teknolojik ve diplomatik kapasitesiyle son veren Azerbaycan, sadece ulusal onurunu ve toprak bütünlüğünü restore etmekle kalmamış; pasif bir Sovyet sonrası çevre ülkesi olmaktan çıkarak

44 Alexander Iskandaryan, “The Post-War Reality in Armenia,” 320.

45 Cavid Vəliyev, “Qələbənin Geosiyasəti,” 68.

46 Kamran Yusifov, *Zangezur Corridor and Regional Connectivity*, 90–92.

Avrasya'nın oyun kurucu "kilit devletlerinden" (pivotal state) biri hâline gelmiştir. Bu süreçte kazanılan "jeopolitik özgüven", Bakü'yü salt kendi sınırlarını savunan bir aktörden, Doğu ile Batı, Türk Dünyası ile Avrupa arasında stratejik bir köprü inşa eden proaktif bir merkeze dönüştürmüştür. Buna mukabil Ermenistan, tarihsel mitler üzerine kurduğu geleneksel güvenlik mimarisinin çöküşüyle derin bir stratejik açmazın içine düşmüş; ülkenin refahı ve varoluşsal güvenliği için komşularıyla (Azerbaycan ve Türkiye) normalleşmenin ve Batı ile dengeli bir entegrasyonun kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu acı bir tecrübeyle idrak etmeye başlamıştır.

Bu yeni dönemin en belirleyici paradigması, askerî zaferin ekonomik "bağlantısallık" (connectivity) vizyonu ile taçlandırılma çabasıdır. Orta Koridor ve Zengezur bağlantısı etrafında şekillenen tartışmalar, meselenin artık sadece yerel bir sınır ihtilafı olmadığını; Avrupa'nın enerji güvenliğinden Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne kadar uzanan küresel bir tedarik zinciri mücadelesi olduğunu kanıtlamaktadır. Kafkasya'nın düğümünün çözülmesi, küresel ticaretin şahdamarlarından birinin açılması anlamına gelmektedir.

Öte yandan, çalışmada incelenen yeni dinamikler, Güney Kafkasya'nın dışsal şoklardan ve küresel çatışma alanlarından yalıtılmış bir fanus olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Günümüzde ABD, İsrail ve İran ekseninde Orta Doğu'da yaşanan sıcak çatışmalar ve istihbarat savaşları, Kafkasya'nın güney sınırlarını doğrudan tehdit eden bir yayılma potansiyeli taşımaktadır. İran'ın değişen tehdit algısı ve bölgedeki jeopolitik sıkışmışlığına kuzeye yansıtma çabaları, Güney Kafkasya'yı yeni bir vekâlet savaşı (proxy war) alanına çevirme riskini barındırmaktadır.

Ancak tam da bu noktada, Türkiye ile Azerbaycan arasında Şuşa Beyannamesi ile kurumsallaşan ve tam teşekküllü bir müttefikliğe dönüşen stratejik eksen, bölgedeki en kritik dengeleyici unsur olarak öne çıkmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan ittifakı, bir yandan Avrasya bağlantısallığının sivil altyapısını inşa ederken, diğer yandan Orta Doğu'daki kriz dalgalarının Kafkasya'yı yutmasını engelleyen sağlam bir jeopolitik dalgakıran (paratoner) işlevi görmektedir. Türkiye, "3+3" gibi bölgesel sahiplenme inisiyatifleriyle bölge dışı aktörlerin yıkıcı müdahalelerini sınırlandırmakta ve krizleri yönetilebilir bir zeminde tutmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Güney Kafkasya bugün çatışma mirası ile ortak refah potansiyeli arasında tarihi bir eşiktir. Donmuş statükonun yıkılmasıyla

Yeni Azerbaycan–Ermenistan Dinamikleri ve Türkiye'nin Bölgesel Rolü:
Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dönüşüm ve Bölgesel Entegrasyon Perspektifi

ortaya çıkan bu yeni dönem, barışın kendiliğinden geleceği bir süreç değil; ulaştırma hatlarının açılması, karşılıklı bağımlılığın artırılması ve çok taraflı diplomasi ile işletilmesiyle “inşa edilmesi” gereken zorlu bir yoldur. Bu eşiğin kalıcı barış yönünde geçilmesi, bölgesel aktörlerin (özellikle Ermenistan’ın) rasyonel politikaları benimsemesine ve Türkiye-Azerbaycan ekseninin sunduğu entegrasyon vizyonunun hayata geçirilmesine bağlıdır. Bu vizyonun başarıya ulaşması, yalnızca üç Kafkasya cumhuriyetinin değil, tüm Avrasya coğrafyasının kaderini müspet yönde değiştirecek stratejik bir başarı hikayesi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Askerov, Ali. "The Second Karabakh War and Its Geopolitical Implications." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24, no. 1 (2022): 89-105.
- Azizi, Hamidreza. "Iran's Policy toward the South Caucasus after the Second Karabakh War." *Middle East Policy*, 28, no. 2 (2021): 112-125.
- Bozkuş, Çağatay. "İran'ın Güney Kafkasya Politikası: Karabağ Savaşı Sonrası Değişen Tehdit Algıları." *Ortadoğu Etütleri*, 13, no. 2 (2022): 245-260.
- Broers, Laurence. *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- Broers, Laurence. "Armenia's Strategic Pivot." *Chatham House Expert Comment*, (2023): 1-5.
- Cornell, Svante E. *Azerbaijan Since Independence*. New York: M.E. Sharpe, 2011.
- Çelikpala, Mitat. "Türkiye'nin Değişen Kafkasya Stratejisi ve 3+3 Formatı." *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 19, no. 73 (2022): 45-62.
- Darby, John. *Violence and Reconstruction*. Notre Dame: Notre Dame University Press, 2006.
- De Waal, Thomas. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: New York University Press, 2013.
- İsmayıl, Toğrul. "Karabağ Savaşı Sonrası Güney Kafkasya'da Değişen Güç Dengeleri ve Azerbaycan'ın Yeni Jeopolitik Konumu." *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, (2023): 45-62.
- Iskandaryan, Alexander. "The Post-War Reality in Armenia." *Caucasus Survey*, 10, no. 3 (2022): 315-325.
- Ismayilov, F., ve V. Papava. "The South Caucasus after the Second Karabakh War." *Central Asia and the Caucasus Journal*, 23, no. 1 (2022): 7-15.

- Kaczmarek, Marcin. “The Middle Corridor: A Viable Alternative to Russia’s Northern Route?.” *Eurasian Geography and Economics*, 59, no. 5-6 (2018): 455-470.
- Kasım, Kamer. *Güney Kafkasya’da Değişen Güç Dengesi: İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrası*. Ankara: SETA Yayınları, 2021.
- Libaridian, Gerard J. “Armenia at a Crossroads: The Imperative of Normalization.” *Caucasus Analytical Digest*, no. 125 (2021): 4-8.
- Lynch, Dove. *Engaging Eurasia’s Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States*. Washington DC: United States Institute of Peace Press, 2004.
- Oğuzlu, Tarık. “Türkiye’nin Avrasya Denge Politikaları ve Orta Doğu Krizleri.” *Uluslararası Güvenlik Dergisi*, 10, no. 1 (2023): 12-28.
- Şafiyev, Farid. “The Zangezur Corridor and Its Impact on the South Caucasus.” *Center of Analysis of International Relations (AIR Center) Policy Brief*, (2022): 1-15.
- Şiriyev, Zaur. “Azerbaijan’s Balancing Act in the Middle East: Relations with Israel and Iran.” *Carnegie Endowment for International Peace*, (2024): 1-9.
- Şiriyev, Zaur. “44 Günlük Müharibədən Sonra Azərbaycanın Xarici Siyasət Prioritetləri.” *Baku Research Institute*, (2021): 12-25.
- Tagliapietra, Simone. “Energy Relations between the EU and Azerbaijan.” *Energy Policy Journal*, 108 (2017): 428-435.
- Thorhallsson, Baldur. “Small States in the International System.” *Cambridge Review of International Affairs*, 25, no. 1 (2012): 141-150.
- Vəliyev, Cavid. “Qələbənin Geosiyasəti: Cənubi Qafqazda Yeni Reallıqlar.” *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məruzələri*, Bakı, (2022): 58-70.
- Yusifov, Kamran. *Zangezur Corridor and Regional Connectivity*. Bakı: ADA University Press, 2023.

Тоғрул İSMAYIL

Маркедонов, Сергей. *Новый статус-кво на Южном Кавказе: роль России и региональных держав*. Москва: МГИМО, 2022.

Мирзоян, Георгий. *Южный Кавказ после Карабахской войны*. Москва: РСМД, 2022.

Тренин, Дмитрий. *Россия и Южный Кавказ*. Москва: Московский Центр Карнеги, 2021.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından itibaren düzenlediği “Ermeni Konferansları” serisi kapsamında; “Türkiye-Ermenistan ilişkileri”, “1915 Sevk ve İskân süreci etrafında şekillenen Türk-Ermeni söylem uyumsuzluğu” ve “asılsız Ermeni iddiaları” gibi konuları; tarihi, sosyolojik ve hukuki boyutları başta olmak üzere; çeşitli boyutlarıyla ele alan akademisyen, araştırmacı, yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı olan Büyükelçi (E) Ömer Engin Lütem’in, 6 Ocak 2018’de vefat etmesinin ardından söz konusu konferans dizisi, onun anısını yaşatmak amacıyla “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla sürdürülmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler, yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayımlanmaktadır. “Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları-2025” başlıklı bu kitapta, 2025 yılında gerçekleştirilen konferansların metinleri ve kitap incelemesi yer almaktadır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No: 12/B Daire: 2-3-4
06550 Çankara - ANKARA/TÜRKİYE
Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr



avrasyaincemelerimerkezi



@avimorgtr
@avimorgtrEN



@avimorgtr



@avimorgtr

